ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

«ИЖТИМОИЙ - ИҚТИСОДИЁТ » ФАКУЛЬТЕТИ

«ИҚТИСОДИЁТ» КАФЕДРАСИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ 5А340100 « ИҚТИСОДИЁТ» СОҲАСИ МАГИСТР МУТАХАССИСЛИКЛАРИ УЧУН

«ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ»

ФАНИДАН

М А Ъ Р У З А Л А Р М А Т Н И

ТЕРМИЗ -2009 й.

доц. Бозоров Э. Қ. доц. Хатамов О.Қ. и.ф.н. А. Авлияқулов

Учебное пособие «Экономический рост» основан на достижениях экономической теории, мировой практике макроэкономического регулирования. Курс представляет собой сочетание традиционных подходов макроэкономической теории и конкретной практики макроэкономического состояния и макроэкономической политики страны.

Предназначен для студентов магистратуры, преподавателей ВУЗов экономического профиля, научных сотрудников и всех, кто интересуется дисциплиной «Экономический рост».

The manual " the Economic growth " is based on achievement of the economic theory, world(global) practice macroeconomical of regulation. The rate represents a combination of the traditional approaches macroeconomical of the theory and concrete practice macroeconomical of a condition and macroeconomical of politics of the country.

Is intended for the students magistres, teachers of high SCHOOLS of an economic structure, scientific employees and everyone, who is interested in discipline " Economic growth ".

Мундарижа

1 Мавзу «Иқтисодий ўсиш» фаннинг моҳияти, мақсади ва вазифалари
Режа

1.1. Иқтисодий ўсиш моҳияти.
1.2. Иқтисодий ўсишнинг дастлабки шартлари.
1.3. Иқтисодий ўсиш ва жамоат институтлари иқтисодиёти таркибидаги ўзгаришлар

1.1. Иқтисодий ўсиш моҳияти.

Иқтисодий ўсиш замиридаги замонавий иқтисодий назарияда одатда табий аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқариш ҳажмининг реал тушиб кетиши ва қисқа муддатли равнақи эмас, балки, узоқ муддатли вақт оралиғидаги ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишига боғлиқ булган ишлаб чиқариш реал хажмининг табий даражасининг узоқ муддатли ўзгариши тушунилади. Бундай ҳолларда ўқитиш предмети бир узоқ муддатли мувозанат ҳолати бошқасига томон харакатланиши билан изохланадиган ишлаб чиқариш потенциал хажмининг усиши ҳисобланади. Бундай ёндашувда иқтисодий ўсиш суърати ва таклифлар омили диққат марказда туради. Реал иқтисодий ўсиш таҳлилида ўқитиш предмети иқтисодий динамикани аниқловчи омилларгина эмас, шунингдек тармоқлар ва такрор ишлаб чиқариш пропорциясининг ўзгариши, иқтисодий ўсиш жараёнидаги институционал тузилмалар трансформацияси, ўсиш суратларини тийиб туриш ёки рағбатлантириш бўйича давлат сиёсати, реал ишлаб чиқариш чиқариш потенциал ишлаб ишлаб чикариш ҳажмидан ортда қолиши сабаблари ва бошқалар ҳам бўлиши мумкин. Реал иқтисодий ўсиш моҳияти иқтисодиётининг асосий зиддиятларининг янги даражасида қайта тиклаш ва руҳсат беришдан иборат: ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланмаганлиги ва жамият эҳтиёжларининг чекланмаганлиги орасида.

Бу қарама-қаршилик икки асосий усулда бўлади:

- ишлаб чиқариш қувватининг ошиши ҳисобига
- ишлаб чиқариш қуввати ва жамиятнинг эҳтиёжларининг ривожланишига эга бўлган самарали фойдаланиш ҳисобига .

Бироқ бу жараёнда ҳар бир янги босқичда ишлаб чиқариш имкониятлари кенгайишидаги ривожланишда барча жамият эҳтиёжлари қондирилмайди. Жамият эҳтиёжлари ишлаб чиқариш ресурсларига муносабатда доимо биринчи бўлса - да, бу эҳтиёжларни қондирувчи ишлаб чиқариш махсулотлари маълум мамлакатнинг ишлаб чиқарувчилари ёки импорт махсулотлар воситалари ўзлаштирганда вужудга келади. Буни шу билан тушунтириш мумкинки, эҳтиёжларининг вужудга келиши қадам - бақадам оммавий тус олади ва ишлаб чиқаришнинг узлукчиз ривожланишини назарда тутади.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг ривожланиши жамият эҳтиёжлари ўсиши миқдори билангина эмас, уларнинг тузулмасида бир эҳтиёж улушининг ортиши ва бошқасининг улуши пасайиши билан шартланади. Ишлаб чиқариш ресурслари ва чиқариш тузулмаси, қоидага мувофиқ эҳтиёжлар тузулмаси каби тез ўзгариши мумкин эмас. Маҳсулот ёки хизматга янги эҳтиёж туғ0илиши учун унинг бир вақтда ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва бозорда истеъмолчилар талабларига мос, тулаш қобилиятига эга ўз сифати ва нархи билан улар талабига жавоб берадиган янги маҳсулотнинг пайдо бўлиши факти етарли.

Шу билан бирга маълум товар ишлаб чиқаришни оммовий ўзлаштириш учун маълум муддат зарур. Ишлаб чиқарувчилар ортда қолишни камайтиришгагина эришишлари мумкин, лейкин уни бутунлай эскиртираолмайдилар. Бундан келиб чиқадики, иқтисодиётнинг асосий субъектларининг иқтисодий ўсиши томон интилиши жамиятда қандай ривожланиш даражасига эришилганга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Бироқ ишлаб чиқариш реал шартлари ўсиш потенциалини реализация қилишга ҳар доим ҳам йўл қўймайди. Бундай шароитларда дипрессия ёки худди ички иқтисодий омиллар, каби миллий иқтисодиётга муносабатдаги ички омиллар (масалан, урушлар, ички ва халқаро сиёсатдаги узгариш ва бошқалар) билан изоҳланиши мумкин бўлган иқтисодий таназзул бошланади.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ўсишнинг юзага келиши шакллари изоҳида икки асосий ёндашув мавжуд. Улардан кенг тарқалгани иқтисодий ўсишни ЯИМ (МД) реал ҳажми ўсиш суръати ёки бу кўрсаткичларни аҳоли эҳтиёжи ҳисобида ошириш суръати билан ўлчанадиган аниқ вақтда миллий иқтисодиёт ривожланишининг жами характеристикаси билан тушуниш ҳисобланади. Иқтисодий ўсишни ҳисоблайди у ёки бу услубни қўллаш зарурати одатда тадқиқот масалалари билан боғлиқ. Иқтисодий ўсишни ҳисоблашнинг биринчи усули, қоидага кўра, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти кенгайиш суръатларини баҳолашда қўлланилади, иккинчисидан эса аҳолининг қулай шароити динамикаси таҳлилида ёки турли худудлар ва мамлакатларнинг ҳаётийлик даражасини солиштиришда фойдаланилади. Ҳозирги вақтда ўсиш назариясида иккинчи ҳисоблаш усули афзал деб қаралади.

Иқтисодий ўсишда реал миллий даромад ошиш суръатлари аҳоли ўсиши суръатларини оширадиган миллий иқтисодиёт ривожланиши назарда тутилади. Бу ўсиш муаммоларини ташқи кузатувчи нуқтаи назаридан эмас, мамлакат аҳолиси позициясидан туриб кўриб чиқишни тақозо этади.

Иқтисодий ўсишни ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ошиш суръатлари нуқтаи назаридан қараб чиқишда одатда (аниқ ва ноаниқ шаклда) иқтисодиётда чуқур тузилмавий ва институционал ўзгаришлари юз бермаслиги таҳмин қилинади. Ишлаб чиқариш тузилмаси ва институционал муҳит мураккаб ва ўзгармас ҳисобланади. Бундай ривожланиш характери ташқи муҳит билан ўзаро таъсирда балансланган ва яхлитлик хусусиятига эга бўлган иқтисодий тизим учун ўзига хос.

Узоқ муддатли давр сифатида асосий капиталнинг текис ҳаётийлик доираси кўриб чиқилади. Бундай ёндашув иқтисодий ўсишнинг неокейнсча ва неоклассик назарияси учун характерли.

Иқтисодий ўсиш назариясидаги бошқа ёндашув индустриал ва постиндустриал жамиятни такрор ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бу назариялар қачонки, ўзгаришларга хокимлик, бошқарув, инфратузилма объектлари, иқтисодиётдаги тузилмавий ўзаро таъсир ва унинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасининг асосий институтлари дуч келганда, “юқори узун” даврда иқтисодий динамика муаммоларини таҳлил қилади. Таъкидлаш керакки, “узоқ муддатли” ва “юқорузун” даврлар тушунчалари динамика назариясида иқтисодий вақт ҳақида гап борар экан, худди ўзининг вақтинчалик масофаси ва концептуал йўналиш каби фарқланади (ходисалар содир бўлиш тезлиги). “Юқори узун” давр ўзининг вақтинчалик масофаси ходисалари қаторида узоқ муддатли давр ва унинг анъанавий тушунчасида қисқа бўлиши мумкин. Хусусан, бу мамлакатимиз ривожланишининг замонавий босқичида, унинг учун характерлидир. Бунда тузилмавий, институционал ва функционал ўзгаришлар ишлаб чиқариш реал ҳажми табиий ўсиш жараёнини аниқлайдиган ишлаб чиқаришнинг текис олимлари ўзгаришидан кўра тезроқ юз беради.

Юқори узун даврдаги иқтисодий ўсиш таҳлилининг икки асосий хусусиятини ажратиш мумкин:

- иқтисодий ўсиш иқтисод ривожланишининг ташкилий элементи сифатида қаралади. У бир томондан ривожланишнинг циклик характерини ифодалайди, иккинчи томондан ўзи пасайиш ва депрессия даврларига тайёрловчи ўзгаришлар результати ҳисобланади. Шунинг учун асосий эътибор иқтисодий ўсиш суръатларига эмас, балки иқтисодиётдаги глобал ўзгаришлар, барқарор тенденция ва қонунчиликлар ва уларнинг янги сифат ўзгаришларига қаратилади.

- Макроиқтисодий танаффуслар қаторида иқтисодий ривожланишнинг ва индустриал асослари, тадбиркорлик муаммолари, ишлаб чиқарувчилар қизиқишлари зиддиятли силжишлари, истеъмолчилар ва давлат хокимияти институтлари иқтисодий фаолият самарадорлигини ошишига йўл қўймайдиган янги иқтисодий тузилманинг шаклланиши ва унинг ташқи муҳит ўзгарувчанлиги шароитидаги барқарорлигини текширади.

Жамият аъзоларининг хилма-хил ва юксалиб бораётган эҳтиёжларини қондиришнинг бирдан бир воситаси иқтисодий ўсишдир. Агар иқтисодий ўсиш бўлмаса ҳеч

қандай жамият ривожлана олмайди, эски иқтисодий тизим ўрнига янгиси кирмайди , хуллас ижтимоий тараққиёт юз бермайди . Бу объектив қонуният бўлиб, аҳоли ўсиши ва фан – техника жараёнлари билан боғланган. У миллий иқтисодиёт ривожланиш ҳаракатини қўрсатади ва шу сабабли вақтнинг маълум даврларига (чорак, йил ва ундан узоқ вақтга) макроиқтисодий кўрсаткичларни (ЯИМ ва СММ) таққослаш йўли билан ўлчанади.

Иқтисодий ўсиш деганда , одамларнинг талаб – эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий маҳсулот ва хизматларни , яъни барча ноз – неъматларни ишлаб чиқаришнинг кўпайиб бориши тушунилади. Иқтисодий ўсиш нафақат истеъмол буюмлари , балки ишлаб чиқариш воситалари, яъни ресурсларни ҳам кўплаб ишлаб чиқаришини англатади, чунки ўсиш жамият аъзоларининг жорий истеъмолини қондириш билан чекланмай , келажакда ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали бўлғуси истеъмолни қондиришни ҳам мўлжаллайди. Ишлаб чиқариш фаолияти жамият ҳаётининг бирламчи асоси бўлганидан иқтисодидан ўсиш ижтимоий тараққиёт учун моддий замин яратиб беради . Жамиятдаги чуқур ва сифатли ўзгаришлар иқтисодий ўсиш суръатларига қараб юз беради. Ҳозирги босқичда жамият ҳаётидаги шиддатли ўзгаришлар барқарор ўсиш натижасидир. Иқтисодий ўсиш жамиятдаги ишлаб чиқариш ҳажмини ёки аҳоли жон бошига яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳажмини ортиб бориши билан ўлчанади. Уни албатта реал ялпи миллий маҳсулот ёки реал миллий даромаднинг кўпайиши ифода этади.

Макроиқтисодий ўсиш – бутун жамият миқёсидаги, масалан, мамлакат миқёсидаги иқтисодиётни ўсишдир. У жамият ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси бўлади , турли корхона ва тармоқлардаги макроиқтисодий ўсишнинг мазмуни сифатида юзага келади.

Микроиқтисодий ўсиш – бу корхона , хўжалик фирма ва тармоқ доирасидаги ўсишдир , шу доирадаги меҳнат қилувчилар иқтисодий аниқроғи гурухий фаолиятнинг натижасидир.

1.2. Иқтисодий ўсишнинг дастлабки шартлари.

Иқтисодиёт бойлик ҳақидаги фан экан, табиийки, аввалом бор унинг пайдо бўлиши биланоқ иқтисодий ўсиш муаммоси диққат марказида туради. Бу муаммони ечиш иқтисодиётнинг аҳоли доимий ўсишда ҳаёт даражасини оширишни таъминлайдиган ривожланиш омилларини қидиришни билдиради. Маълумки, инсон эҳтиёжлари чегараланмаган: инсон бир эҳтиёжини қондириши билан кейингиси туғилаверади. Шу билан бирга Ер аҳолиси узлуксиз ўсиб боради. Инсониятнинг 1 млрд.га етиши учун 10 минг йил керак бўлди. (Бу 1850 йилда эди), 2 млрд.га етиши учун эса 80 йилгина керак бўлди (1930). 45 йилда эса бу рақам икки бараварга кўпайди (1975). 2000 йилда Ер юзида 6 млрд. киши яшаган. 2020 йилда эса аҳоли 8 млрд.ни ташкил қилиши мўлжалланмоқда.

Дарҳақиқат, XIX аср ўрталарида бошланган аҳолининг бундай тез ўсиши одамлар эҳтиёжини жамият ва индивидуал қондирилишига олиб борувчи маҳсулот таннархининг илгарилаб ўсиши билан ёнма-ён кечади. Америкалик иқтисодчи Э. Меддисон эрамизнинг 500-йилидан бошлаб иқтисодий ўсиш тарихини ўрганар экан, қизиқарли натижаларга келди. Сўнгги 1500 йил оралиғида бир киши учун етарли бўлган маҳсулот чиқариш ўсиши ва аҳоли ўсиши орасидаги аниқ боғлиқлик бўлган доирадаги 4 давр кўрсатилади.

1-жадвал

Сўнгги 15 йил ичида аҳоли ўсиши ва аҳоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш (ўртача йиллик ўсиш суръати %)

Давр	Аҳоли ўсиши	Ахоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши
Аграрианизм (500-1500 й.)	0,1	0,0

Ривожланган аграрианизм (1500-1700 йиллар)	0,2	0,1
Савдо капитализми (1700-1800 йиллар)	0,4	0,2
Замонавий капитализм(1820-1980)	0,9	1,6

Манба: Сакс Д.Ж., Ларрен Ф. Макроэкономика Глобал ёндашув М., 1996. – 599 .

Маълумотлардан кўринадики, аҳоли эҳтиёжига кўра ишлаб чиқариш 1000 йил оралиғида ўсмаган ва аҳоли шу давр мобайнида ўртача йиллик суръатда 0,1 %га ўсган. Айрим кўрсаткичлар ўсиши кейинги уч юз йиллик мобайнида кузатилган, лекин уларнинг ўсиш суръати жуда пастлигича қолган. Шиддатли сакраш замонавий капитализм даврида юз берган. Бунда аҳоли эҳтиёжи бўйича ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати 1,6 %гача кўтарилган, аҳоли сони эса йилига таҳминан 1 %га ўсган.

Бошқа америка тадқиқотчиси, иқтисодий ўсишни тушунтиришга миқдорий ёндашув асосчиси С. Кузнец Англия, Германия, АҚШ каби мамлакатлардаги иқтисодий ўсиш суръатлари тезлиги саноат бурилиши ва капитализмнинг етакчи иқтисодий тизимга айланган даври билан боғлиқ деб ҳисобланади. Капитализм моҳиятан, капиталистик ривожланиш йўлида турган мамлакатлар иқтисодий ўсишида ўзакли ўзгариш билан таъминлайдиган биринчи иқтисодий тизим бўлиб қолди.

Бу тарихий феномен олимлар томонидан турлича тушунтирилган. Шу мавзуга бағишланган оммавий назариялардан бири дин ва иқтисоднинг ўзаро алоқсини етарли сабаб деб ҳисобловчи М. Вебер томонидан ишлаб чиқилган. У капитализм ўз ривожланиши учун тикланиш даврида фақат дин бериши мумкин бўлган бақувват маънавий стимулга муҳтож эди. Ва шундай дин сифатида XVI асрнинг биринчи ярмида христиан ислоҳотчилари М. Лютер ва Ж. Калвиннинг теологик таъминоти – протестантизм бўлди. Протестантизм ва у орқали юзага келган касбий этика, Вебер фикрига кўра, Шарқ дини Хитой, Хиндистон каби мамлакатларда индустриал кўтарилишга монеълик қилувчи барьер сифатида хизмат қилганда, Ғарб иқтисодий кўтарилиши ва замонавий Ғарб цивилизациясининг жиддий омили бўлди.

Протестант таълимининг маркази тақдир ҳақидаги ғоялар ҳисобланади: ҳар бир кишига туғилмасидан олдин унинг тақдири – қутилиш ёки абадий ташвиш белгиланган бўлади. Кишиларнинг ҳар қандай интилишлари ёки церков ёрдами ҳеч нимани ўзгартира олмайди. Барчаси худо томонидан у оламни яратган пайтда белгилаб қўйилган ҳеч ким бу олам нима учун яралганини билмайди. Тақдир ҳақида ғоя осмондаги “яхши ишлар” ёрдамида ёки монастирлик, оламдан ташқари аскезларга олиб борувчи йўлни беркитиб қўйди. Инсонга умид ва танлаш ҳақида гувоҳлик берадиган ютуқларга эришиши учун табиий машғулот касбий фаолият бўлиб қолди. Бошқа барча нарсадан воз кечилди, модомики у бойлик орттиришга ишдаги муваффақиятга халақит беради. Ердаги инсоннинг маваффақияти, унинг интилиши яхшиланишларга йўналтирилганлиги худонинг инсонга берилган қутқарувчилик белгиси худонинг иноятн. Ялқовлик, мавффақиятсизлик камбағалликни эса ҳар ким лаънат тамғаси деб қабул қилиши лозим.

Бундан ташқари, пртестантизм психологияда ўз-ўзини англашдан узоқлашув деб аталадиган тушунчага тақлид қилади. У инсонга ўз хатоларини ўзи муҳокама қилиш ҳуқуқини беради. Бунинг учун церковга бориш шарт эмас. Модомики, худо инсонни ҳар доим ва ҳар жойда кўрар экан, ҳар бир одам ўз жавобгарлигини унинг олдида хис қилиши керак. Натижада инсонларга жамият ва бир - бирлари олдида персонал жавобгарлик шаклланади.

Худога, меҳнатга яқинлашишдаги янги муносабатларнинг бирдан-бир янги мақсади бўлган Европада протестантизм кенгайиши даврида инсонларда юз берган катта психологик силжишга олиб келди. Аввалги вақтларда, жумладан, ўрта асрларда меҳнатга муносабат

ўзгача эди. М.Вебернинг ёзишича, капиталистик даврга қадар анъанавий ҳаёт даражани ушлаб туриш заруратидан ташқари кўп ишлаш стимули бўлмаган эди. Одамлар ишлашлари керак бўлгани учун ишлардилар ва бу зарурат четдаги, иқтисодий эҳтиёждан ташқари босим билан шартлашган бўлади. Капиталистик жамиятда янги хусусиятлар пайдо бўлди: инсонлар худди ички эҳтиёжлар каби ташқи босим учун ҳам ишлай бошладилар. Улар шундай муддат жавобгарлик ва интенсивлик билан ишлай бошладиларки, бундай ҳолат олдинги жамиятларда бўлиши мумкин эмас.

Инсон қобилияти ва кучини мобилизация қилиш учун ҳар қандай ташқи босимдан кўра ички эҳтиёж жуда самарали. Ташқи эҳтиёжлар пасайтирадиган психологик жиддиятларни юзага келтиради ва ақл инстиатив ва жавобгарликни ошириш талаб қилинган пайтда кишиларни пассив, муаммоларини ечишда қобиятсиз қилиб қўяди.

“Агар инсон энергиясини бир қисми ишга йўналтирилганида, капитализм ривожлана олмас эди. Бунга шубҳа йўқ,- деб ёзган машҳур ғарб психологи Э.Ф. Ромм, - тарихда эркин кишилар ўз энергияларини бутунлигича ягона мақсад – ишга баҳш этган бошқа давр йўқ. Доимий меҳнатга интилиш бош ишлаб чиқариш кучига айланади. Буғ ва электр каби бизнинг саноат тизимимиз ривожланиш учун муҳимдир”.

Ғарб иқтисодий ўсишини айрим тадқиқотчилар бош режага бошқа омилларни ҳам киритадилар. Хусусан, фан ва тадқиқотлар, табиий ресурслар ва иқтисодий стимуллар, колониал эксплуатация ва империалистик экспонция. Бироқ бу омилларнинг муҳимлиги даражасини баҳолаш қийин. Агар, масалан, фан ва тадқиқотлар, - Ғарб бойлиги ўсишининг етарли сабаби бўлса, нима учун худди шундай ўсиш XVI асргача шу даражада лидерлик қилган Хитой ёки Ислом мамлакатларида кузатилмаган.

Иқтисодий ўсишни тушунтиришда кичик бўлмаган аҳамиятини айрим авторлар таъкидлаган табиий ресурсларга келсак, тарихий ҳақиқат Х1Х асрнинг охири ва ХХ асрнинг бошларида (Нидерландия ва Швейцария гуллаган даврида) бу тезис репутациясини қўпориб ташлади. Унга сўнгги зарбани Япониянинг кўринмас ўсиши ва гуллаши, жанубий Кореянинг иқтисодий муваффақиятлари ва қатор янги индустриал мамлакатлар берди. Бунга яна мисол қилиб, иккинчи жаҳон урушидан кейин чекланган табиий ресурсларга эга бўлган Европа мамлакатлари қашшоқликдан бойликка интилувчан силжишни юзага келтирганликларини ва худди шу вақтнинг ўзида айрим “учинчи олам” мамлакатлари йирик табиий ресурсларга эга бўла туриб ҳам, ҳалигача қашшоқликда яшаётганлигини келтриш мумкин.

К.Маркс Ғарб иқтисодий ўсишини тушунтиришда рақобатнинг харакатланувчи кучлари, психологик мотивация, харажат кетидан қувишга катта ахамият беради. Бироқ, М.Вебер бу фикрнинг ахамиятини инкор этади: “Иқтисодий қизиқишлар танглигининг бошқа даврлардан фарқ қиладиган бизнинг рационалистик ва капиталистик замонга мувофиқ тасаввур содда тасаввурдир: замонавий капиталистлар, масалан, шарқ савдогарларидан, унчалик катта бўлмаган даражадаги тамагарликдан қўрқишлари билан ажралиб турадилар. Иқтисодий қизиқишларда ўзбошимчалик қилиш ўз-ўзидан фақатггина иррационал натижаларга олиб келиш мумкин.”

Бошқа бир ишида М.Вебер ёзади: “Тадбиркорликка интилиш, текин фойдага интилиш пул яроқлигида ўз-ўзидан капитализм билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бундай интилиш официантларда, шифокорларда, кучер, рассом, кокетка (фохиша), порахор чиновник, солдат, қароқчи, қизил бурунлар, қуморхона қатнашчилари ва қашшоқларда кузатилган ва кузатиляпти. Капитализмнинг мохияти хақидаги шу каби содда тасаввурлар тарих маданиятини ўрганиш мобайнида бутунлай вос кечишни кузлайдиган хақикатга тегишли. Текин даромад ишларида тийиқсиз очкўзлик ҳеч қандай меъёрда капитализмга ўхшамайди ва унинг “руҳи”га мувофиқ эмас. Капитализм бу иррационал интилишга ортиқча ташвиш бўлиши мумкин, ҳар ҳолда унинг рационал бўйсунишига ёрдам беради. Капитализм, шубҳасиз, узлуксиз фаолдият юритувчи рационал капиталистик корхона доирасида текин даромадга ва даромаднинг узлуксизлигига рентабелликка интилиши жиҳатдан мос келади”.

М.Вебер хусусий тадбиркорлик хўжалиги ишлаб чиқарувчанлигига йўналтирилган янги ҳўжалик аҳлоқи ва мантиқ асосан улар ортиқчалик қилганларида ўзининг қатъийлиги билан бойликдан бевосита баҳра олишни рад қилишини ва талабни қисқартиришга интилишларини курсатди. Шу билан бирга улар молпарастликни анъанавий этиканинг психологик оғирлигидан ҳалос қилди, уни фақатгина қонунигина эмас, худо нуқтаи назарига ҳам тўғри келадиган билимларга айлантириб, кишанларни ечди. Бир сўз билан айтганда, бойлик касбий фаолият натижаси сифатида оқланди, Худонинг рағбати сифатида қаралди. Агар эхтиёжларга пуританча муносабат текин даромадга интилиш билан қушилса, унда бунинг объектив натижаси эхтиёткорлик натижасида капитал жамғариш бўлади. “Бойлик орттириш эхтиёжи йўлидаги тўсиқ,- таъкидлайди М.Вебер – инвесторланган капитал сифатида унинг ишлаб чиқаришда қўлланишига муқаррар хизмат қилиши лозим”.

Шу билан бирга янги этика ғарб мамлакатлари ҳаёти учун оддий капитал жамғаришдан кўра муҳимроқ натижага эга. “Пуритан тинчлик туйғуси тасдиқланган хар бир жойда, ҳар қандай шароитда у ҳаёт тарзининг иқтисодий нуқтаи назаридан рационал, буржуазия тикланишига имкон туғдиради ва албатта, капитал қўйилмаларининг оддий стимуллаштиришдан кўра кўпроқ аҳамиятга эга. Пуританизм замонавий “иқтисодий инсон” манбаида турибди”.

Янги шахс юзага келиши ва капиталнинг жамғарилиши хўжалик ҳаётининг усувчи автоматизацияси бўлиб қолди. Иқтисодий муносабатлар қадам - бақадам бутунлай интеграрлашган ва юқори ташкиллашган сўнгги ўрта асрлар давридаги феодал жамият учун характерли бўлган динии ва сиёсий назорат остига кира бошлади. Иқтисодиётнинг устидаги бундай назоратнинг бўшаши турли шаклларда юз берди: бошқарилмайдиган нархлар бўйича савдо хажми ўсиб кетди, ўз қўллари билан ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотадиган хунармандлардан фарқли равишда олди-сотди хисобига яшовчи ва бойўвчи савдогарлар синифи пайдо бўлди; қадам-бақадам кўпгина иқтисодий қарорлар маркази бўлган янги корхоналар ташки этилиши билан хукумат ва гильдийлар томонидан назоратнинг йўқ бўлиши, бу қарорлардаги кирим ва чиқим эса корхонанинг шахсий эгаси томонидан тан олинди. Бу барча ўзгаришлар сифатли янги иқтисодий механизмнинг қуришда, миллий иқтисодиёт ташкилотлари самарадорлигини оширишда катта рол ўйнайди.

“Иқтисодиётнинг самарали ташкилоти,- деб таъкидлайди америкалик иқтисодчи Д.Норе – иқтисодий ўсиш калитидир. Унинг Ғарбий Европада вужудга келиши Ғарбнинг кутарилишига шартлангандир. Самарали ташкилот ўзининг кетидан индивидуал кирим шакилларини жамият кирим шакилларига яқинлаштирувчи иқтисодий активлик кўринишлари оқимидаги индивидуал иқтисодий зўриқиш йўналиши учун стимулларни ташкил қиладиган шахсий хуқуқ тўзилмаси ва институционал тузилма қуришни эргаштиради.”

Кейинги 10-15 йил ичида кўпгина иқтисодчилар диққати Жанубий-Шарқий мамлакатлари иқтисодий ўсиш билимларига бориб тақалмоқда. Бу мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишларидаги ютуғи ҳақиқатдан ҳам ақсонавий характерга эга. Бошқа ҳеч қандай ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи бундай ўсиш суърати, қашшоқликни пасайиши даражаси, жахон бозорига интеграцияси, шунингдек, хаётийлик даражасининг ошиши бўйича орнак бўла олмайди. Кейинги 25 йил ичида бу ерда аҳоли талаби деярли 4 баробар ошди. Қашшоқликда яшаётган аҳоли қисми таъхминан 2-3 хажмда камайди, аҳоли ўсиш суърати тез тушиб кетди, таълим даражаси ва саломат курсаткичлари сезиларли яхшиланди. “Осиё йўлбарслари”(Жанубий Корея, Сингапур, Ганконг, Тайван) нинг кетидан “иккинчи авлод” (Индонезия, Малазия) борди, хозир эса рационал ўсишнинг янги харакати сифатида Хитой номоён бўлди.

Янги индустриал мамлакатлар (НИС) иқтисодий ютуғи сабаблари нимада?

Бу саволга жавоб бериш учун Халқаро банк томонидан уч гуруҳ омиллари таъсирини аниқлашни уддалаш натижасидаги кенгайтирилган тадқиқот олиб борилди:

а) Сиёсий ва макроиқтисодий барқарорликка эришиш;

б) Инсон ресурсларига инвестициялар ;

в) Ташқи бозорга йўналтирилганлик.

Бу мамлакатларнинг асосий ютуғи у ёки бу иқтисодий сиёсат шакилланишидаги прогматизм галасидир. Бунинг замирида, модомики, НИС биринчи авлодининг гуллаши давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви билан бўлса, бир вақтнинг ўзида улардан кейинги мамлакат ютуғи давлат иқтисодий сиёсатининг эркинлиги билан шартланганлигини назарда тутиш лозим. Лекин у ёки бу ҳолда ҳам макроиқтисодий сиёсат юқори фискал дисциплина, жамғарма ва инвестициялар, шунингдек ташқи ориентирланган савдо сиёсатининг адекват стимуллашуви билан характерланади. Иқтисодий ўсишдаги макроиқтисодий барқарорлик қуйилмаси давлат бюджети дефицити барқарор ва паст даражаси билангина эмас, шунингдек бошқа ривожланаётган мамлакатлар кўрсаткичларига мувофиқ ЯИМ икки-уч баробар оширадиган хусусий инвестициялар улушининг катта тезликда ўсишида ҳам жойлашади.

Тажриба кўсатадики, ишлаб - чиқариш инвестицияларининг ва капитал қўйилмаларининг самарадорлиги меҳнат ресурсларининг унумдорлигига боғлиқ. НИСда меҳнатнинг роли иқтисодий ўсиш омили сифатида ўта жиддий. Ишчи кучи бу ерда юқори интизомлилик, технологик ва ташкилий ўзгаришларга осонгина мослашиш, таълим ва малаканинг юқори даражаси билан фарқланади. Жанубий - Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодий ўсишида хориж капиталининг оқиб кириши ва мўътадил протексионистлик импорт сиёсатининг экспортни стимуллаштириш билан бир вақтда олиб борилиши асосий роль ўйнайди. Тўғри хорижий инвестициялар учун қулай иқлимни трансмиллий корпорациялар (ТНК) назорати остида бўлган филиалллар ва қўшма ҳамда лицензияли корхоналар шаклидаги капиталнинг кенг масштабда жалб қилувчилар яратдилар. Бугунги кунда худди шундай ютуққа Хитой эришмоқда.

Шу тарзда Жанубий – Шарқий Осиё мамлакатлари тажрибаси бу ерда иқтисодий ўсишни ҳал қилувчи ҳеч қандай сабаб йўқ. Уларнинг ютуғи - уларда иқтисодий ўсишни фақат зарурат юзасидангина эмас, балки жисмоний имкониятларни ҳам ҳисобга олган қатор омилларнинг яхлит комбинацияланган натижаси ҳисобланади. Бироқ, кўрсатиб ўтилган омилларга қўшимча қилиб, яна бир – рухий характер омилини киритиш лозим. Бу мамлакатларнинг барчасида, жумладан, Япония ва Хитойда бутун умри давомида кишилар Конфуций таълимини оладилар. Бу таълимга амал қилиш учун ҳар бир киши “уч сифат ва бешта яхши фазилатга” эга бўлишлари керак. Уч сифат - бу эҳтиёткорлик, меҳрибонлик ва жасурлик. Бешта яхши фазилат - бу ўз - ўзини ҳурмат қилиш, дунёқарашнинг кенглиги, тўғрилик, ғайратлилик ва саҳоватлилик. Буларнинг ҳаммасида ҳеч қандай ғайри табиийлик йўқ, лекин ижобий таъсир этувчи сиёсий шароитларда кўрсатилган сифат ва яхши фазилатлар жамиятнинг ижтимоий – иқтисодий прогрессида катта роль ўйнаш қобилиятига эга. Жамият ҳаётидаги Конфуция таълими материализацияси учун бошланғич аҳамиятга эга бўлган, Конфуция ғоялари мавжудлигининг барча масофасидаги кучли давлат хокимиятигина балки кейинги 20-30 йилдагина ривожланган ва тан олинган. Бу яқиндагина федерал қалоқлик шароитида бўлган мамлакатларнинг иқтисодий ва социал юксалишининг натижасидир.

1.3 Иқтисодий ўсиш ва жамоат институтлари иқтисодиёти таркибидаги ўзгаришлар

Иқтисодий ўсиш жараёни жам-иятдаги бир қатор микдорий ва сифат жиҳатдаги ўзгаришлар билан кузатилади. Шулардан биринчи навбатда иқтисодиётнинг таркибий трансформациясини алоҳида кўрсатиш керак. Иқтисодий ўсишни кўзлаган мамлакатларда биринчи навбатда қишлоқ хўжалигининг миллий маҳсулот ва бандликдаги улушини камайтириши характерлидир. Мавжуд маълумотларга кўра, АҚШда 1920 йилда ишчи кучининг 70%и қишлоқ хўжалигида банд бўлган, бу улуш 1941? йилга келиб 20%дан камни ва 1987 **йилга** келиб атиги 3%ни ташкил қилган. Японияда қишлоқ хўжалигида банд бўлган ишчи кучининг улуши 1879 йилдаги 72%дан, 1930 йилларга келиб 30%гачани, 1980 йилларнинг охирларида 8%ни ташкил қилган. Белгияда **1846** йилда

қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг 51% иштирок этган бўлса, 1947 йилда -12,5%, 1970 йилда 7%ни ташкил қилган.

Ушбу кўрсаткичлар иқтисодий ўсиш нафақат қишлоқ хўжалигининг умумий миллий ишлаб чиқаришдаги улуши қисқариши билан, балки, ушбу жараённинг тезлашуви билан ҳам кузатилади. Агарда, қишлокдаги банд бўлганларнинг улушини 50%гача камайтириш учун бир неча юз йилликлар талаб қилинса, кўпгана ривожланган мамлакатларда унинг охирги 100 йил ичида 40-50% га қисқариши таркибий трансформациянинг юқори тезлигига гувохдик беради.

Бундай ҳолатнинг асосий сабаби, аввалambор, иқтисодиётнинг афар соҳасидаги меҳнат самараси ўсиши учун кўп микдорда заҳираларнинг жамланганлиги, яъни бир хил шароитда маълум бир турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кам ишчи кучи сарфлаган ҳолда ишлаб чиқариш имконини беради. Бошқа томондан, озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги товарларини истеъмол қилиниши чегараланган бўлиб, бу ахоли жон бошига даромадларнинг ўсиши билан истеъмол талаби таркибидаги озиқ-овқатга қилинадиган харажатлар улуши камайишини англатади. Бундай ҳулоса ўтган асрда немис статитистиги Э.Энгел томонидан берилган ва Энгел биринчи қонуни номини олган. (Энгелнинг иккинчи қонуни саноат истеъмол товарлари ва қимматбаҳо буюмларга таодукли бўлиб, ақолининг жон бошига бўлган даромади кўпайган сари, **уй** хўжаликларининг ушбу товар гуруҳига харажатларининг улуши ҳам ортади.)

Кейинчалик инглиз иқтисодчиси К.Кларк янги эмпирик маълумотлар асосида Энгел ҳулосаларини тасдикдади ва аграр соҳаси улушининг камайиши бошида саноат улушининг кўпайиши ҳисобланиб, кейин эса хизмат кўрсатиш соҳасининг ўсиши ҳисобланади. Ушбу соҳалардаги, аввалambор хизмат кўрсатиш соҳасидаги ишлаб чиқаришни ривожлантириш харажатларининг эластик ўсиш коэффициенти ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига боғлиқ ҳолда 1 дан юқори бўлади. Бу ЯИМ ўсишига боғлиқ ҳолда хизмат кўрсатиш соҳасидаги харажатлар иқтисодиётнинг бошқа соҳаларидаги харажатларга нисбатан тез суръатлар билан ўсади. Мисол учун, АҚШда ЯИМда уларнинг улуши 1929 йилда (жорий нархларда) 34,7%, 1960 йилда - 38,1%, 1976 йилда - 45,6%ни ташкил қилган. Шу билан бирга, хизмат кўрсатишнинг улуши шахсий истеъмол харажатларида ҳам кўпаяди: АҚШда 1950 йилда 51,5%, 1960 йилда 50,4%, 1975 йилда 60,2%дан иборат бўлган. 1990 йилларда ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улуши 55%гача ва шахсий истеъмол харажатларидаги улуши 70%гача кўпайди.

Жамият томонидан ишлаб чиқариладиган ва истеъмол қилинадиган хизматлар турли хилдаги категорияларга бўлинади:

- *махсус билимларни талаб қилувчи интеллектуал хизматлар (таълим бериш, воситачилик, реклама фаолият турлари);*
- *соғлиқни сакдаш, таълим билан боғлиқ хизматлар;*
- *меҳмонхона ва ресторанлар фаолияти билан боғлиқ хизматлар;*
- *алоқа воситалари (транспорт, почта, телекоммуникация);*
- *молиявий хизматлар (банклар, томонидан такдим қилинадиган кредит в? бошқа хизматлар, суғурталаш);*
- *жамият ҳимоясини таъминловчи ва унинг аъзолари ўртасидаги алоқаларни тартибга солиб турувчи умумий хизматлар (мамлакат мудофаси, жамоат тартибини сакдаш, адлия, миллий ва маҳаллий даражадаги умумий бошқарув).*

Иқтисодиёт жабҳаларидаги ўзгаришлар ижтимоий институтлар, инсонлар ҳатти-ҳаракатлари ва мафкураларида сезиларли ўзгаришларга олиб келади. Мазкур ўзгаришлар модернизация деб юритилади. Швед иқтисодчиси Г. Мюртал «учинчи дунё» мамлакатлари иқтисодий тараққиётига бағишланган «Осиё драмаси» номли китобида модернизациянинг қуйидаги тамойилларини кўрсатиб ўтган:

1. Рационализм. Анъанавий фикрлаш тарзи ва ишлаб чиқариш шаклинг ўзгартириш, жамоатчилик ва инсон фаолиятининг барча соҳаларида янги метод ва моделларни қўллаш

2. Иқтисодий режалаштириш. Хўжаликлар тараққиётини ошириш мақсадида қўлланиладиган иқтисодий сиёсат

3. Тенглик. Барча учун янада тенг ижтимоий ва ҳуқуқий мавқе, даромадлар ва ҳаёт тарзининг яратилишини таъминлаш.

4. Ижтимоий институтлар ва акд-идрокдаги ўзгаришлар. Бу ерда меҳнат унумдорлигини оширадиган, рақобатни ривожлантириб тадбиркорликка йўл очадиган, маълум бир маънода инсонлар ҳоҳиш ва имкониятларидан фойдаланишга замин яратадиган ўзгаришлар тўғрисида фикр юритилади.

Институционал ўзгаришлар ўз ичига ер ислоҳотлари, монополияга қарши кураш, таълим ва соғлиқни саклаш тизимини такомиллаштириш ва давлат бошқарувининг ўзгаришини олади.

Хулоса қилиб айтганда, жамоа мафкурасини модернизациялаш меҳнатсеварлик, самарадорлик, ҳақиқатпарварлик, оқиллик ва ўз кучига таяниш, ўзгаришларга тайёрлик ва шу каби хислатларни кучайтириш демакдир.

Асосий хулосалар

1. Иқтисодий ўсиш - тўлиқ бандлик билан мужассамлашган ишлаб чиқариш реал ҳажмининг узоқ муддат мобайнида ўсишидир. Иқтисодий ўсиш ЯИМ, давлат иқтисодий қудрати ва инсонлар фаровонлигининг ўсишида ўз ифодасини топади. Шунинг учун иқтисодий ўсиш ечими ҳар бир давлат макроиқтисодий сиёсати тўрт мақсадидан бири («сирли тўртлик») ҳисобланган вазифасига киради.

2. Иқтисодий ўсиш таҳлилининг муҳим томонларидан бири унинг асосини ўрганишдир. Иқтисодий ўсишнинг тарихий илдизлари шундан дарак берадики замонавий иқтисодий ўсиш тушунчаси XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европада вужудга келган. Айрим муаллиф-ларнинг фикрларига қараганда ишлаб чиқаришдаги туб ўзгаришлар, капитализмнинг етакчи иқтисодий тизим шаклида вужудга келиши бунга асос бўлиб хизмат қилган. Бошқа муаллифлар (масалан М. Вебер) ғарбдаги кескин иқтисодий ўсишнинг янада чуқуррок маъносини англашга ҳаракат қиладилар ва протестант мазҳабини **унинг** сабаларидан бири сифатида қайд этадилар. Протестант этикаси ва руҳияти мавжуд бўлган барча ҳудудларда оқилона, буржуа хаёт тарзи ва шу билан биргаликда хўжалиғ фаолиятини самарали юритишга ҳаракат қиладиган «иқтисодий инсон» вужудга келган. Иқтисодий инсон капиталнинг тўпланиши ва тежамкорликни юзага келишига ижобий таъсир ўтказди. Иқтисодий ўсиш асосларидан сифатида шунингдек хусусий мулкчилик, рақобатчилик ва иқтисодий рағбатлантириш, илм-фан тараққиёти ва кашфиётлар, табиий ва инсон ресурсларининг мавжудлиги, колониал эксплуатация ва империалистик экспансия ҳам кўрсатиб ўтилади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий ўсиш, микроиқтисодий ўсиш, ЯИМ, фсиш суръатлари, базис қўшимча ўсиш суръати, занжирли қўшимча ўсиш, иқтисодий давр, буюмлашган ва қиймат ифодасидаги кўрсаткичлар, миқдорий кўрсаткичлар, тақсимлаш омиллари, таклиф омиллари, экстенсив ва интенсив омиллар.

МУҲОКАМА УЧУН САВОЛЛАР

1. Иқтисодий ўсишни қандай тушунасиз?
2. Макроиқтисодий ўсиш ҳақида фикрингиз?
3. Микроиқтисодий ўсиш ҳақида фикрингиз?

4. Иқтисодий ўсиш суръатлари қўшимча ўсиш суръатларидан нима билан фарқланади?
5. Иқтисодий ривожланишни иқтисодий ўсишдан фарқи нимада?
6. Макроиқтисодий даражада иқтисодий ўсишнинг қиймат кўрсаткичларини изоҳланг.
7. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи таклиф омилларини изоҳланг.
8. Иқтисодий ўсишдаги тақсимлаш омилларини изоҳланг.
9. Иқтисодий ўсишни экстенсив омили ҳақида фикрингиз.
10. Иқтисодий ўсишни интенсив омили ҳақида фикрингиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи, 2003 й. 25 апрель, 88-сон.
2. Макконелл К.Р. Брю С.Л. “Экономикс”: принципў, проблемў и политика. Таллин 2001.
3. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций М. 2001.
4. Ишмуҳамедов А.Э., Аҳмедов Д.Қ. ва бошқалар “Макроиқтисодиёт” Ўқув қўлланма, Т.:ТДИУ,2004 й.
5. Грегори Менкью. “Макроэкономика”. М.:МГУ.2003 г.
6. Под.ред К.А. Хубиева “Экономический рост и фактор развития современной России”, М. ТЕЦС. 2004 г, 726 стр.
7. Г.А. Куторшевский “Экономика” основў теории. Учебное пособие, изд. “Экономика” 2004 г. 382 стр.
8. Номиров З.Н. Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш йўллари. БМИ. Т. 2004 й.
9. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналишлари. Мулкдор. № 11-12, 2004 й 3-бет.

2-МАВЗУ: ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ, ТУРЛАРИ ВА КЎРСАТКИЧЛАРИ

2.1. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар.
2.2. Иқтисодий ўсиш турлари.
2.3. Иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими.

2.1. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар.

Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин . Биринчи гуруҳ омиллар иқтисодиётнинг миқдорий ўсиш лаёқатини белгилаб беради , улар таклиф омиллари деб ҳам аталади . Бу омиллар қуйидагилар :

1. Табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
2. Ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати ;
3. Асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми ва сифати ;
4. Технология ва Фан – техника тараққиёти .

Иқтисодий ўсишга тақсимлаш омиллари ҳам таъсир қилади . Ишлаб чиқариш потенциалидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши , балки жуда самарали ишлатилиши зарур . Ресурсларнинг ўсиб борувчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг мутлоқ миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зару бўлади.

Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи таклиф ва тақсимлаш омиллари ўзаро боғлиқ ва бир бирини тақазо қилади. Масалан , ресурслар миқдорининг ўсиши ва сифатининг яхшиланиши , технологияни такомиллаштириш иқтисодий ўсиш учун имконият яратади . Тўлиқ бандлик ва ресурсларни самарали тақсимлаш омиллари ҳам ўз ўрнига эга бўлади бу муаммони таҳлил қилишда асосий эътибор таклиф омилларига қаратилиши зарур .

Меҳнат унумдорлигининг ўсишга олиб келувчи омилларни тўлароқ кўриб чиқамиз.

Фан – техника тараққиёти меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ўсишни таъминловчи муҳим омил ҳисобланади . Техника тараққиёти ўз ичига нафақат ишлаб чиқаришнинг бутунлай Янги усулларини , балки бошқариш ва ишлаб чиқариш ташкил қилишнинг янги шаклларини ҳам олади . Умуман айтганда фан – техника тараққиёти дейилганда пировард маҳсулот чиқаришни кўпайтириш мақсадида мавжуд ресурсларни янгича уйғунлаштиришни тақазо қилувчи янги усулларнинг топилиши ҳам тушунилади . Амалиёт техника тараққиёти ва капитал қўйилмалар (инвестициялар мустаҳкам ўзаро боғлиқ , теҳника тараққиёти кўпинча Янги машина ва ускуналарга инвестициялар қўйишга олиб келади . Масалан , атом энергиясидан фойдаланиш бўйича технологияни қўллаш учун атом локтрестенцияларини қуриш зарур бўлади. Биринчи қарашда техника тараққиёти тарихий ва шиддатли рўй бериш хусусиятига эга бўлади . Газ ва ёқилғи двигетеллари , конвейер ва йиғма линиялар бизнинг ҳаётга ўтишимиз энг муҳим ютуқлари сифатида кириб келди . Қуйидаги чизмадан кўринадики , реал маҳсулотни икки асосий усулда кўпайтириши мумкин :

Республика олдида техника тараққиёти соҳасидаги асосий вазифа , ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияни қўллаш , ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқаришнинг янги усул ва шаклларини жорий қилиш ҳисобланади .

чизма-1

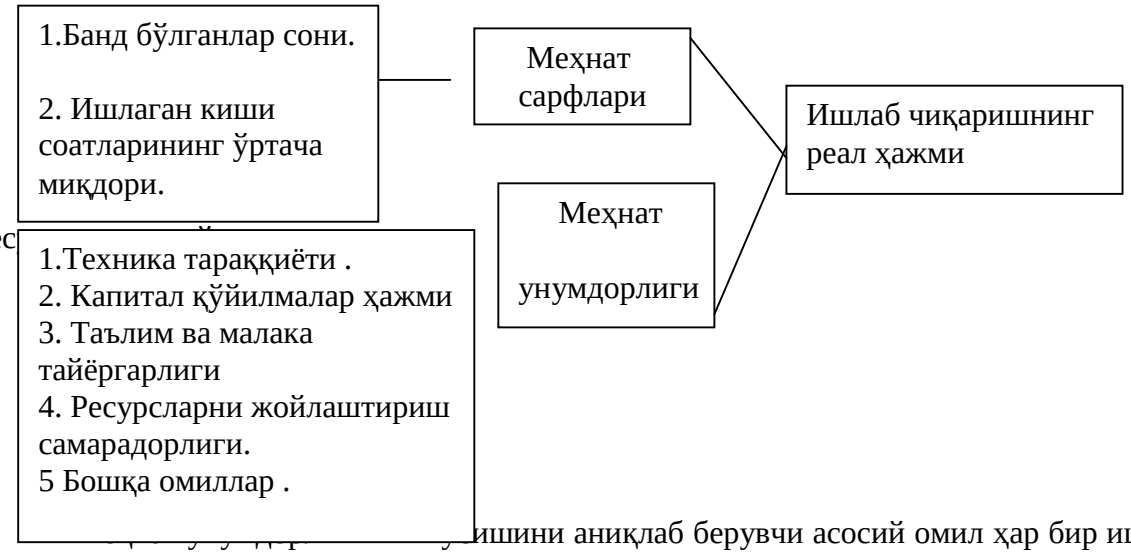

Рес

ишини аниқлаб берувчи асосий омил ҳар бир ишловчига тўғри келувчи асосий капитал ҳажми ҳисобланади . Маълум вақт ичида капиталнинг ҳажми

мутлоқ кўпайиши мумкин , аммо ишчи кучи сони тезроқ ўсса , меҳнат унумдорлиги пасаяди , чунки ҳар бир ишчининг асосий капитал билан қуроллланганлик даражаси камаяди .

1) Улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан;

Реал маҳсулотни кўпайтириш ҳажмини жалб этиш;

Таълим ва малака тайёргарлиги меҳнат унумдорлигини оширади ва натижада анча юқориланиш ҳақига эга бўлиш имкониятини беради . Инсон капиталига инвестициялар қўйиш меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади . Ўз-ўзидан аниқки , ишчи кучи сифатининг энг оддий кўрсаткичи таълим даражаси ҳисобланади . Ҳозирги даврда республикамиз иқтисодиётида банд бўлганларнинг 80 фоизга яқини олийва ўрта меҳсус таълимга эга .

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни суратини пасайтирувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Уларга меҳнат муҳофазаси, атроф мухитнинг ифлосланишдан сақлаш химояси ва шу каби ҳолатлар.

Маҳсулот ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив йўлларини белгилаб беради .

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдориннинг кўпайиши туфайли эришилади . Айтайлик , маҳсулот ишлабчиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун мавжуд корхона билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати , миқдори ва сифати ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай корхона қурилади . Экстенсив ўсишда агар у соф ҳолда амалга оширилса , ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади .

Интенсив иқтисодий ўсиш шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифати жиҳатидан такомиллаштириш : янада прогресивроқ ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш , шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади . Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинадиган самаранинг , пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида , маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади . Бунда маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса ошириш учун мавжуд корхонага тенг бўлган яна бир корхона қуришга ҳожат йўқ . Бу натижага ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш ва техника билан қайта қуроллантириш , мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига эришиш мумкин.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда , алоҳида – алоҳида мавжуд бўлмайди , балки муайян уйғунликда , бир – бири билан қўшилган тарзда бўлади . Шу сабабли устивор экстенсив ва устивор интенсив иқтисодий ўсиш йўллари таҳлил қилинади.

2.2. Иқтисодий ўсиш турлари

Иқтисодий фан иқтисодий ўсишнинг биринчи марта К. Маркс томонидан кўрсатилган икки шаклини фарклайди. Улар ишлаб чиқариш натижалари ва омиллари нисбати билан фаркланади.

Биринчи шакли иқтисодий ресурсларнинг ҳажмини ўсиши билан характерланади (ишлаб чиқариш омиллари), яъни янги корхоналарни, электр тармоклари, йўллар қурилиши, фойдаланиладиган янги ерларни, табиий ва меҳнат ресурсларини ва ҳ.к. ўзлаштирилиши. Бу шакл экстенсив иқтисодий ўсиш номини олган. Бу шаклдаги иқтисодий ўсишда ЯИМни ўсиши тирик ва ижтимоий меҳнат хажмини ўсиши ҳисобига эришилади, шу билан бирга жамиятдаги меҳнат унумдорлиги ўзгармасдан қолади.

Буни қуйидагича ифодалаш мумкин. Айтиб ўтилганидек, иктисодий ўсишнинг ўлчови бўлиб ЯИМни маълум бир давр ичида ўсиш жадаллиги хизмат қилади:

$$Y = Yt-Yt-1/Yt-1$$

Бу ерда Yt - ЯИМнинг t давр ичида ўзгариши
Yt-1ЯИМнинг ўтган даврдаги хажми
Шунда экстенсив ўсишни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

Yt/ Nt = CONST ёки Ýt=Ňt,

Бу ерда N_t -фойдаланилаётган ресурслар сони (масалан, банд бўлганлар сони); Ňt,- ресурсларнинг маълум даврда ўсиши.

Иқтисодий ўсишнинг иккинчи шакли интенсив ўсиш деб аталиб, бунда ЯИМнинг ўсиши фойдаланилаётган ресурслар хажмини ўсишига қараганда тезроқ бўлади.

Ýt >Ňt,.

Маълумки, иқтисодиётнинг интенсив ўсиши жамият тараққиётининг асоси ҳисобланади. Шу билан бирга экстенсив ўсиш иқтисодий ўсишнинг содда шакли ҳисобланади.

Унинг асосий афзаллиги хўжалик ривожланиши суръатини оширишнинг осон йўли эканлиги ҳамда мамлакат иқтисодини нисбатан тез ва арзон ўсишни таъминлайди. Экстенсив ўсиш тарихан интенсив ўсишдан олдин кечадиган жараён. Ҳар бир мамлакат ўз вақтида экстенсив ўсишни бошдан кечиради. Мисол учун Ғарб мамлакатлари XX асрнинг биринчи ярмида экстенсив ўсишдан интенсив ўсишга ўтганлар. Голланд иқтисодчиси Я. Тинтергеннинг маълумотларига кўра 1870-1914 йилларда экстенсив ва интенсив ўсишнинг ўзаро нисбати қуйидаги кўринишда бўлган (2-жадвал)

2-жадвал
Иқтисодий ўсишда экстенсив ва интенсив омилларнинг нисбати

Мамлакат	Усишнинг экстенсив/интенсив омиллари %
Буюк Британия	80/20
Германия	60/40
АҚШ	73/27

Кейинроқ америкалик иқтисодчи Р. Солоу АҚШда 1909 - 1949 йилларда ЯИМнинг 80%дан ортиқ ўсишига техника тараққиёти, яъни интенсив ўсишни сабаб бўлганини аниқлади.

Турли омилларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини ҳисоблаш бўйича катта тадқикотчилардан бири бўлиб америкалик иктисодчи Э. Денисов танилган. У иқтисодий ўсишни изоҳловчи омилларни икки тоифага ажратади. Биринчи тоифага ишлаб чиқаришнинг жисмоний омиллари (меҳнат ва капитал), иккинчи тоифага меҳнат унумдорлигини ошиши киритилди.

Инсон факторининг таъсирини ҳисоблашда фақат ишчи кучининг сонинигина эмас, балки ишчиларнинг жинси, ёши, маълумоти ва касбий тайёргарлигидан келиб чиқадиган меҳант унумдорлигини ҳисобга олган, Капитал омили таъсирини ҳисоблашда ҳам у бир қатор ўзгартиришлар киритган, яъни турар жой, ишлаб чиқариш дастгоҳлари, саноат иншоатлари, товарлар заҳираси, хорижий инвестициялар таъсирини ҳам ҳисобга олган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир алоҳида омилнинг иқтисодий ўсишга қўшган ҳиссасини аниқяаган.

Меҳнат унумдорлигани иқтисодий ўсишга таъсирини ҳисоблашда Э. Денисон фикрича бу таъсир қуйидаги жараёнлар натижасида ҳосил бўлади:

1. Технологик билимларни чукурлашуви ёки ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш шароитни яхшиланиши;
2. "Қўлдан берилган имкониятни қайта тиклаш", бу юқори ривожланган мамлакатлар томонидан қолоқ мамлакатларга ўз билим ва тажрибаларини бериш ва бу орқали уларни оптимал нуқтага етказиш;
3. Ишлаб чиқаришнинг жисмоний омилларини яхшиланиши, бу омилларни кўпроқ фойда келтирадиган соҳа ва минтақаларга сарфланиши. Қачон омилларни жойлаштиришда оптимал ҳолат юзага келса, ишлаб чиқариш ўсади. Денисоннинг фикрича бу хилдаги оптималлаштиришнинг қуйидаги имкониятлари мавжуд:

а) қишлоқ хўжалигини интенсивлашуви натижасида ҳосил бўлган ортиқча ишчи кучини жойлаштирилиши натижасида йиғилган капитални яхшироқ ишлатилишини таъминланади;

б) кичик, мустақил ишлаб чиқарувчилар секторини қисқартириш (қишлоқ хўжалигидан ташкари банд бўлганлари) орқали аграр секторда бўлаётган ўхшаш ўзгаришларга эришиш;

в) халқаро савдодаги мавжуд чекловларни бекор қилиш орқали халқаро меҳнат тақсимотини яхшилаш.

4. ишлаб чиқаришни маҳсуслашуви ва миллий бозорларнинг катталашуви орқали иқтисодиёт масштабларининг ўсиши.

Э. Денисон томонидан келтирилган таҳлил АКД1, Ғарбий Европа ва Япониядаги иқтисодий ўсиш суратларидаги фарқни тушунтириб беради. АҚШда иқтисодий ўсиш нисбатан сезиларсиз бўлиши билан бирга (1948 йилдан 1969 йилга қадар АҚШда иқтисодий ўсиш 3,87%, Ғарбий Европада 4,78% ҳамда Японияда 8,81%ни ташкил этган) бу ўсиш бошқа омиллар таъсирида рўй берган. АҚШда иқтисодий таққосланаётган мамлакатларга нисбатан кўпроқ меҳнат ва капитал сарфини оширишга асосланган бўлиб, меҳнат унумдорлигини оширилишига эътибор суст қаратилган. 1970 йиллар бошидан эса АҚШда меҳнат унумдорлигини ошириш иқтисодий ўсишга кучсиз таъсир ўтказа бошлаган, сабаби атроф муҳитни ҳимоя қилиш ва инсон яшаш муҳитини ривожлантиришга маблағ ажратила бошлаган. Ғарбий Европа ва Японияда эса шароит умаман бошқа бўлган. Ғарбий Европа мамлакатларидаги иқтисодий ўсиш 2/3 қисми меҳнат унумдорлигини

ҳисобига рўй берган. Бунда Ғарбий Европа мамлакатларида АҚШни қувиб етишга бўлган ҳаракат, шунингдек ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, ишчи кучларини самарали жойлаштириш (яширин ишсизликни қисқартириш ва ишчи кучларини қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларга йўналитирилиши ҳисобига) асосий омилга айланди. Европа мамлакатларида иқтисодий ўсишга бўлган ижобий ялпи талабни ошишига олиб келди.

Японияда иқтисодий ўсишнинг 50% меҳнат ва капитал сарфи харажатларини ошириш ҳисобига қолгани меҳнат унумдорлигини ўстириш ҳисобига рўй берди. Э. Денисоннинг фикрича Япониядаги иқтисодий ўсишнинг асосий омили бу капитал кўйилмаларнинг хажмини ошишига боғлиқ бўлган. Бу омил ҳисобига 1948-1969 йиллардаги йиллик 8,81% иқтисодий ўсишнинг 2,1% тўғри келган. Технологик ривожланиш ҳисобига 1,97%, ишлаб чиқаришнинг кенгайтирилиши ҳисобига 1,94%, иқтисодий ресурсларнинг самарали жойлаштирилиши ҳисобига 0,94% тўғри келган. Охирги омилнинг таъсирини юзага келишига сабаб қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётдаги салмоғини таҳлил қилинаётган ораликда 35,6%дан 14,6%га қисқариши ҳисобланади.

Э. Денисон таҳлили жуда қизиқарли ва кутилмаган хулосаларга бой, мантиқий кетма-кетликда ва аниқ эди, шунга қарамай бу таҳлил эълон қилингач жуда кўп танқидий фикрлар пайдо бўлди. Тадқиқотларнинг асосий камчилиги - Денисон

томонидан омилларнинг иктисодий ўсишга таъсирини алоҳида ўрганганлигида ва бунда уларнинг ўзаро боғликлиги ва ўзаро таъсирини эътибордан четда колдирганлигида бўлди.

1970 йилларда АҚШ ва бошқа ривожланган мамлакатлар иқтисодиётнинг ўсиши секинлашди. Бунга асосий сабаб меҳнат унумдорлигани ўсиш суръати пасайганлиги бўлди. 1980-1990 йилларда бу суръат бир мунча ўсган бўлсада, лекин "тез иқтисодий ўсишнинг олтин даври" дея таърифланган 1960 йиллардаги даражага ета олмади. Меҳнат унумдорлигини ўсишининг пасайишини иқтисодчилар қатор сабаблар таъсири билан изоҳлайдилар:

- *Ишчи кучинижинсийгёши тузилмаси холатиниёмонлашиши билан(ёшлар сонини нисбатан кўпаиши, урушдан кейинги йилларда туғилганлар сонини кўпаиши,ва қисман иш билан бандликларни сонини кўпаиши).*
- *Атроф мухитни яхшилаш учун сарфларни кўпаиши,*
- *Шу даврда дунё бозорида нефтьга нархларни ошиб кетиши(10-11 баробар)*
- *Янгиликларни киритишни камаиб кетиши,*
- *Далат иқтисодиётнт тартибга солишни зўрайиши.*

Баъзи муаллифларнинг таъкидлашларича, нефть нархларининг ошиши натижасида мавжуд капиталнинг қадрсизланиши ва янги сармоялар ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш ўрнига мазкур капитални қоплашга йўналтирилиши сабабли иқтисодий ўсиш суръатларига таъсир кўрсатади. Шубхасиз, бундай аргумент таҳлил қилинаётган даврга нисбатан тўғри бўлиши мумкин, бироқ, энергия жамғариш тармоқдарида энергетик технологияларни алмаштиргандан сўнг иқтисоднинг тескари ривожланиши - ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши кузатилади (80-90 йиллар бунга мисол бўла олади).

Баъзи олимларнинг фикрича, давлат назоратининг кучайиши эса барча тармокларда иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатган. Шунингдек, Р.Дорнбуш ва С.Фишер бу тўгрисида шундай адолатли фикрни билдирганлар: «Давлатнинг аралашуви, масалан ифлосгарчиликни олдини олишга қаратилган харакатлари атроф мухитнинг тозалигига ва миллатнинг соғлигига катта хисса қўшади, аммс ЯИМ ўсишида ҳеч қандай таъсири бўлмайди».

Собиқ Иттифоқ даврида ўсиш суръатларининг экстенсив шаклидан интенсив шаклига ўтиши фақатгина **80-йилларнинг** охири ва 90-йилларнинг бошида режалаштирилган эди. Ушбу харакат 80-йилларнинг ўртасида бошланган қайта қуриш даврининг энг асосий вазифаларидан бирига айланишга улгурган эди. 10- ва 11 - бешйилликларда (1975-1980, 1981-1986 й.й.) мамлакатда иқтисодий ўсиш деярли тўхтаб қолган эди. Бунга сабаб, иқтисодий ўсишнинг экстенсив факторлари, яъни иш кучининг оқими, табиий бойликларининг қазилиши, корхоналар даромадларининг ва давлат молиявий ресурсларининг ўсиши тўхтаб қолганлигидир.

Шунинг учун, 1985 йилда СССРда ижтимоий-иқтисодий ўсиш вазифаси эълон қилинди. Бунда, иқтисодий ўсишнинг интенсив шаклига ўтиш назарда тутилган эди. Бу мақсадларда қуйидаги 3та инструмент кўзда тутилган:

- инсон факторини жадаллаштириш ва бу кўрсаткичнинг иқтисодий ўсишдаги улуши, олимларнинг фикрича, 10% бўлиши керак эди;
- ўсиш суръатини 20% кўрсаткичида таъминлашга мўлжалланган хўжалик механизмини такомиллаштириш;
- иқтисодий ўсишнинг 70% улушини ташкил этиши кўзда тутилган илмий-техник ривожланиш суръатларини жадаллаштириш.

Дастлабки босқичларда СССРда инсон факторларининг жадаллашуви барча табақаларда - меҳнат жамоалари ва умумдавлат поғоналарида - пропаганда тадбирларини амалга ошириш орқали рўй берган. Кейинчалик моддий манфаатдорликни ҳам ҳисобга олган ҳолда хўжалик механизмини такомиллаштириш ойдин масалага айланиб қолди. Бу эса иқтисодиёт илмида бахс-мунозаралар ҳамда ишлаб чиқаришда

хўжалик экспериментларини юзага келишига сабаб бўлган.’ Натижада хўжалик механизмини қайта қуришда асосий вазифалардан бири ишлаб чиқаришнинг пудратчилик шаклидан фойдаланиш эканлиги тан олинди. Пудратчилик иқтисодиётни хусусийлаштириш ва меҳнат жамоаларига кенгроқ иқтисодий эркинлик яратилишини англатади: бунда ишлаб чиқариш манбаларига бўлган юридик ҳуқук давлатга тегишли бўлиб, меҳнат жамоалари эса ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тўлаҳуқукли эгалари ҳисобланган. Уларнинг шартномалар тузишда, нархларни белгилашда, маҳсулот хажмлари ва етказиб бериш муддатларини аникдашда эркин эканликлари хўжалик туринининг янги шаюти - бозор механизмини яратиш ва ривожлантиришга асос солган.

Ваҳоланки, 90-йилларнинг бошида СССРда, кейинчалик Россияда давлат мулкини тўлиқ хусусийлаштириш жараёни бошланганлиги сабали, пудратчилик бозор муносабатларига ўтишда ўзининг афзалликларини окдай олмади. Хусусийлаштириш жараёнининг жадаллашуви ва унинг ваучерлар (бепул) асосида амалга оширилиши бутун иқтисодиётда ва жамиятда тузулмавий нуқсонларни келиб чиқишига сабаб бўлди: асосий ва айланма капиталнинг самарадорлиги пасайди, миллий хўжаликнинг макроиқтисодий бошқарилиши сусайди инвестициялар ва ишлаб чиқариш кескин равишда пасайди. Хусусан, 1993 йилда Россияда металл ва металлга ишлов берувчи ускуналарнинг хажми 1989 йилга нисбатан 30%га пасайди, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, мато ва пойафзалларнинг ишлаб чиқариш хажми 50-60%га пасайди. Мамлакатнинг ЯИМ хажми 1990 йилдан 1992 йилгача деярли 2 бараварга қисқарди.

Шундай қилиб, 90 - йиллар бошида Россия бозор ислоҳотларини амалга оширишга киришганда, мамлакатда иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан вакуум ҳосил бўлди - ўсишнинг экстенсив факторлари батамом тугатилган эди, интенсив факторлар эса ҳали тайёрланмаган эди. Бундан ташқари, қайд этиш керакки, ўтмишдаги ўсишнинг экстенсив факторлари мамлакатга янгг шароитларда хўжалик юритиш учун объектив ва субъектив имкониятларни тайёрлаш имконини бермади. Гап шундаки, ўсишнинг экстенсив усулининг нафақат ижобий томони (оддий ва арзон ўсиш, маълум бир чегараларгача) балки салбий томони ҳам мавжуд:

- *маҳсулот ишлаб чиқаришнинг микдорий ўсиши техник-иқтисодий прогресс билан кузатилмаганлиги сабабли, унга техник қотиб колишлик хусусиятлидир;*
- *аксарият ҳолларда ишлаб чиқаришнинг ўсиши харажатли характерни ўзига к,абул қилади. Бу иқтисодиётнинг ўсиш темплари ишлаб чиқаришда иқтисодий ресурсларни кўпайтириш ва уларни жалб қилиш темпларидан орцада қолиши англатади. Ғарб мутахассис-ларининг фикрига кўра, АҚШ ва бошқаривожланган мамлакатларга қараганда Россияда ҳар бир маҳсулот сонига 2-3 марта кўп бўлган хом ашё, материаллар ва энергиялар тўгри келади. Экстенсивўсишнинг баҳоси шундай.*

9-беш йилликдаги экстенсив ўсишнинг кўриниши 15-2- расмдаги диаграмма акс эттириши мумкин. Унда асосий капиталга ва материалларга харажатларнинг ўсиши мамлакат ЯИМ ўсишидан кўплиги кўрсатилган, ва фақат ишчи кучининг табий чегараланганлиги унинг йирик масштабларда фойдаланишига йўл қўймаяпти.

Интенсив ўсиш модели бир қатор янги тавсифларга, хусусиятларга ва устунликларга эга:

- иқтисодиёт ўсишининг бир мунча қийин усули бўлиб, унда илмий-техник ривожланиш ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Шунга мувофиқ, у ишлаб чиқариш кучлари, техника, технологияларнинг юқори даражада ўсишини ва ходимларнинг юқори маълумотини ва мутахассислигини назарда тутади.
- иқтисодиётнинг айнан мана шу ўсиш усули ресурсларнинг чегараланганлик муаммосини ҳал этиш имконини беради. Бу эса, айнан мана шу усулда иқтисодиёт ўсишининг асосий манбаларидан бири бўлиб ресурсларни тежаи,

ҳисобланади, бу жамият учун ресурслар ўсишига қараганда бир мунча арзонга тушади. Мисол учун, 1т ёқилғини тежаш (7 минг килокалорий), 1т ёқилғини қазиб чиқаришга қараганда 3-4 маротаба кам харажатни талаб қилади.
Бироқ, иқтисодиётнинг интенсив ўсиш усулига ўтиш осон иш эмас. Иқтисодиёт таркибини прогрессив қайта қуриш, илмий соҳалар улушини кўпайтириш, ишчи кучини тегишли қайта тайёрлаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодиётда кўчиб юришидаги енгиллик ва бошқалар талаб қилинади. Шу сабабдан, бозор ислоҳотлари йўлидан ҳаракатланиш иқтисодиёт ўсишининг интенсификациялаш
(кучайтириш) шартларидан биридир.

2.3 Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари

Давлатнинг иқтисодий ўсиш даражасини аниқлаш учун биринчи навбатда хисоблаш нуқтасини ўрнатиш лозим.

Кўпгина давлатлар ўзини даражасини АҚШ билан тенглаштиради. Турли ҳилдаги ишлаб чиқариш омилларини бирикиши ҳамда ҳар-ҳил давлатларнинг ривожланиши шароити, иқтисодий ривожланиш даржасини белгилаб беришга йўл қўймайди, деган бир фикр мавжуддир. Бунинг учун бир қатор асосий кўрсаткичлар қўлланилади:

1. Аҳоли сонига тўғри келадиган ЯИМ ва
2. Аҳоли сонига тўғри келадиган ишлаб иқарилаётган маҳсулотларни турлари
3. Аҳолини турмуш даражаси ва сифати
4. Иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг натижаси

Айтиб ўтиш жоизки иқтисодий ривожланиш даражаси бу тарихий тушунча бўлиб, миллий иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир поғонаси ҳамда жаҳон ҳамжамиятига унинг асосий кўрсаткичларига озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатади.

Аҳоли сонига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи иқтисодий ривожланиш даражасининг ташқисини аниқлаб берувчилардан ҳисобланади. Шу биз бир қанча ривожланган давлатлар 90 йилларнинг ўрталарида АБА да аҳоли сонига ЯИМ кўрсаткичи жуда юқори даражада бошқа ривожланган давлатлларга солиштирганда, лекин бошқа кўрсаткичларга қараганда иқтисодиёт соҳасининг тизими аҳоли сонига тўғри келган и/ч ган маҳсулотларнинг турлари ва бошқалар бундай давлатлар ривожланган давлатлар сарасига кирмайди. Бошқа кўрсаткичлар халқаро кўламда кенг қўлланиладиган, иқтисодий соҳасининг тизими ҳисобланади, тизимларга бўлиб чиқарилиб унга ЯИМ асносида ташҳис қўйилади.

Биринчи навбатда хал хўжалик соҳасида йирик тизимлардан яъни молиявий ва молиявий бўлмаган маҳсулотлар орасидаги фарқ ўрганилиб чиқилади.

Бу солиштирув биринчи навбатда и/ч нинг умумий белгилаб беради. Бошқа соҳаларнинг тизимини ўрганиб чиқиш ҳам катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, и/ч соҳасидаги ташҳис натижалари шуни кўрсатадики, машинасозлик ҳамда химия соҳалари қандай аҳамиятга эга ва бошқа соҳалар илмий-техникавий ўсишни таъминлаб берувчи.

Масалан: и/ч даги олдинга бораётган давлатларда машинасозлик соҳасидаги кўрсаткичлар 150-200 ундан ҳам юқори кўрсаткичи паст бўлган иқтисодий ривожланиш даражаси 10-15 даража паст бўлган давлатлар ҳамда бошқа турдаги соҳаларнинг эгалаган янги йирик хўжалик ёқилғи-энергияси, агросаноат, қурилиш ҳамда ҳом-ашё, ҳарбий бўлинма ва ҳ.к.

Давлатнинг иқтисодий ривожланиш даражаини уни асосий ишлаб чиқараётган маҳсулотига қараб белгиланади (миллий иқтиосдиётнинг таянчи ҳисобланган маҳсулотларни). Шу асосий и/ч ган маҳсулотларнинг қанчалик давлат учун эҳтиёжини қондираётганлигига қараб берилади. Биринчи ўринда бундай асосий и/ч га етарли даражада электр қуввати олинади. Электр қуввати ривожланиш асосида етади, ҳамда бунинг орасида яна бир соҳа чамбарчас ётади яъни техникавий ривожланиш ҳамда буларнинг и/ч сифати сони ва хизмат кўрсатиш эътиборга моликдир ва ҳ.к.

Ҳозирги вақтда ривожланган ҳамда ривожланиш паст бўлган давлатларда бу кўрсаткич 500та га 1 та тўғри келадиган, баъзи ҳолларда ундан ҳам кўпроқ. Бу аҳоли сонига тўғри келадиган асосий и/ч ётган маҳсулотдир. Статистика шуни кўрсатадики яъни мис и/ч, метал эритиш, станоклар, автомобиллар, минерал ўғитлар, ҳиллик толалар ва бир қатор бошқа маҳсулотлар. Давлатда и/ч ётган маҳсулот аҳоли сонига тўғри келадиган асосий истеъмол маҳсулотларидан қўйидагилардир:

Дон маҳсулотлари

Сут маҳсулотлари

Гўшт маҳсулотлари

Шакар

Картошка ва ҳ.к.

ФО ёки Миллий Институти и/ч ётган меъёрларга асосан бу и/ч ган маҳсулотларнинг сифатини белгилашга ёрдам беради, яъни бир қанча муҳим кўп муддатга етадиган маҳсулотлардан бу музлатгич, кир ювиш машинаси, телевизор, енгил автомобиль, видиоаппарат ва бошқалар. Аҳолининг яшаш даражасининг давлатдаги ЯИМнинг ҳам йўлга қўйилганига боғлиқ. Узоқ муддатга етадиган маҳсулотнинг истеъмолчи томонидан қанча кўп олинса бу аҳолининг яшаш шароити яҳшилигидан далолат беради ва бу аҳолининг яшайдиган давлат анча иқтисодий томонидан яхши ривожланган ҳисобланади.

Одатда аҳолининг турмиш даражасининг қўйидаги 2 та кўрсаткичлари ўзаро боғлиқлиги орқали белгиланади.

Яшаш шароитини даражаси қўйидаги кўрсаткичлар орқали ҳам белгиланиши мумкин:

– Меҳнат ресурсларининг ҳолати ўртача ҳаёт кечиришнинг давомийлиги аҳолининг саводхонлиги даражаси, аҳоли сонига тўғри келадиган асосий маҳсулотларнинг истеъмоллик даражаси, меҳнат ресурсларининг квалификациялилик даражаси 10минг аҳоли сонининг ичидан қанчаси ўқиётгани ва талабларининг сони ЯИМ даги билимларни оширишдаги сарф ҳаражатларнинг сони

– Соҳа хизматларининг ривожланиши (10минг та аҳолига тўғри келадиган шифокорлар сони 1минг аҳолига тўғри келадиган шифохонадаги ўринлар сони, аҳолининг ўй-жой билан таъминлаганлиги ўй жиҳоз ва ҳ.к.).

Оҳирги йилларда жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, турмуш сифатини аниқлаш учун ўз ичига ижтимойи иқтисодий кўрсаткичларни ҳамда аҳолининг саводхонлигини ошиши ҳаёт кечириш давомийлиги айрим кўрсаткичлардан ёки бўлмасада умумжамиятнинг ривожланишини таъминловчи индекслардан фойдаланмоқда ва ҳ.к. ўз ичига қамраб олган.

Шу кўрсаткичларга алоҳида тўхталиб ўтилади, энг муҳимларини айтиб ўтишимиз лозим:

- Меҳнат билан таъминлаш (и/ч ва аграр хўжалиги, и/ч алоҳида соҳалари).
- ЯИМ капитал сиғимининг бирлиги ёки аниқ бир и/ч кўриниши.
- Фондларнинг асосий фонд тақсимлаш бирлиги
- ЯИМ нинг хом-ашё сиғими бирлиги ва асосий и/ч кўриниши.

Оҳирги йилларда Халқаро Валюта Фонди ҳамда МДҲ да қабул қилинган кенг қамровли рақобатбардош кўрсаткичлардан фойдаланилмоқда, бир қатор кўрсаткичлар нарх-навони ўсишини ўлчаш учун ҳамда давлатда и/ч ган маҳсулотни қолиб кетишини ва бошқа ривожланган давлатларда нисбатан солиштириш кўрсаткичларидир.

- Маош тўлаш учун кетаётган сарф ҳаражатлар (1та и/ч ган маҳсулотнинг ҳисобига)
- Бир иш куни кетадиган меъёрий сарф ҳаражатлар(1та и/ч ган маҳсулотнинг ҳисобига)
- Нарх-наво устига қўшилган элементларнинг даражаси ва ҳ.к. биринчи и/ч факторларини сарф ҳаражатларнинг кўрсаткичлари.
- Маҳсулотнинг чакана нархининг солиштириш даражаси. Экспорт қилинадиган товарнинг солиштириш даражаси. Албатта бу система давлатнинг иқтисодий ривожланишининг тўлақонли кўрсатиб бера олмайди, лекин айрим фаолияти соҳаси халқаро бозорда рақобатбардошлиги яққол кўрсата олади.

Иқтисодий ўсиш 2 усул билан аниқланади ва ўлчанади.

1- усул реал ЯИМ ни (ЯММ,СММ) ўтган даврга нисбатан ўзгариши сифатида аниқланади ва мамлакатнинг умуиқтисодий имкониятлари ҳаракатини ифодалаш учун ишлатилади.

2- Усул реал ЯИМ ни (ЯММ , СММ) ўтган даврга нисбатан аҳоли жон бошига ўзгариши сифатида аниқланади ва мамлакат ижтимоий ривожланиши даражасини ва ҳаракатининг сифат ўзгаришларини ифодалаш учун фойдаланади. Иқтисодий ўсиш суратлари ва қўшимча ўсиш суръатлари бир- биридан фарқланади:

А) базис ўсиш суръати = $\frac{Y_i}{Y_0}$

Б) занжирли ўсиш суръати = $\frac{Y_i}{Y_{i-1}}$

Қўшимча ўсиш суръатлари қўйидаги формула бўйича аниқланади.

А) базис қўшимча ўсиш суръати = $\frac{Y_i - Y_0}{Y_0}$

Б) занжирли қўшимча ўсиш суръати = $\frac{Y_0 - Y_{i-1}}{Y_{i-1}}$

Бунда , Y_0 – базис йилдаги реал ЯИМ

Y_i- шу йилдаги реал ЯИМ

Y_{i-1} - бундан аввалги йилдаги реал ЯИМ

Кўпчилик мамлакатларнинг тарихий тажрибасида тасдиқланган қонуният борки , унга кўра иқтисодий ўсишнинг кўлами ва суръатлари ўзаро тескари иштаносибликда ўзгаради , яъни ўсиш кўлами миқдоран ошган сари , унинг суръатлари пасайиши га мойил бўлади. Иқтисодий ўсишнинг нафақат миқдорий , балки сифат меъёри ҳам мавжуд .

Иқтисодий даврларининг хусуси ва кўриниши . Иқтисодий тараққиёт доимий тебранишларга учраб туради – пасайиши , танглилик даврлари иқтисодий фаоллик ва кўтарилиш билан алмашади. Иқтисодий ўсишнинг даврийлик хусусияти Фан – техника тараққиёти билан боғлиқ . Шу туфайли асосий фондларни сақлаш йўли билан янгиланиши юз беради , янги технологиқ жараёнлар татбиқ этилади , миллий даромад, истеъмол , жамғариш ва инвестициялар ўртасида ўзаро боғлиқлик ўзгаради . Иқтисодий ўсиш ҳолатида ишлаб чиқаришнинг ҳажмини вақти-вақти билан бўлиб турадиган бундай кенгайиши ёки қисқариши иқтисодий давр деб аталади . Иқтисодий даврлар давом этиш муддатига кўра қуйидагиларга бўлинади :

- қисқа (3- 4 йил) муддатли , товар – моддий захираларнинг ўзгариши билан асосланган ;
- ўрта (7 – 8 йил) муддатли асосий фондлар асМавзу – ускуналарни алмаштириш сифатидаги ўзгаришларидан келиб чиқади ;
- Кузнец даври (15 – 20 йил) қурилиш давр назариясининг асосчиси Америка иқтисодчиси Саймон Кузнец номи билан аталган . Бу давр турар жойларни ва баъзи ишлаб чиқариш иншоотларни вақти- вақти билан оммавий равишда янгиланиши билан боғлиқ бўлган тебранишлардир ;

- узун тўлқинлар (50 – 60 йил) , инфраструктурани янгиланиши ва тубдан янги технологик жараёнларни киритиш билан асосланади ва рус тадқиқотчиси Н. Кондратьев номи билан номланади;

Иқтисодий даврни ўрганиш давлат томонидан даврийликка қарши қаратилган чора – тадбирларни амалга ошириши ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун зарурдир.

Асосий ҳулосалар

1. Иқтисодий ўсиш жараёнини сони ва сифати ўзгариши.
2. Жамиятда ҳамда иқтисодиётнинг сони ва сифати ўсиши билан иқтисодий ўсиш жараёни белгиланади.

Иқтиосдий жараёнлардаги ўзгаришлар ўзи орқали бошқа катта ўзгаришларга сабаб бўлади, яъни, институтлардаги ижтимойи ўзгаришларни олиб келади. Гап медернизация ҳақида бормоқда, иқтисодий режа ижтимойи ва ҳуқуқий тенгликни таъминлаш. Фуқароларнинг ишлаб топган соф фойдаси институтцион реформалар, ер бўйича саводхонлиги, салмоқни сақлаш, давлатни юритиш, меҳнатсеварликни таъминлаш, ҳақиқийлик ўз-ўзига ишониш, ўзгаришларга тайёрлик.

2.Иқтисодий ўстш жараёни бир қанча факторлар орқали белгиланади:

а) таклиф факторлари (ишчи кучининг сони ва сифатининг ўсиши, маблағ, табий хом-ашё, технологияни яхшиланиши ва и/ч ни ташкиллаштириш, ишбилармонликка мослилик)

б) талаб ва тақсимлаш факторлари (бозорда монополияни даражаси тушиб кетиши, солиқ яхши ўйлга қўйилиши, талабнинг кўпайиши, инвестицион ва давлатнинг харажатлари кўпайиши).

Иқтисодий класификацион ўсиш факторлари 2 категорияга бўлинади:

а) и/ч нинг физик факторлари

б) меҳнатни и/ч факторларнинг ўсиши

в) қўйидаги факторлар иқтисодий ўсиш турини белгилаб беради. Иқтисодчилар 2 та турни ажратишади: экстенсив қачонки иқтисодий ҳам олий сифатли кўринишда тортиқ этилсалар ва интенсив, лекин тўғридан-тўғри бу турлари биттаси ҳам алоҳида якка ҳолда учрамайди, ушанинг учун гап фақат бу турларнинг ваколатлари ҳақида бориши мумкин. Интенсив ўсиш ўзини алоҳида ваколатларига эга:

а) бу жараён илмий техникавий ўсиш орқалинамоён бўлади, ўшанинг учун куп иш маҳоратли ишчини талаб этади.

б) ҳом-ашё камайиб кетиш муаммоси олдини олади унинг учун бу турнинг асосий кўриниши ҳом-ашё сақлаш манби ҳисобланади.

в) жамиятнинг яхши яшашига ёрдам беради.

Назорат саволлар

1) Асосий и/ч факторлари кўрсатиш ва ҳамда уларнинг жамиятни иқтисодий ўсишга ёрдам берадиган томонини баҳолаб беради.

2) Интенсив ва экстенсив ўсишни тушунтриб бериш ва нима деган, улар соф якка ҳолда учрамайди.

3) Нима учун 1960 йиллар Ғарбий Европа иқтисодиётида олтин давр ҳисобланган. Унинг 1970 йиллардаги ўсишини сусайиши сабабини тушунтириб беринг.

4) Инсоннинг жамғармасига сарфланаётган инвестициялар иқтисодий ўсиш факторлари ҳисобланадими.

5) Нима учун собиқ Иттифоқ даврида интенсив иқтисодий ўсиш муаммолари 1980 йиллардаги кўтарилди.

6) Россиядаги иқтисодий ўсишга йўналтирилган асосий иқтисодий факторларни айтиб ўтинг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи, 2003 й. 25 апрель, 88-сон.
2. Макконелл К.Р. Брю С.Л. “Экономикс”: принципў, проблемў и политика. Таллин 2001.
3. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций М. 2001.
4. Ишмуҳамедов А.Э., Аҳмедов Д.Қ. ва бошқалар “Макроиқтисодиёт” Ўқув қўлланма, Т.:ТДИУ,2004 й.
5. Грегори Менкью. “Макроэкономика”. М.:МГУ.2003 г.
6. Под.ред К.А. Хубиева “Экономический рост и фактор развития современной России”, М. ТЕЦС. 2004 г, 726 стр.
7. Г.А. Куторшевский “Экономика” основў теории. Учебное пособие, изд. “Экономика” 2004 г. 382 стр.
8. Номиров З.Н. Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш йўллари. БМИ. Т. 2004 й.
9. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналишлари. Мулкдор. № 11-12, 2004 й 3-бет

3-МАВЗУ. ИКТИСОДИЙ УСИШ ЭВОЛЮЦИЯСИНИНГ НАЗАРИЯСИ.

3.1. Неоклассик ишлаб чикариш функцияси.
3.2. Конвергенция назарияси.
3.3. Иктисодий усиш омилларини хисобга олиниши.

3.1. Неоклассик ишлаб чикариш функцияси.

"Нима сабабдан баъзи бир давлатларда баркарор иктисодий усиш мавжуд, баъзиларда эса йўк?" – иқтисодчилар томонидан жавоб топилиши керак булган асосий саволларидан бири хисобланади. Умуман олганда узлуксиз иктисодий усиш мамлакатни бой килади. Масалан, 1870 йилда АКШда жон бошига тугри келган даромад 2 244 долларни, ва 1990йилда эса бу курсаткич 18 258 долларни ташкил килган. Шундай килиб реал даромад 120 йил давомида хар йили 1,75 фоизга ва ахоли жон бошига саккиз баровар усиб келган.

Юкоридаги усиш суръатларидан келиб чикиб АКШ 1990 йилда дуненинг энг бой мамлакатларига айланди. Усиш суръатлари ахамияти канчалик юкори булишини куриш

учун, фараз киламиз агарда АКШда 1870 йилдан бу курсаткич 1,75ни эмас балки, 0,75ни ташкил килганда нима булар эди. Бу холда бу курсаткич ахоли жон бошига 1990 йилда 5 519 долларни ташкил килган булар эди. Бошкача килиб айтганда АКШ нафакат бой давлат булиб хисобланмаган булар эди , балки бу давлат даромад даражаси Мексика еки Венгрия давлатлари курсаткичлари билан баровар булиб хамда Греция еки Португалия давлатларига нисбатан минг долларга кам булган булар эди.

Энди фараз килайлик йиллик усиш суръати 1,75, 2,75 фоизни ташкил килган булсин. Бу холда ахоли жон бошига реал даромад 60 841 долларни ташкил килган булар эди. Аслида биз бу усиш суръатларига эришган давлатни фараз килишимиз кийин, чунки хозирги вактгача бу усиш суръатларига эришган бирон та бир давлат йукдир. Лекигин шу нарса маълумки 120 йил давомида усиш суръати 1 фоиздан юкори булган. Йилига 2,75 фоизга эришилишини фараз килиши кийин, лекигин айнан мана шу курсаткич Япония ва Тайвань каби мамлакатларида кузатилган.

Бу мисол, узок вакт давомида усиш суръатларини ошириш канчалик зарур эканлигини курсатади. Кашоклик даражаси хамда ахоли жон бошига тугри келган даромадга хам таъсири сезиларли даражада эмас дейиш мумкин. Бунга карамасдан иктисодий усишга таъсир курсатувчи омиллар тахлилига яхши эътибор каратилгани йукдир.

Биринчи иктисодчи-классиклар - Адам Смит, Давид Рикардо хамда Томас Мальтус – асосан уз изланишларида асосан узок муддатли иктитсодий усиш жараенини тушинишга каратишган. Худди шу нарсани 20-чи асрнинг биринчи яримидаги иктисодчи-классиклар хакида дейиш мумкин, жумладан Джозеф Шумпетер (1934) ва Фрэнк Рэмзи (1928). Джона М. Кейнсдан бошлаб (бу асосан узининг «охир окибат биз хаммамиз уламиз» ибораси билан танилган), иктисодий усиш омиллар цикллари хамда сиесатни ишлаб чикиш каратилган булиб, узининг максади олдига бунга таъсир этувчи цикларни бартараф этишга каратилгандир.

Иктисодий ўсишнинг узок муддатли жараенига кизикиш 50-чи йилларда яна пайдо булиб, у уз навбатида Роберт Солоунинг (1956) ва Тревор Свон (1956) каби иктисодичилар томонидан кашф этилган эди. Бу моделлардан фойдаланиш неоклассик-кашфиетчиларни 19-чи аср иктисодчи-классиклар фикрларини макуллашларига тугри келган. Бу фикрларда, агар иктисодий усиш физик капитали оркали эришилган булса, ухолда баркарор иктисодий усишга эриша булмайди ва факатгина илм-фан тарракиети асосида баркарор иктисодий усишга эришиш мумкин холос.

50-чи ва 60-чи йилларда иктисодий усиш назариясига булган эътибор камайиб кетди. Накануне кореннўх изменений в рациональнўх ожиданиях внимание экономистов вновь переключилось на проблемў краткосрочнўх экономических циклов. Асосий сабабларидан бири бу уша вактдларда иктисодий усиш назариясининг техник аспектларига каратилган булиб, уз навбатида хакикат билан узоклашиб борилди.

80-чи йилларга келиб Пол Роумер (1986) диссертациясидан кейин, иктисодий усиш назарияси келиб чикди ва уни "эндоген иктисодий усиш" деб атай бошладилар. Энди иктисодидчилар иктисодий усишнинг эмпирик аспектларига эътиборларини карата бошладилар. Маълумотларни мавжудлигига асосланиб хамда иктисодчи-амалиетчилар билан узаро мулокотда булиб, хозирга келиб иктисодий усиш муаммоларини хал этиш борасидаги олиб борилаетган тадкикотлар янада кизикиш ортирди.

Иктисодий усиш неоклассик назариясининг асосий элементларидан, ишлаб чикариш функцияси хисобланади. Фараз киламиз, ишлаб чикариш омилларини учта асосий категорияларга булинади: капитал, мехнат ва технология. Ишлаб чикариш функцияси юкоридаги учта омилнинг иктисодиетда кандай килиб узаро богликлигини курсатиб утади.

Осонлаштириш максадида биз ЯИМни печенье сифатида куриб чикамиз. Яъни, печеньени тайерлаш учун биз учта омилдан фойдаланишимиз керак булади:

1. Капитал. Печеньени тайрашимиз учун бизга ун, шакар, какао ва духовка керак булади. Бу ишлаб чикариш омилларини капитал дейилади. Капитал бутун бир физик омилларидан

ташкил топган булиб улар, асМавзу-ускуна, йул, компьютер, бур ва бино. Бу махсулотларнинг бир-бирига ухшаш томонлари шундан иборатки, улар физик махсулот хисобланиб, булар олдиндан ишлаб чикарилган булиши керак, яъни биз бу махсудотлардан фойдаланиб бирон бир махсулотни яратамиз (бизнинг мисолимизда - печенье). Бошкача килиб айтганда улар олдинги ишлаб чикарилган махсулот, аммо ишлатилмай кейинги махсулотларни яратиш учунгина хизмат киладилар. Бу физик махсулотларни сотиб олиш инвестиция деб аталади. Шундай килиб капитал бу ишлаб чикариш омили сифатида ташкилотлар томонидан сотиб олинади. «***K***» харфи билан биз жаъми капитални ишлаб чикариш омили сифатида белгилаймиз.

2. Мехнат. Печеньени тайерлаш учун бизга кондитерлар хам зарур. Бу кондитерлар уз мехнатларини еки капиталини сарфлаб печеньени тайерлайдилар. Бу асосий омилни биз мехнат деб атаймиз.

Биз мехнатни бир давомида маълум бир вакт ишлаб фаолият юритишган бир гурух инсонларни таърифлаймиз ва уз навбатида иктисодиетда узларининг мехнатларини сарф килиб бирон бир махсулот яратадилар. Баъзи бир одамлар бирон бир сабабларга кура (пенсионерлар, болалар, ишсизлар, ногиронлар) ЯИМни яратишда катнаша омайдилар. Мисол учун куп мамлактларда айеллар ишлаб чикариш жараенларида жалб килинган булиб, улар уз навбатида ЯИМни хисоблашда киритилмайдилар. Чунки уларнинг мехнат фаолиятлари уй хужаликларида курсатилади (уй хайвонларига караш, болаларга караш).

Аммо баъзи бир ишчилар малакаси бошкаларникига нисбатан юкори булии мумкин. Шу сабабдан малакаси пас булган ишчиларнинг малакаларини ошириш учун бу ишчиларга инвестиция киритилади, яъни уларни малакаоарини оширишда укитиш, тажриба ортириш каъби жараенларни амалга ошириш мумкин. Бунлай инвестициялар инсон капитали деб юритилали. Бундай инвестициялар асрсан укитиш еки согликни саклашда купрок киритилади. Албатта маълумотни мактабда укиш жараенида олинади, лекигин буни ишлаб чикариш жараенидан узоклашмасдан хам олиши мумкин.

L харфи билан биз сарфланган мехнатни белгилаймиз. Юкоридагилардан келиб чикан холда сарфланган мехнатни «***L»*** одамлар сонини «***N»*** уларнинг малакасига «***e»***. купайтмасига келтиришимиз мумкин. Шундай килиб,

$$L = Ne.$$

3. Технология еки билим. Печеньени ишлаб чикаришдаги учинчи компонентларилан бири булиб уни тайерлаш рецепти хисобланади. Хаттоки малакали кондитерларни печеньени тайерлаш учун улар, печеньени кай усулда тайерлаш кераклигини билишлари керак булади. Печеньени тайерлашдаги рецепт, еки план, технология еки билим деб аталади. Бизга маълумки печеньени тайерлашда у еки бу билим еки формулалардан фойдаланилади. Рецепт самаладорлигини ошириш – технологик тараккиет деб аталади.

Технология еки билим – бу "махсулот" булиб у узига хос хусусиятларига эгадир. Иктисодчилар буни ракобатчиликка эга булмаган махсулот дейишади, чунки худди шу билимларни хар хил одамлар ишлатиши мумкин. Ишчилар еки капитал хакида бундай дейиш мумкин эмас: чунки Нью-Йоркда ишлатилаетган компьютерни худди шу вактнинг узида Вашингтонда ишлатиб булмайди. Агарда бугун бир ишчи Нью-Йоркда соат 9:00дан то 10:00гача ишлаетган булса, у холда худди шу ишчи бошка шахарда ишлаолмайди. Аммо рецепт, еки гоякупчилик одамлар томонидан хар хил жойларда бир вактнинг узида ишлатилиши мумкин. Масалан мен кушиш тушунчасидан фойдаланишим мумкин, яъни 2+2 неччи булишини билишлигим учун. Худди шу операцияни бошка одамлар томонидан шу вактнинг узида бажаришга халакит бермайди. Шу сабабдан биз билим еки технология ракобатлашмайдиган товар деб айнан шу нарсани назарда тутамиз, лекигин капитал ва ишчи кучи ракобатли махсулот хисобланади.

Аммо ракобатли махсулот хар доимам чекланган махсулот хисобланавермайди. Агарда бошка одамлар томонидан бирон бир махсулотни ишлатилиши чекланган булса у холда иктисодчилар бу махсулотни чекланган дейдилар. Масалан шахсий компьютеримдан бошка бир инсонни фойдаланмаслигини чеклашим учун, мен уз кабинетимни кулуфлаб

компьютерга парол урнатишим мумкин. Аммо одамларга 2ни 2га кушишни таъкидлаб булмайди, агарда улар буни кай усулда амалга оширишларини билишса.

Биз томонидан хар куни учратиб юрган махсулотлар ракобатга эга ва чекланган махсулотлар каторига киради. Буларга нафакат гурунч, калам ва компьютерлар киради, балки ишчилар мехнати хам киради. Яна бир кизик категориялардан бири, бу ракобатга эга, аммо чекланмаган махсулотлар мавжуд. Булар каторига денгиздаги балик еки турли жойларда усиб турган утлар киради. Хеч ким менга денгизга чикиб баликни овлашга халакит бера олмайди. Шу сабабдан бундай махсулотлар чекланмаган хисобланади, лекигин мен томонидан овланган балик худди шу вактнинг узидаек бошка бир инсон томонидан тутилиши ногумон, шунинг учун бу махсулотлар ракобатга эга махсулот дейилади.

Ракобатга эга булмаган махсулотлар чекланганлик даражаси билан бир биридан фарк киладилар. Бир томондан чекланган махсулотлар мавжуд (спутник антенналари еки кабел телевидениеси). Кабел телевидениеси компаниеси сизга бирон бир курсатувларни курсатишни таъкидлаб куйиши мумкин. Шундай килиб кабел телевидениеси дастурларига чикиш чекланган булади. Аммо бошка миллионлаб инсонлар бир вактнинг узидаек бир хил дастурни куришлари мумкин, шунинг учун бундай махсулотлар ракобатга эга булмаган махсулотлар хисобланади. Бошка томондан баъзи ракобатга эга булмаган махсулотларга (билим ва х.к.з.) чек куйилмаган. Хеч ким бизларга ракамларни кушишни такидлаб куелмайди, шу сабабдан бока бир купчилик инсонлар бир вактнинг узида шу операцияни бажара олади. Худди шу категорияга кирадиган бошка бир махсулотлар Тобин томонидан талаб ва таклифга ишлаб чикилган формула хисобланиб, у илдиз остига асосланган булиб, Эйнштейн еки Лун томонидан ишлаб чикилган нисбийлик назарияси каби махсулотлар хисобланади. Шундай махсулотлар борки улардан фойдаланиш кисман ман этилган, масалан Windows 98 программасидир. Шунинг бу кодлар чекланган махсулотларга киради. Аммо бу дастур сотиб олинган булса, у холда дастур эгаси томонидан бошка бир инсонга бу дастурдан фойдаланмасликни таъкидлаб куйиш кийин. Шундай килиб бундай махсулотлардан фойдаланиш тулик чекланган деб булмайди.

Энди ишлаб чикариш функциясига кайтамиз. Иктисодиет ишлаб чикариш имкониятларини, ишлаб чикаришнинг уч омили формуласи оркали курсатса булади:

$$Y=F(K,L,A) \qquad (1)$$

Неоклассик назариясида F функцияси бир неча хусусиятларга эга. Булардан биттаси бу масштабнинг узгармас эффектини курсатиши керак. Бу дегани, агарда биз капитал ва мехнатни икки баробарга оширсак, у холда бизда ишлаб чикариш хажмини хам икки баробарга ошириш имкониятларига эга буламиз. Фараз киламизки Айова штатининг бирон бир ташкилоти печенье ишлаб чикаришда капитал ва мехнатдан хамда маълум бир рецептдан фойдаланади. Агарда худди шу куринишдаги ташкилотни биз бошка бир штатда курсак, у холда бу ташкилот хам юкоридаги ташкилотга ухшаб бир хил хажмдаги махсулот ишлаб чикаради. Шундай килиб агар биз капитал ва мехнатни икки баробарга оширсак, у холда ишлаб чикариш хажмини икки баробарга ошириш имконияти тугулади. Шуни айтиб утиш керакки биз факатгина капитал ва мехнатни купайтирмокдамиз, аммо тайерлаш рецепти узгармаган холда колаверади.

Агар биз капитал хажмини бир дона бир бирлигига купайтирсак, аммо ишчи кучи узгармас холда колса, у холда печенье ишлаб чикариш хажми ошади. Биз камбагал булсак ва бизда ишлаб чикариш воситалари кам булса у холда ишлаб чикариш воситаларини бир донага ошиши биз сезиларли купайишга олиб келтиради. Лекигин биз жуда хам бой булсак ва бизда ишлаб чикариш воситалари куп булса, у холда ишлаб чикариш воситаларини бир донага ошиши деярли ишлаб чикариш усиш даражасига сезиларли булмайди.

Неоклассик ишлаб чикариш функциясига мисол булиб бизга яхши маълум булган Кобба-Дугласнинг ишлаб чикариш функцияси хисобланади:

$$Y=AK\alpha L\alpha\text{-}1 \qquad (2)$$

Бу ерда α миллий даромаднинг бир кисмини, ва α-1 ишчилар томонидан олинган кисмини билдиради.

Бу ишлаб чикариш функциясига кура иктисодиетда печенье хажми уч сабабларга кура ошиши мумкин: капиталнинг усиш даражаси, ишчи кучининг усиш даражаси еки технологияни яхшилаш оркали. Биз одатдагидай ишлаб чикариш хажмини ахоли жон бошига еки бир ишчига нисбатан. Бизнинг юкоридаги белгиларга кайтган холда ишлаб чикариш омилини мехнат куринишида L харфи билан белгилаймиз, ишчиларнинг умумий сонини, N харфи билан, ва уларнинг сифатини еки малакасини, е харфи билан. (2)Тенгламанинг икки тарафини N буламиз ва Y/N, аниклаймиз еки бир ишчига тугри келадиган ишлаб чикариш хажмини биламиз:

$$y=Akle, \qquad (3)$$

бу ерда $y = Y/N$ бир ишчига тугри келадиган ишлаб чикариш хажми,

$k = K/N$ - бир ишчига тугри келадиган капитал хажми.

(3) Тенглама бир ишчига тугри келадиган ишлаб чикариш хажмини уч усулдан биттаси ердамида оширишни курсатади:

бир ишчига тугри келадиган капитал хажмини ошириш оркали - k , инвестиция ва капитални туплаш оркали -l;

ишчиларнинг малакасини ошириш йули оркали - e,

еки технология даражасини ошириш оркали - A.

Неоклассик назариясига кура, иктисодиет факатгина инвестицияни ошириш оркалик усмайди. Бошкача килиб айтганда, агар иктисодий усишни инвестицияни купайтириш оркали амалга оширилса, у холда узок мудатда иктисодиет усмайди. Киска мудатда капитал, бундан келиб чиккан холда ишлаб чикариш хажми хам ошади. Аммо капиталнинг усиш даражаси ошган сайин, усиш суръати секин аста пасайиб ва охир окибатда умуман тухтайди.

Бу хулоса даромаднинг пасайиб кетиш конуниятидан келиб чикади. Озмунча капилга эга булган бирон бир кашок давлатни куриб чикамиз. Фараз киламиз бу мамлакат иктисодиетида технология - A, таълим - e, капитал усмайди, A:, яъни иктисодиет умуман усмайди. Энди фараз киламиз физик капиталига 5 эмас, 20 фоиз ЯММ киритилди. Бошланишида инвнстицияни купайтириш натижасида капитал хажми купаяди. Иктисодиетдаги капитал хажми кам булганлиги учун ЯММ усиши юкори куриниш беради. Кейинги йилда давлат яна 20 фоиз ЯММ инвестиция киритади. Аммо капитал йигиндиси кейинги йилгига нисбатан ошган булади чунки кейинги йилда инвестиция киритилган. Шунинг учун ЯММ курсаткичининг фоиздаги ифодаси кейинги йилгига нисбатан кам булади. Бу давлат юкоридаги жараен йукка чикмагунча инвестицияни киришни давом этаверади. Бу вактга кадар иктисодиет бойиб кетади, лекигин усишни тухтатади. Шундай килиб физик капиталига киритилган инвестиция нормасини ошириш чексиз давом этмайди.

3.2. Конвергенция назарияси

Яна бир неоклассик назариясининг тушунчаларидан бири конвергенция хисобланади. Фараз киламиз икки давлатда ишлаб чикариш функцияси тенг. Аммо бир давлатда бошка давлатга нисбатан капитал камрок. Бу жараенда ишлаб чикаришнинг усиш суръатлари бой давлатларга нисбатан юкори булади, аммо худди шу жараенни биз бой давлатда утказган булганимизда усиш суръатлари пас булади. Шунинг учун бой булмаган давлатда иктисодий усиш суръати, бой давлатга нисбатан юкори булади. Бу назария абсолют конвергенция гиротезаси билан танилган. Бу гипотеза маълумотлар оркали исботланиши мумкин.

Ишлаб чикариш хажмини купайтиришга, воситаларнинг бир-бирига киритилган инвестиция, к курсаткичи пос булган давлатда максадга муфофик булади. Лекигин усиш суръати нафакат кушимча ишлаб чикариш воситалари билан, балки реал киритилган

инвестициялар билан хам ифодаланади. Иктисодий усиш пас булган давлатларда, иктисодий усиш юкори булган давлатларга нисбатан инвестиция киритилса усиш суръатлари юкори булади. Аммо ривожланган мамлакатларда бунинг урнига купрок инвестиция киритилиши мумкин ва натижада худди шу жараен ривожланиши пас булган давларда булса, ривожланган давлатларда усиш суръатлари юкори булиб колаверади. Шунинг учун бой давлатлар, кашо давлатларга нисбатан инвестиция купайтириш имконияти юкорирок булади. Бу вазиятлардан бири хисобланиб – бу ерда бой давлатларда маблагни туплаш нормаси юкорилиги сабабидир. Шу сабабдан абсолют конвергенцининг дастлабки гипотезаларидан бири – бу иккала давлатларда хам маблагни туплаш нормаси бир хиллигидир. Агарда биз иккала давлатлардаги маблагни туплаш нормасини бир-биридан фарк килганлигини инобатга олсак, у холда неоклассик назариясига кура буни тахминий конвергенция деб аташимиз мумкин.

3.3. Иктисодий усиш омилларини хисобга олиш.

Бизга давлатдаги иктисодий усиш омили булиб нима хисобланиши кизиктиради, чунки баъзи давлатлардаги иктисодий усиш юкори булади, баъзиларда эса пас. Масалан иктисодиет юкори усиш суръатлари билан ривожланиши мумкин. Аммо инвестицияни ошириб бораетган давлат иктисодий усиши камайиб бориши эхтимолдан холи эмас. Аммо бошка томондан иктисодиет ривожланишни давом эттираверади, агарда ишлаб чикариш унумдорлиги купайси, чунки билим чексизлиги бунга яна бир исбот булиши мумкин.

Буни курсатишимиз учун бизга, технология ривожланишининг усиш суръатини хисоблаб чикишимиз керак. Аммо технологияни хисоблаш кийин булганлиги учун, биз у холда техник тараккиети усиш суръатларини хисоблаб чикамиз. Бунинг учун ЯММнинг усиш суръатини куйидаги тенглама оркали хисодлаб чикамиз:

$$Ay/y = AA/A + aAк/к + (1 - a)Ae/e. \qquad (4)$$

(4) тенглама шуни билдирадики, ЯИМни узгариши учта асосий кисмларга богликлиги, яъни технология ривожланиши, бир ишчига тугри келадиган капитални усиш суръатлари ва малака еки таълим даражасини оширишнинг усиш сураътларидир. Биз учраетган муаммо шундан иборатки *А* усиш суръатлари курсаткичи улчаш имконияти йуглигидир. Бошка тенгламалар эса жуда оддий: *Ау/у* – бу бир ишчига тугри келадиган ялпи усиш суръатлари курсаткичи (миллий хисоблар тизимида хисобланади), *Ак/к* –капитал усиш суръати курсаткичи (бу бу хам миллий хисоблар тизимида хисобланади), хамда *Ае/е* — ишчи кучи малакаси (билими) усиш суръатлари курсаткичи (еки малакасини билдирадиган бошка курсаткич) буни хам хисоблаш мумкин. Юкорида айтиб утилганидек а коэффиценти, ишчилар томонидан даромад булиб, бу миллий даромаднинг бир кисми хисобланади ва у иш хаки фонди курсаткичи булинган шунинг учун а бу – миллий даромад бир кисми хисобланади. (4) тенгламадаги биз хисоблаолмайдиган бирдан бир узгарувчи курсаткич *А* усиш суръатлар курсаткичидир. Роберт Солоунинг (Robert Solow) асосий фикрларидан бири бу - *АА/А* курсаткичини киесий хисоблаш имкониятига эга буламиз, агарда тенгламадаги курсаткичларни куйидагича тузиб чиксак:

$$AA/A = Ay/y - aAк/к - (1 - a)\, Ae/e. \qquad (5)$$

Шундай килиб, ишлаб чикариш курсаткичи куйидагича хисобланиши мумкин, яъни ЯИМ усиш суръатидан айрилинган ишлаб чикариш омилининг икки омили усиш суръатларини.

Асосий хулосалар.

Неоклассик назариясига караганда иктисодиет факатгина инвестиция хисобига ривожланаолмайди. Бошкача килиб айтганда, иктисодий усишни инвестиция хисобидан оширишни мулжал килинаетган булса, у холда узок муддатда иктисодиет ривожланмайди. Киска муддатда эса инвестиция купайиб бу уз навбатда иктисодиет ривожланишига олиб келади. Аммо инвестиция усиш суръати купайган сари, усиш суръати пасайиб ва охир окибатда иктисодий усиш тухтайди.

Адабиет

1. Е.Г. Ясин. Перспективў российской экономики: проблемў и факторў роста. – "Экономический журнал ВШЭ", т. 6, № 2 , Москва, 2002.
2. А.Р. Белоусов. Уроки посткризисного роста России (1999-2001). – "Вопросў статистики", № 6, Москва, 2002.
3. А. Илларинов. Экономическая политика в условиях открўтой экономики со значительнўм сўрьевўм сектором. – "Вопросў экономики", № 4, Москва, 2001.
4. Экономические трендў Узбекистана. Ежеквартальнўй статистический сборник Минмакроэкономстата и проекта ТАСИС.

4-МАВЗУ. ИКТИСОДИЙ УСИШ ЯНГИЧА НАЗАРИЯСИ.

4.1.Инсон капитали.
4.2.Технология.
4.3.Хукумат.
4.4.Конвергенция олдидаги бахслар.

Неоклассик назариясина кура, бунда неоклассик технология ва ракобатчилик иктисодий усишнинг асосий омиллари деб белгиланган. Аммо иктисодчилар кайси йул билан фан-техниккиетига эришилади. 80чи йиллардан бошлаб купчилик иктисодчилар иктисодий усишнинг аник омилини узларининг изланишларини каратганлар. Натижада «иктисодий усишнинг янги назарияси» еки «эндоген иктисодий усиш» каъби ишлар

килинган. Албатта бундай ишлар мазмунини бир Мавзуда кискача еритиб бериш кийин, шунинг учун изланиш предметини учта кенг категорияга булиб чикилади.

4.1 Инсон капитали

Юкорида айтилганидек мехнат унумдорлиги еки малакасининг ошиши факатгина уларга киритилган инвестиция оркали купайтириш мумкин. Бу жараен таълим (билим) дея юритилади, аммо айтиб утганимиздай бу жараенни ишдан узлуксиз равишда хам олиш мумкин. Биз даромадни кискариб кетиш конуниятини рад этишимиз мумкин, агарда, биз бир вактнинг узида инвестицияни инсон капиталига хамда физик капиталига киритсак. Бу модел доимий самарадорликни назарда тутганлиги учун (физик ва инсон капиталларининг йигиндисидан долинадиган доимий даромад), унда агар физик ва инсон капиталини икки бароварга оширсак, у холда бизда икки баробар даромад олиш имкониятлари булади.

Инсон капиталини еки малакани оширишнинг асосий омили булиб узлуксиз равишда олиб бориладиган таълим системаси хисобланади. Инсонлар мактаб ва бошка укув муассаларида таълим олиб иш хакларидан воз кечканлар деб хисоблаймиз. Чунки агарда улар таълим олиш урнига бирон бир корхонада ишлаб юрганларида маълум бир маош олишган булишар эдилар. Бундай жараенни иктисодчилар инсон капиталига киритилган инвестиция деб юритадилар.

Аммо фукороларга кандай таълим беришни таъминлаш керак? Бошкача килиб айтганда иктисодий усишни кайсит алтернатив йулини танлашимиз лозим? Биринчи вариантни биз элитизм деб атаган эдик: маълум бир гурух инсонлар яхши маълумот оладилар, чунки иктисодиет ривожланиши уларнинг кай даражада давлатни бошкаришига боглик. Бу назарияга кура агар етакчилар яхши маълумотга эга булсалар у холда мамлакат баркарор ривожланади деб юритилади.

Иккинчи вариантни биз универсализм деб атадик: хар бир инсон минимум билим олиши керак. Бу вариантнинг мазмуни шундан иборатки, хар бир ишчидан иктисодий усиш янги технологияларни тез равишда киритилиши керак эканлигидадир. Охирги 30 йиллар ичидаги Шарқий осиедаги иктисодий усиш аввал тикувчилик, кейин соатлар ва радиомахсулотлар ишлаб чикаришдан бошланган. Сифат даражаси бу давлатларда аста-секинлик билан ошиб борди, ва ундан кейин эса бу давлатлар бошка давлатларга молиявий ердам курсатишни бошладилар.

Бундай иктисодий тизимда хар бир ишчи турли хил касбларни эгаллаши лозим. Шунинг учун бундай шароитларда, шундай таълим системаси тузилиши керакки, бу таълим системаси ишчилар учун турли хил касбларни эгаллашига кумаклашиши керак. Охирги 30 йиллар ичида инсон капиталини туплаш модели уневерсализмга асосланган булиб, у элитизмга асосланган моделидан кура афзаллирокдир.

4.2 Технология.

Технология еки билимларнинг иктисодий аспектлари шахсий истеъмол махсулотларнинг иктисодий аспектларидан деярли фарк килмайди. Биз айтиб утганимиздек билим ракобатга эга булмаган махсулот хисобланади, чунки бир вактнинг узида бу махсулот тури билан фойдаланиш мумкин. Билимнин ракобатга эга булмаган томонининг асосий ахамиятьи, бу махсулотни бир марта ишлаб чикаришдаек билинади. Сиз истеъмол килаетган махсулотингизни бошка бир инсон истеъмол килмайди, шунинг учун шу махсулотни ишлаб чикарган фирмалар уша инсон учун ва сиз учун ишлаб чикаладилар. Аммо махсулотни керак булган рецептни бир марта яратиш мумкин, ва бундан кейин бу рецептдан купчилик фойдаланиши имкониятига эга. Бу шуни билдирадики технология ривожланиши белгиланган харажатларни белгилаб беради, ва бир маротаба фойдаланилади.

Мисол учун Microsoft Excel программасини ярятиш учун, купчилик одамларга кунукеч ишлашларига тугри келар эди. Аммо бу программаларни яратилиши биланок, уни

компакт-дисклар ердамида купайтириш мумкин булади. Худди шундай килиб, Блэк ва Шоулзлар (Black and Scholes) бир неча йиллар давомида формулани яратиш билан шугулландилар ва бу формулани яратгандан кейингина бошка одамлар томонидан калькуляция килиш осонлашди. Буни яратишдаги бошлангич харажатлар юкори булган, кейин эса улардан нусха олишдаги кетгган харажатлар камайиб борган.

Билим куринишидаги яратилган махсулотлар киймати киммат булади, чунки фирмалар ракобатга эга булмаган махсулотларни яратишда купрок эътибор берадилар. Янги назариянинг ва неоклласик назариясининг фарклари шундан иборат: дунедаги реал вазият тубдан фарк килади, чунки баъзи бир фирмалар ракобатчилик шароитида амал килмайдилар.

Микроиктисодиет назариясига кура биз шуни биламизки, белгиланган харажатлар борлигида, усиб бораетган харажатлардан кура юкори булади. Ракобатчилик шароитида одатда нарх усиб бораетган харажатларга тенг булиб колади. Демак хар кандай фирма билим куринишида ярятиб бораетган махсулот нархи киммат булади ва ўз навбатда зарар куриб борадилар. Шунинг учун фирмалар махсулот ишлаб чикаришларидан олдин уни бошлангич харажатларни коплашга ердам берувчи қонуний хужжатларни пайдо булишига купрок эътибор берадилар. Бу шароитда билимнинг иккинчи томони келиб чикади, яъни билим олишнинг қийинлигидир. Шунинг учун хукумат шундай бир меъерий хужжат тузишлари керакки бирон бир махсулот яратувчи шахс еки фирма шу махсулотга тулик эгалик килиши имконини беришлари керак. Шундай килиб бирон бир махсулотни бирон бир шахс томонидан яратилиши конуний асосга эга булиши лозим: Microsoft Excel программаларини пиратлар томонидан нусха кучириб уларни сотишлари мумкин, агарда Microsoft компаниясининг муаллифлик хукуки химоя килинмаса. Аммо бошка махсулотларга эга булишни чеклаш имконияти булмаса (масалан билим олиш), у холда давлат томонидан шу институтларга субсидиялар ажратишлари керак.

Баъзи бир иктисодчилар техник революциясининг келиб чикиши купрок давлатларга боғлик бўлган, чунки улар махсулот яратувчилар учун қатъий конуний-меъерий хужжатлар яратиб бердилар. Шунинг учун билимнинг ва узоқ муддатли иктисодий ўсишга эришиши учун давлат томонидан муаллифлик хукукини химоя килувчи хужжатларни кабул килишларидир. Агарда бу хукуклар вактида белгиланмаганда эди купчилик яоатилган янгиликлар булмаган булар эди. Муаллиф хукукини химоя килиш идораларини тузишда, хукумат икки омилни инобатга олиши лозим. Махсулот ишлаб чикарилгандан кейин уни монопол ишлаб чикаришга имкон бермасолик.

Иктисодий усишни глобал шароитида эришиш учун муаллифлик хукукини химоя килишни нафакат бир давлатда балки бутун дунеда амалга ошишлиги бунга кафолат беради. Бошка суз билан айтганда Узбекистон ишлаб чикарилган махсулот бутун дунеда сотилиш имкониятига эга булиши керак аммо худди шу махсулотни бирон бир давлат томонидан яратилиши қонун билан химоя килиниши керак. Бу таъриф хамда савдо келишувидаги максадларидан бири хисобланади.

4.3 Хукумат

Купчилик иктисодчилар кандай килиб хукумат иктисодий усиш суръатларига таъсир киладилар деб савол берадилар. Маълумки хукумат иктисодиетда жуда катта имкониятга ва кучга эга булган иктисодий воситаларадан хисобланади, шунинг учун уни харакатлари катта ахамиятга эга. Хукумат иктисодиетга турли хил йуллар билан таъсир килиши мумкин ва бунга мисол пистда курсатиб утилган.

• Хукумат конуний хужжатларни белгилашда кумаклашади ва бу нарса уз навбатда махсулот яратувчиларга катта имконият тугдиради. Агарда хукумат бундай шароитларни

яратиб бераолмаса у холда шу мамлакат иктисодий усиши деярли юкори булмаслиги мумкин.

• Хукумат макроиктисодий шароитларга таъсир килиш мумкин, чунки фирмалар инфляция юкори булган давлатда махсулот ишлаб чикаришлари кийинчилик тугдиради.

• Хукумат иктисодий усишнинг усиш суръатларига таъсир килдишлари мумкин, яъни турли хил воситалардан фойдаланган холда (монетар сиесат, фискал сиесат ва х.к.з.). Давлат харажатлари структураси хам катта ахамиятга эгадир.

Иктисодий усишга каратилган купчилик ишларда юкоридаги аспектлар тахлили берилган булиб унда кайси аспектларнинг бири купрок иктисодий усишга таъсир курсатилиши курсатилган.

IV. Иктисодий усиш манбаълари: эмпирик тахлилларнинг нитижалари А. Иктисодий усиш омилларини инобатга олинии.

Al хамда А6 жадвалларида (Босворт ва Коллинзлар ишларидан (Bosworth and Collins, 1998)) 88 давлатларда туртта даврдаги иктисодий усиш омиллара курсатилган: 1960-70, 1970-80, 1980-86 ва 1986-90 йилларда. Масалан А1 жадвалнинг биринчи каторида, хитойдаги уртача усиш суръатлари 1960йил 1970йиллар даври ичида 1,7 фоизни ташкил килган. Капитал иктисодий усиш омили сифатида - Ak/k тенгламасининг кисми (4) – нолга тенг булган - (1 - а) Ае /е худди шу тенгламанинг кисми - 0,4 фоизга тенг булган. Иктисодий усиш суръатларининг бокша кисмлари - 1,3 фозни ташкил килган – ва бу технология ривожланишига боглик булганлигидандир.

Элвин Янг (Alwyn Young, 1994)) Шаркий Осие давлатлардаги юкоро иктисодий усиши омилларнинг туплангалги деб айтган биринчи иктисодчилардан хисобланади. Масалан Сингапурдаги 1960чидан 1970йилга ахоли жон бошига тугри келган 5,6 фоизни ташкил килди ва бу физик капиталнинг тупланиши, 0,3 фоизи эса инсон капиталига тугри келган. Агар биз физик хамда инсон капиталини инобатга оладиган булсак, Сингапурдаги иктисодий усиш суръатлари нолга тенг булган. Худди шундай натижалар 1970йилдан 1980йилгача ва 1980йилдан 1986йилгача булган даврда кузатилган. Шу маълумотларга асосланган холда Янг Сингапурдаги иктисодий усишнинг асосий омили факат харакат ва каттик мехнат деган хулосага келган.

Бу килинган хулоса, бундан олдинги килинган хулосага мутлок фарк килади, чунки олдинги хулосаларга караганда Шаркий Осиедаги иктисодий усиш факатгина технологияни яхшилаш оркалигина эришилган деб айтидган. Аслида эса мана шу давлатлардаги иктисодий усишнинг пайдо булиши факатгина физик капиталнинг туплангалигиданлир. Шуни айтиб утиш жоизки, агарда юкоридаги давлатларда технологияларни такомиллаштирилмаганда, у холда камайиб бораетган даромад конуни иктисодий усишни йукка чикарар эди. 1994 йилда Янгнинг башоратига кура шаркий осиеда руй берган ута юкори ривожланишни пасайиб кетишини айтган. Сингапурнинг бахтига, ишлаб чикариш усиш суръатлари 1986 йилдан 1992 йилгача ошиб келди, ва уртача йилига 7,4 фоизни ташкил этди. Бу курсаткичдан факат 2,6 фоизи капитал йигилмаси билан белгиланади ва 0,6 фоизи - таълим. Шундай килиб технология бир йилда 4 – фоизга ошган.

4.4 Конвергенция хакидаги бахслар.

Иктисодий бир бирликлардан катъий назар конвергенция иктисодий назарияда асосий ва тортишувларга хос бир масалалардан хисобланади. Юкорида айтиб утилганидек неоклассик модел бой ва кашо давлатлр уртасидаги тахминий конвергенцияни курсатиб утади.

Худди шу саволлар макроиктитсодий назарияси ва иктисодий усиш тарафдорларини хам кизиктириб келмокда. Аммо улар учун тахлил объектлари булиб уй хужаликлари эмас балки бутун бир давлатлр кизиктиради. Масалан улар кашо давлатлар кашолигигача коладими еки йукми, бой давлатлар эса ун йиллардан кейин хам бой булиб коладими еки йукми шуни билишни истайдилар. Бу асосий саволлар конвергенция хакидаги асосий

тортишувларга айланган. Аслида бу масалар олдиндан кизикиш уйготган булсада, лекин макроиктисодиетчилар ва экономитристларни 80-йилларга келиб катта кизикиш пайдо булди.

Конвергенциянинг икки асосий концепциялари классик ишларда намоен этилган. Уларни р-конвергенция ва о-конвергенция деб аташади. Бизнингча, агар конвергенция руй берса у холда кашо давлатлар бой давлатларга нисбатан юкори иктисодий усиш тенденцияга мойиллиги борлигини атамаиз.

Р-конвергенциясига мисол килиб, уй хужаликлари еки мамлакатдаги усиш суръатлари рецессия коэффициенти, бошлангич даромадларга нисбий таъсирини утказади. Масалан, 1(а) чизмада, маълум бир давлатлар гурухида Р-конвергенцияси 1960дан 1997 йилгача олинган. Бу чизмадан шуни кузатиш мумкинки,1960 йилда Р-конвергенцияси кузатилган ривожланган давлатларда, йилдан-йилга иктисодий усиш сураътлари, ривожланаетган давлатларга нисбатан юкори булган 1 (б) – чизма.

1- Чизма. Иктисодий усиш суръатларининг конвергенцияси, 1960-97 йй.

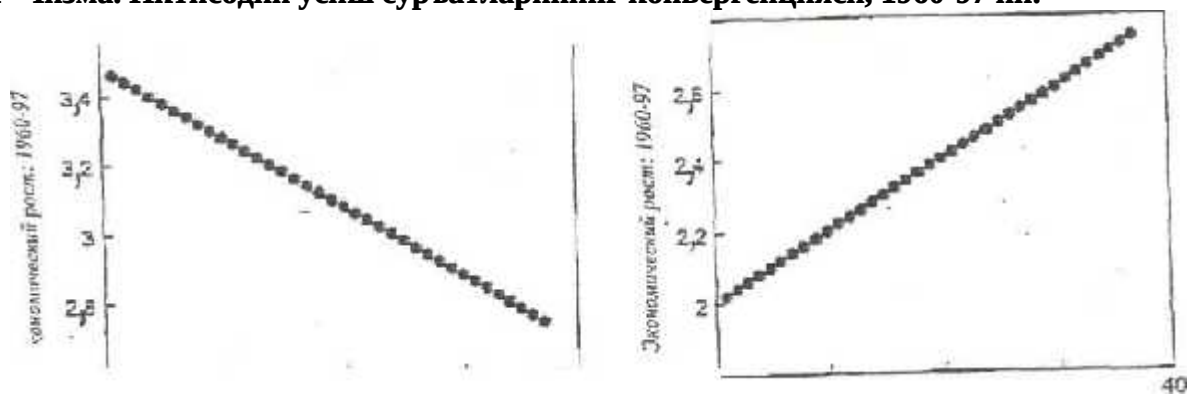

Манба: Барро ва Сала-и-Мартин, 1995.

Иктисодиетда а-конвергенциясини, ахоли жон бошига тугри келадиган реал ЯММ аста-секин ошиб борилишида кузатилади. Демак, агар биз таркалиш коэффицентини йилига 0, кейин йилига 5та, кейин эса йилига 10та деб олсак, у холда маълум вакт ичида таркалиш даражаси камайиб боришини кузаташимих мумкин, ва бу холатда Ф – конвергенция булди дейишимиз мумкин.

Асосий хулосалар.

Иктисодий назария масалаларида конвергенция барча иктисодий бирликлардаги асосий саволларидан булиб колмокда. Юкорида айтиб утилганидек неоклассик модели бой ва кашок давлатлардаги тахминий конвергенцияни башорат килида. Ишчи кучи, давлат молияси ва иктисодий усиш аспектларини урганиб келган иктисодчилар учун, хозирда кашок оилалар еки бой давлатлар якин бир юз йиллардан кейин хам узгариши еки узгармаслиги кизиктириб келади. Улар вакт давомида тенгсизликни узариш еки узгармаслигини билишни истайдилар.

Адабиет

1.Е.Г. Ясин. Перспективў российской экономики: проблемў и факторў роста. – "Экономический журнал ВШЭ", т. 6, № 2 , Москва, 2002.
2.А.Р. Белоусов. Уроки посткризисного роста России (1999-2001). – "Вопросў статистики", № 6, Москва, 2002.
3.А. Илларинов. Экономическая политика в условиях открўтой экономики со значительнўм сўрьевўм сектором. – "Вопросў экономики", №4,Москва,2001.
4.Экономические трендў Узбекистана. Ежеквартальнўй статистический сборник Минмакроэкономстата и проекта ТАСИС.

5-МАВЗУ: ИҚТИСОДИЙ ЎСИШДА КЕЙНСЧИЛАР МОДЕЛИ.

Режа:

5.1. Иқтисодий ўсишда ижтимоий иқтисодий моделлар.
5.2 У. Ростоунинг тарихий-социологик ўсиш концепцияси.
5.3 Е. Домарнинг неокейнсчилик ўсиш моделлари.
5.4 Р. Харроднинг неокейнсчилик ўсиш моделлари.

5.1 Иқтисодий ўсишда ижтимоий-иқтисодий моделлар.

Иқтисодий ўсишда шундай омиллар хам борки, уларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини аниқлаш қийиндир. Масалан, АҚШ нинг бой табиий захиралари давлатнинг иқтисодий ўсишга катта хисса қўшган. АҚШ да мўл ҳосил етиштириш учун табиий шароитлар, энергетик заҳиралар, минерал ва бошқа ресурслар кўп. Ушбу заҳираларни ҳажми жиҳатдан АҚШ га фақатгина Россия ёки Канадани тенглаштириш мумкин..

Лекин табиий ресурсларнинг ўзигина иқтисодий ўсишни таъминлаб беролмайди. Иқтисодий табиий ресурслари кам бўлган давлатлар ҳам иқтисодий ўсиш тез суръатларда бўлиши мумкин масалан. Япония чекланган ресурсларга эга бўлиб 2 жаҳон урушидан кейин тез суръатларда ривожланган. Бундан ташқари шундай омиллар ҳам борки уларни баҳолашнинг умуман иложи йўқ масалан АҚШ нинг иқтисодий ўсишига давлатдаги умумий социал, маданий ва сиёсий муҳит ҳам муносиб роль ўйнаган.

1. АҚШ да бошқа давлатларга нисбатан ижтимоий, маънавий чеклашлар деярли йўқ ривожланиш учун барча шароитлар яратилган.Америкаликлар орасида бизнесмен, новатор, кашфиётчилар катта ҳурматга эга.
2. Америкаликлар орасида тадбиркорлик меҳнат ва таваккалчилик муносабат ўзгача.
3. Америкадаги бозор иқтисодиёти тизими иқтисодий ўсишга олиб келувчи ҳар қандай ҳаракатни рағбатлантиради.
4. АҚШ иқтисодиёти барқарор сиёсий тизимга асосланади, бундан ташқари демократик принциплар, хусусий мулк хуқуқи ва бошқалар давлат томонидан ҳимоя қилинади. Кузатишлар шуни кўрсатдики. Эркинликлар кўроқ давлатда ўсиш ривожланиш юқорироқ бўлади. Ушбу барча омиллар биргаликда АҚШ да иқтисодий ўсиш учун замин яратмоқда

Умумий талаб, барқарорлик ва иқтисодий ўсиш.

Денисон кузатиши потенциал ва реал миллий даромадни тушунтириб беради. Хар йилги 2,9% иқтисодий ўсиш ва ЯИМ нинг ялпи талаб тебранишларни таъсирида ўзгариши тушунтирилади. Агарда Америка иқтисодиёти йил сайин бир меъёрда бўлганида ҳар йилги иқтисодий ўсиш тахминан 0,2-0,3% юқори бўларди.

Эслатиб ўтамиз, тахлилга кўра, иқтисодий фаолият натижалари потенциал ҳисоблардан анча паст бўлиши мумкин. Иқтисодий ўсишга энг катта салбий таъсир 30-йиллардаги Буюк депрессия даврида бўлган 1929-33 йиллар оралиғида АҚШ да ЯИМ 823 млрд доллардан 587 млрд дол. тушган ва 1929 йил кўрсаткичига қайтган. 1980-1982 йиллардаги иқтисодий тушкунлик АҚШда 600 млрд дол. маҳсулот ва даромадни йўқотишга олиб келди.

1-Жадвал

ЯИМ ва аҳоли сонига нисбатан. ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши.

1948-1994 йиллар (%)

Давр	Ишлаб чиқариш йиллик ўсиш суръатлари	ЯИМ йиллик ўсиш суръати жон бошига
1948-1966	3,2	2,2
1966-1973	2,0	2,0
1973-1981	0,7	1,1
1981-1990	1,3	1,8
1990-1994	2,0	1,2

Ишлаб чиқариш ўсишининг пасайиши.

70-80 ва 90 йиллар бошида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши кузатилди буни жадвалдаги кўрсаткичлардан кўриш мумкин. Жадвалнинг 2 устунида кўрсатилганидек иккинчи жаҳон урушидан сўнг (1948-1966) ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши кузатилган ва ўртача 3,2% 1 йилда бироқ 1966-73 й ушбу усиш пасайган. Ундан кейин пасайиши янада сезиларли бўлди. (1973-1981). Ишлаб чиқаришнинг пасайиши жаҳоннинг барча давлатларида кузатилса ҳам АҚШ да унинг таъсири бошқа давлатларга нисбатан сезиларли бўлади.

Оқибатлар

Ишлаб чиқаришнинг пасайиши бир қатор сабаб оқибатларга сабаб бўлади.

1. Турмуш даражаси. Ишлаб чиқариш даражасининг ўсиши турмуш даражаси ва иш ҳақни кўтариш мумкин бўлган асосий омиллардан биридир. Бир иш соатида қанча кўп маҳсулот ишлаб чиқарилса бир соатлик реал даромад хам шунча ошади 3 жадвалида ҳаққини кўтариш мумкин бўлган асосий омиллардан биридир. Бир иш соатида қанча кўп кўрсатилганидек турмуш даражасини белгиловчи асосий кўрсаткич бу реал ЯИМ аўоли жон бошига нисбатан ўсиши ҳисобланади.
1. Инфляция. Ишлаб чиқариш суръатларининг ошиши инфляциянинг пасайиши ёки умуман бартараф этилишига олиб келади. Шунга кўра ишлаб чиқариш ўсишининг пасайиши инфляциянинг суръатини юқори бўлишига олиб келади. Кўпчилик иқтисодчиларнинг фикрига кўра айнан ишлаб чиқариш суръатининг пасайиши 70 йилларда инфляциянинг кескин кўтарилишига олиб келган.
2. Жаҳон бозори. АҚШ да ишлаб чиқариш суръатларининг бошқа давлатларникига нисбатан пасайиши маҳсулотларнинг нархининг ошишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида А+Ш товарларига жаҳон бозоридаги талаб тушиб кетишига сабаб бўлади. Америка товарлари бозордаги рақобатга дош беролмайдилар

Ўсишнинг секинлашиш сабаблари

Америкалик иқтисодчилар, мутахассислар орасида АҚШ нинг ишлаб чиқариш суръатлари ўсиши секинлашуви ва Япония, /арбий Европа мамлакатларидан ортда қолганлиги сабабларини тушунтиришда ягона бир фикр йўқ. Чунки ишлаб чиқаришга кўплаб омиллар таъсир этади, шу омиллардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Ишчи кучи сифати. Ўсишнинг кескинлашуви сабабларидан бири бу ишчи кучи сифатининг секин ривожланиши. Бунга уч фактор таъсир этмоқда.

1. Иш кўникмалари йўқолиши. Етарли малака ва кўникмага эга бўлган ишчилар аста секин ишлаб чиқаришдан четлашмоқда уларнинг ўрнини босувчи кадрлар эса етарли малака ва кўникмага эга эмас бу эса ишлаб чиқариш суръатларига таъсир этмоқда. Бундан ташқари ишлаб чиқаришда аёлларнинг сони ортиб бормоқда. Улар ҳам етарли малакага эга эмас ва иш савияси ҳам пастроқ.
2. Ишчи кучи савиясининг пасайиши. Америкада қатор йиллар давомида имтиҳон баҳоларини пасайтирилиши таълим олаётганларнинг савияси пасайганлигидан далолат беради.
3. Таълим савияси ўсишининг кескинлашганлиги. Агарда 1970 йилда ўрта таълим 12,1 йилни ташкил этган бўлса, 1993 йилда 12.7 йил бўлган ва деярли ўсмаган.
4. Техника тараққиёти. Ишлаб чиқаришга таъсир этувчи техника тараққиётининг бироз сусайиши. Техника тараққиёти илмий тадқиқотлар (НИОКР) билан бевосита боғлиқ. Илмий тадқиқотларга ажратиладиган маблағ АҚШ да чиқаришда ҳам тушкинлик кузатилади. Бундай шароитда корхоналарнинг тўла қувват билан ишламаганлиги ҳам ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг пасайиши ва умуман ишлаб чиқаришсуръатларининг пасайишига олиб келди.

Ишлаб чиқаришдаги ўзаро муносабатлар. Яна бир нуқтаи назарга кўра ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаби раҳбар ва ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар кескинлашуви деб ҳисоблашмоқда. А+Ш га хос хусусият бу ишчилар орасидаги кескин рақобат. Ишчилар орасида ижодий фикрлаш йўқ чунки, ташаббускорлик кўп корхоналарда ра ғбатлантирилмайди. Менеджерлар ҳам керакли ташаббускорликни кўрсатмайдилар, стратегик режалаштириш ҳам етарли ра ғбатлантирилмайди. Ишчиларнинг иш жойи кафолатланмаган. Масалан, Японияда аксинча кўпинча малакали ишчилар, менеджерлар иш ўрни кафолатланган ва улар ҳар қандай ҳолатда ҳам ишсиз қолмайдилар. Бу ишчиларни ижодий фикрлашга, ташаббускорлик кўрсатиб ўз корхонаси фаолияти учун жон куйдиришга рағбатлантиради. Яна бундай тизим ортиқча назоратчиларни сонини камайтиради ва шу тежалган маблағ 3% дан 1% га камайтирилди (ЯИМ га нисбатан). Лекин кўпчилик иқтисодчилар НИОКР га ажратилаётган мабла ғ миқдори илмий тараққиётга таъсири кам деб ҳисоблашади.

Инвестициялар ЯИМ нинг жамғариладиган қисми билан ишлаб чиқариш ўсиши орасида бо ғлиқлик мавжуд. Бугунги кунда ЯИМнинг камроқ қисми бевосита инвестиция қилинмоқда бунга бир неча сабаб бор.

1. Омонат нормаси пастлиги.
2. Импорт товарлари рақобати.
3. Давлат бошқаруви.
4. Инфраструктурага қилинадиган харажатларнинг камайтирилиши.

Ёқилғи маҳсулотлари нархи. Ишлаб чиқариш пасайишига катта таъсир 1973-1975 ва 1975-1980 йилларда нефть маҳсулотлари нархининг 4 баробар ошиши. Бундай ҳолат бутун жаҳонда кузатилади. Ушбу икки даврда нефть нархининг кескин ортиб кетиши стагнация-иқтисодий тушкунлик ва инфляцияга сабаб бўлди. Давлатнинг инфляцияни пасайтиришга қаратилган микроиқтисодий сиёсати аксинча иқтисодий тушкунликнии авж олдирди. Бундай

тушкунлик даврида ишлаб чиқаришда ишчиларни ра ғбатлантиришга ва ўринбосар кадрлар тайёрлашга йўналтирилди.

Жонланиш.

1981 йилдан сўнг ишлаб чиқариш динамикасида ўсиш кузатилди. Буни 3 жадвалидан кўриш мумкин. Ишлаб чиқариш суръати 1973-1981 0,7% дан 1981-1990 й 1,3% га ўсган. 1991 йилда 1% лекин 1993 й 3% ни ташкил этди. Демак ўртача ўсиш 1990-1994 йиллар орали ғида 2% ни ташкил этган. Бу даврда ишлаб чиқариш суръатининг ўсишига салбий таъсир этувчи кўп омиллар бартараф этилди. Ёқил ғи нархлар барқарорлашиб стагфляция бартараф этилди. 1977 йилдан сўнг НИОКР га ажратмалар суммаси кўпайиб борди. Компьютер ва электрон технологияларда улкан ривожланиш сезилди. Олий маълумотли мутахассислар маоши оширилди ва уларни ра ғбатлантиришга катта эътибор берилди. Бу ўз навбатида олий маълумот олишга қизиқишниоширди. Ишчи кучининг малакаси ва савияси 60-70 йилларга нисбатан ошди. Ўзаро муносабатлар яхшиланиб ишчиларни қарор қабул қилишдаги, иштироки ошди ва рағбатлантирилди. Лекин бундай ижобий ўзгаришлар вақтинчалик ёки доимийми аниқ эмас.

Иқтисодий ўсишда “Охирги замон модели”.

Ривожланган мамлакатларнинг ишлаб чиқариш суръати йиллик 2-7% ўсиши қачонгача давом этади деган савол туғилади. Лойиҳачилар худди шу саволга жавобан “охиги замон” дебном олган моделларни ишлаб чиқишди. Унга кўра ер ресурслари кескин камайиб бормоқда аҳоли сони эса геометрик прогрессия бўйича кўпаймоқда. Нефть кўмир мис каби бир қатор ресурслар тугамоқда. Бундан ташқари ишлаб чиқариши ва истеъмол давомида ҳосил бўлган чиқиндилар жаҳон экологик ҳолатини издан чиқариши мумкин. Ушбу модель лойиҳачилари фикрига кўра ҳозирги ҳаёт бу модель тўғрилигини исботламоқда. 80 йилданкейинги ишлаб чиқариш ўсиши ресурсларни тез сарфланишига олиб келди. Жаҳон океанидан овланадиган балиқ ҳажми ошиб бу маҳсулотлар регенерацияси (қайта тўлиши) дан юқори бўлди

Мақсад-барқарор жамият.

Жаҳон барқарор жамият барпо этиши учун кескин қарорлар қабул қилиши шарт. Барқарор жамият ўз ҳаётини таъминловчи моддий ва ижтимоий неъматлар системаси бўлиб уни асраб издан чиқишига йўл қўймаслиги керак. Бунинг учун қуйидагилар таклиф этилади. 1) аҳоли ва ишлаб чиқариш суръатларини ўсишини пасайтириш.

2) қайта тўлмайдиган ресурслардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни камайтириш.

3) қайта тўлувчи ресурслардан фойдаланишни уларнинг регенеррация (қайта тўлиши) даврини ҳисобга олган ҳолда ишлатиш.

4) Чиқиндилар чиқаришни чегаралаш табиатни муҳофаза қилиш.

Танқид

“Охирги замон” имитацион моделлари кўп баҳсларни ва норозиликларни келтириб чиқарди.

1. Рақамлар уйини. Лойиҳачилар модельни ишлаб чиқаришда аҳоли ва ишлаб чиқариш ҳажми экспонента бўйича кўпайиб боради деб тахмин қилишган. Аслида эса бунда бир қатор ижобий омилларни ҳисобга олинганда рақамлар нисабатан ижобий суръат касб этади.
2. Технология ва ресурслар кўпайиши.Яна бир норозилик сабаби шуки техника тараққиёти ресурслар купайишига, ресурсларнинг янги турларини кашф этилишига ресурсларни қайта ишлашнинг янги янада самаралироқ усулларини қўлланилишига олиб келади. Масалан бугунги кунда нефть конларини очиш в нефтни қайта ишлаш бўйича технологиялар 1900 йилгига нисбатан бир неча ўн баробар ўсди.

Бундан ташқари янги технологиялар тугаб бораётган ресурснинг ўринбосарини топишга ва ишлатишга ёрдам беради. Бу ресурсларнинг қайта тикланиши учун шароит яратади. Масалан, қуёш, шамол, сув энергетика саноатида нефть кўмир ва табиий газ ўрнини маълум даражадабосиши мумкин.

Умуман олганда техника тараққиёти чекли ресурсларнинг тежамига ёрдам беради. Имитацион моделда эса бунинг акси кўрсатилган.

3. Бозор белгилари. Бозор нархларининг ўзгариши кутилаётган фалокатнинг олдини олишга қодир бўлган белгиларидан ҳисобланади. Агарда нефть алюминий, мис заҳиралари ҳақиқатдан камайиб борса уларнинг нархи кескин ошиб боради. Бу ўз навбатида икки ҳодиага сабаб бўлади.

Биринчидан ушбу маҳсулот фойдаланувчилари маҳсулотларни тежашга ёки кўпроқ ўринбосар маҳсулотлардан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Масалан уй жой коммунал хўжалигида мис қувурлари ўрнига пласстмассадан тайёрланган қувурлардан фойдаланишга ўтилади.

Иккинчидан-нархлар ошиши ресурсларни қайта ишлаш технологиясини такомиллаштиришни талаб этади. Хуллас нарх механизми ресурслар дефицитинибартараф этиши мумкин бўлган хусусиятга эга.

Хулосалар.

“Замоновий” лойиҳа қанчалик тўғри ёки нотуғрилигидан қатъий назар ўсиш чегараланганлиги бир қатор хулосаларни келтириб чиқарди. Агар биз бугун чекланган ресурсларни ишлатсак эртага ушбу ресурслар бўлмаслиги ҳам мумкин. Ресурсларни тақсимлашнинг оптимал усули қандай деган савол ту ғилади?

Бу борадаги баҳсларда иқтисодий ўсиш унчалик ҳам катта ижобий ҳодиса эмаслиги ўсиш фойдалими?

таъкидланди. Келажакдаги иқтисодий ўсишни баҳолашда ишлаб чиқаришнинг атроф муҳитга ва инсон турмушига таъсирини ҳисобга олиш шарт.

“Сўнги чизгилар”.

Иқтисодий Ўсишга қарши чиқувчилар фикри. Иқтисодий ўсишга қарши чиқувчилар фикрига кўра индустриализация ва иқтисодий ўсиш атроф муҳит зарарланиш, ер ҳароратини глобал кўтарилиши, озон қатлами емирилиши экологик фалоатларга олиб келиши мумкин. Бунга сабаб тугаб бораётган ресурслар ишлаб чиқаришда фойдаланилиб атроф муҳитга чиқинди сифатида қайтади. Бундан ташқари иқтисодий ўсиш бу фаровонликни таъминлаб берувчи фактор дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Иқтисодий ўсишнинг йўлдоши бўлган техника тараққиёти ишчиларда эртанги кунга ишончни сўндиради ва баъзида ишсизликни кўпайишига сабаб бўлади. Ривожланиш (ўсиш) суръати юқори бўлган иқтисодиёт катта иқтисодий стрессларга олиб келиши мумкин.

Ўсиш тарафдорлари фикри. Тарафдорлар фикрига кўра фақатгина иқтисодий ўсиш турмуш фаравонлигини таъминлаши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши даромадни оширади: бу эса кўпроқ бўш вақт, таъминлай олиш имконияти, сифатли маҳсулотлар сотиб олиш имконияти ва шу каби кўплаб имкониятларни ту ғдиради. Иқтисодий ўсиш жамиятни тараққиётга етаклайди.

5.2 У.Ростоунинг иқтисодий ўсиш модели концепцияси.

Хорижий мамлакатлар ва Россияда ўсишнинг амалий муаммолари ва тарихий анализини кўриб чиққандан сўнг иқтисодий ўсиш назарияларига ўтамиз. Замонавий иқтисодий фанда ўсиш икки хил талқин этилади: тор ва кенг маънода. Тор маънода – пировард маҳсулот асосий кўрсаткичларининг ўсиши сифатида (ЯИМ, миллий даромад ёки истеъмол аҳоли жон бошига). Кенг маънода – социал институтларда ўзгаришлар жараёни

сифатида (мулк ҳуқуқлари структурасида, ишлаб чиқариш ва тақсимотни ташкил этиш шаклларида ва ш.к.).

Бундай ёндашувга мувофиқ ўсиш назарияларида уч йўналиш ажратилади:

- неокейнсчилик;
- неоклассик;
- тарихий-социологик;

Биринчи 2 та йўналиш ўсишни тор маънода таҳлил этади. Тарихий социологик йўналиш учун ўсишни кенг маънода кўриб чиқиш характеридир.

Тарихий-социологик йўналишнинг етук намоёндаларидан бири бўлиб 1961 й. да “Ўсиш босқичлари” деб номланган китобни чиқарган америкалик иқтисодчи ва социологик У. Ростоу ҳисобланади. У томондан баён этилган концепцияда иқтисодий ўсиш ва жамиятнинг бир босқичидан икинчисига тарихий ўсиши асосида учта умумлаштирувчи характеристикаларнинг принципиал фарқлари ётади:

- техник ривожланиш даражаси;
- жамғармалар меъёри;
- истеъмол даражаси;

Бу характеристика (тавсифларнинг) ларнинг фарқланишларига мувофиқ ва шу билан бирга одамларнинг қизиқишларининг ўзгарувчанлигига мос равишда У. Ростоу ўсишнинг 5 та босқичини ажратиб кўрсатади:

1. (Анъанавий) синфий жамият босқичи. Бу босқич қуйидагилар билан характерланади: статик мувозанат ньютондан олдинги фан ва техника, аграр хўжалик, ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг чегараланган имкониятлари, иқтисодий ўсишнинг паст суръатлари сабабли даромадларнинг тушиши суръати нинг юқорилиги, Р. Мальтуснинг аҳоли жойлашиш қонунининг мувофиқ аҳоли сони ва даромадларнинг кейинчалик барқарорлашуви, Бу босқичда миллий маҳсулотни кенг ишлаб чиқаришга деярли ҳеч қандай шароитлар йўқ.
2. Ўтиш жамияти. Жамият ривожланишидаги бу босқич унинг статик мувозанат ҳолатидан силжиши учун шарт шароит яратиш билан характерланади. Бундай силжиш миллий даромадда жамғармалар йиллик нормасининг - % га ўсишида амалга ошиши мумкин.
3. Индустриал ривожланишга ўтиш босқичи. Бу босқичда инвеститцияларнинг миллий даромаддаги улуши 10% гача ошади. Ўсишдан ташқари учунчи босқичяна икки хусусияти билан ажралади. Ҳеч бўлмаганда битта юқори ўсиш суръатларига эга бўлган саноат тармоғи мавжуд бўлиш, шу билан бирга бу тармоқни кенгайтиришга кўмаклашадиган сиёсий ва ижтимоий структура бўлиши лозим. У. Ростоу бу босқични саноат революцияси сифатида таърифлади. У нисбатан катта бўлмаган вақт оралиғини қамраб олади: 20-30 йил.
4. “Етукликка йўл”. Бу босқичнинг аналоги (ўхшаши) бўлиб индустриал жамият ҳисобланади, унинг ривожланиши жамғариш меъёрини миллий даромаднинг 20 % гача ошиши билан характерланади. Одатда бу босқич 60 йил давом этади. У. Ростоу бу давр бошланишини қуйидагилар учун ҳисоблаган:ҳолатидан силжиши учун шарт шароит яратиш билан характерланади. Бундай силжиш миллий даромадда жамғармалар

Буюк Британия	-1850 й.	Швеция	– 1930 й.
АҚШ	-1900 й.	Япония	– 1940 й.
Германия	-1910 й.	Россия	– 1950 й.
Франция	-1910 й.	Канада	– 1950 й.

Бу даврда урбанизация жараёни ривожланади: малакали меҳнат улуши ошади, саноатни бошқариш малакали бошқарувчилар – менеджерлар қўлида мужассамланади.

5.Оилавий истеъмол босқичи. Бу босқични иқтисодиётдаги шундай ҳолат характерлайди, унда миллатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти истеъмолчилар учун ишлайди, иқтисодиётнинг етакчи сектори сифатида эса узоқ муддат фойдаланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар иштирок этади. Бу энг узоқ босқичдир. У. Ростоунинг

ҳисоблашича АҚШ етуклик босқичидан оммавий истеъмол босқичига ўтиши учун 100 йил керак бўлди.

Ўзининг кенгроқ чиққан “Сиёсат ва ўсиш босқичлари” ишида У. Ростоунинг ўсишнинг олтинчи босқичи – ҳаёт сифатини ахтариш билан чиқди. Унда иқтисодиётнинг етакчи сектори хизмат кўрсатиш соҳаси бўлиб, ижтимоий прогреснинг биринчи поғонасига инсоннинг маънавий ривожланиши кўтарилади.

У. Ростоунинг ўсиш босқичлари назарияси ўз даврининг ижтимоий фанида сезиларли ҳодиса бўлди. У жамият тарихий эволюциясига янгича ёндашувни ифода этиб, у социал-иқтисодий формацияларнинг марлеистик коцепцияси ва XX аср 1-бошидаги техноратик ўсиш назарияларидан кўп жиҳатдан фарқ қилар эди.

У. Ростоу моддий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ривожланишдаги етакчи ролини, унинг ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти билан шартлашганини тан олди. Шу билан бирга Ростоу ва истеъмолчиларнинг муносабати, жамғармаларнинг инвестицияга, инветицияларнинг эса маҳсулотларга айланиши билан чекланмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса, бошқа томондан – иқтисодиёт ва жамият тарихий эволюциясининг умумий назариясини яратишга уринди.

Бунга қарамасдан У. Ростоу назарияси жуда ҳам умумий характерга эга бўлиб кўпроқ ўсиш тарихининг даврийлигига йўналтирилган ва иқтисодий ўсиш манбалари ва механизми ҳақида камроқ баён этади. Кўпгина ғарб муаллифлари учун тадқиқот предмети бўлиб кенг маънодаги эмас, балки тор маънодаги иқтисодий ўсиш хизмат қилади. У хиокейнечилик ва неоклассик йўналиш вакиллари томонидан ишлаб чиқилган.

5.3 Е. Домарнинг кейнсчилар модели.

Бу модел макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсчилик назариясини танқидий қайта ишлаш ва ривожлантириш сифатида вужудга келди. Маълум бўлганидек, Кейнснинг асосий мақсади ривожланган мамлакатларда оммавий ишсизлик ва ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланмаслик сабабларини аниқлаш эди. Бу ҳодиса 1929-1933 й.й. Буюк депрессия даврида котатрофик ўлчамларга эришиб, бу вақтда нафақат янги капитал қўйилмаларга балки асосий капитални янгилашга ҳам имконият йўқ эди. Шу сабабли Дж. Кейнс назариясини фанда депрессив ёки стагнацияланувчи иқтисодиёт назарияси деб аташади.

Урушдан кейинги даврда ғарб мамлактларидаги иқтисодий ҳолат ўзгарди – иқтисодий ўсиш масалаларига олимлар диққатини қаратган юқори коньюктура даври бошланди. Бироқ янги шароитларда кейнсчилик назарияси четга суриб қўйилмади, балки сифат жиҳатдан янги муаммоларни ҳал қилиш учун ижодий ўзгартирилди. Чунки бу назария бозор иқтисодиёти амал қилишининг бир қатор фундаментал саволларига жавоб бера олар эди. Миллий даромад истеъмол, жамғарма ва инвестициялар каби иқтисодий катталикларга асосланиб, Дж. Кейнс иқтисодий фаолият даражасининг ўзгаришини тушунтира оладиган моделни ишлаб чиқди. У иқтисодий пасайиш ва ишсизликнинг ўсиши даврида истеъмол ва жамғармалар шу жумладан инвестициялр қисқаришини исботлади. Шунинг учун, ялпи талаб ўсишининг ҳақиқий дастаклари мавжуд бўлмаган тақдирда, Дж. Кейнснинг фикрича, хукумат талабни тартибга солиш чора-тадбирларидан фойдаланган ҳолда иқтисодиётга аралашиши зарур. Талабни солиқларни пасайтириш орқали ёки давлат харажатларини кўпайтириш орқали ошириш мумкин, бу эса ўз навбатида иқтисодий фаолликни жонлантиради.

Иқтисодий ўсиш неокейнсчилик моделининг моҳияти нимада?

1.Уларнинг барчаси Дж. Кейнснинг асосий постулати – ялпи талабга асосланади. Моделларни қуришда уларнинг муаллифлари мувозанатлашган иқтисодий ўсишнинг ҳал қулувчи шарти ялпи талабнинг ошиши эканлгидан келиб чиқишган.

2.Иқтисодий ўсишнинг асосий омили бўлиб капитал қўйилмалар (инвестициялар) ҳисобланади, улар мультипликаторлар орқали даромадни оширади ёки ўзи даромад ошишининг натижаси ҳисобланади (акселератор тасирида). қолган барча ишлаб чиқариш омиллари (бандликнинг ошиши, ускуналардан фойдаланиш даражаси, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхшиланиши) ҳисобга олинади ва моделдан чиқариб ташланади.

Бунда бу моделларнинг кейнсчилик табиати ва неоклассик назариялардан асосий фарқланиши мужассамлашган.

Шундай қилиб ўсишнинг неонекейнсчилик модели икки ўзига хос хусусият билан характерланади:

- Иқтисодий ўсишга даромад даражаси билан белгиланадиган талаб нуқтаи назаридан ёндашиш;
- Инвеститцияларнинг иқтисодий ўсишдаги муҳим роли билан негаки даромад капиталнинг тўпланишига боғлиқ (демак ялпи талаб ҳажми ҳам).

Иқтисодий ўсишнинг неокейсчилик моделлари келиб чиқиши полшалик бўлган америкалик иқтисодчи Е. Домар ва инглиз иқтисодчиси Р. Харрод томонидан шакллантирилган. Улар томонидан олинган натижалар шунчалик бир-бирига яқин эдики, натижада фанда улар Харрод-Домар модели деб атала бошланди. Бироқ моделларда ўзига хослик борлиги туфайли, уларнинг ҳар бирини кўриб чиқамиз, хулоса қилиб эса уларни умумлаштирувчи нарсага эътиборни қаратамиз.

Иқтисодий ўсишнинг Е. Домар модели. Е. Домар унинг модели кейнсчилик анъаналарига хослиги ва кейнсчилик фундаментига асосланганини аниқлигини тан олган, аммо шу билан бирга кейнсчилик моделининг инвестициялар ва иқтисодий динамикага тегишли қисмига ўз ҳиссасини қўшганлигини таъкидлаб ўтган.

Бу ҳисса ўзи нимадан иборат эди?

Олдиндан ўрнатилганидек, Дж.Кейнс тизимида даромадларнинг шаклланиши инвестициялар функцияси ҳисобланиб, улар мультипликатор самараси орқали ялпи талаб ва бандликни оширади. Бошқача қилиб айтганда Дж.Кейнс давлат харажатларига, айниқса уларнинг жамоат ишларини амалга ошириш билан боғлиқ қисмига (йўл, кўприк ва ш.к. қуриш) алоҳида эътибор қаратган

Нега у оммавий бозор маҳсулотлари ишлаб чиқаришга, масалан автомобиллар, кир ювиш машиналари ёки мебель ишлаб чиқаришга эътибор қаратмаган? Чунки қайта ишлаб чиқариш (самараси) талабни ҳосил қилиш бозорга ортиқча товар массасини чиқаришдан кўра муҳим эди, шунинг учун Дж. Кейнс инвестицияларнинг товар таклифига таъсирини ўз анализидан қолган ишлаб чиқариш қувватлари мавжудлигини тахлил қилган ҳолда ҳам шундай қилди. (янги заводларга инвеститция қилишга мавжудлари турганда хожат йўқ).

Айнан шу пунктда Е. Домар, Дж. Кейнс назариясига аниқлик ва қўшимча киритди – унда инвестициялар нафақат даромадларни шакллантириш балки қувватларни яратиш, ишлаб чиқаришни ва товарлар таклифини ривожлантириш омили ҳамдир. Бу орқали Е. Домар инвестицион жараённинг икки хиллигига эътибор қаратиб, унинг фикрича миллий даромаднинг мувозанатли ўсишмодели моҳияти ҳам шундан иборат. Бошқача айтганда, у иқтисодиётнинг мувозанатлашган ҳолатидан келиб чиққан, (яъни умумий талабни ифодаловчи ишлаб чиқариш қувватларига тенг бўлганда).

Ундан кейин Е. Домар қуйидаги саволни қўйди: Агар инвестициялар ишлаб чиқариш қувватларини оширса, ва шу билан бирга қўшимча даромадларни шакллантирса, унда даромад ўсиши суръати ишлаб чиқариш қувватлари ўсиши суръатларига тенг бўлиши учун инвестициялар қандай ўсиши керак? Бу саволга жавоб бериш учун , Е. Домар учта тенгламалар системасини тузди:

1) таклиф тенгламаси;
2) талаб тенгламаси;
3) таклиф ва талаб тенглигини ифодаловчи тенглама.

1.Таклиф тенгламаси инвестициялар ҳосил қиладиган ишлаб чиқариш қувватлари ўсишини кўрсатади.

Яратилган ишлаб чиқариш қувватлари ҳисобига олинадиган ишлаб чиқариш ўсишини (ўсимини) @Q ни, умумий капитал қўйилмаларини (I) уларнинг ўртача унумдолигига ¥ кўпайтмаси орқали аниқлаш мумкин:

$$@Q = I\ß$$

Инвестицияларнинг ишлаб чиқариш ривожланишига таъсирини характерловчи ¥ белгиси капитал қайтими номини олди (ишчи кучи бандлигининг ошиши, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни ташкил этишни мукаммаллаштириш ва ш.к.). Бунда, агар 1 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун 4 млрд. сўм капитал керак бўлса, унда ¥ унинг ¼ қисмини, ёки 25 % ини ҳосил қилади . Демак, $= \frac{\Delta Q}{I}$ бўлиб бир бирлик инвестиция яратган янги маҳсулот катталигини ифодалайди.

2.Талаб тенгламаси қўшимча қувватларини банд қилиш учун талаб қанчагача ўсиши кераклигини кўрсатади. Мультипликатор назариясига кўра, жамғармага ихтиёрий чегаравий мойиллик λ да. Миллий даромад ўсиши-ΔУ қўшимча инвестициялар – ΔI нинг мультипликатор таъсирининг натижаси ҳисоби.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\sim}$$

Бунда $\frac{1}{\sim}$ - мультипликатор.

Агар ΔQ=Iβ таклиф тенгламасини $\Delta Y = \Delta I$ талаб тенгламаси билан солиштирсак, унда таклиф тенгламасида умумий инвестициялар иштирок этишини сезамиз, қачонки талаб тенгламасида – фақатгина олдинги даврга нисбатан инвестицияларнинг ўсиши иштирок этади. Бунинг сабаби шундаки, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ΔQ умумий капиталнинг унумдорлиги билан таъминланади, даромаднинг ўсиши ΔY эса – фақатгина қўшимча апитал қўйилмаларининг мультипликатор таъсири билан таъминланади.

3. Даромадлар ва ишлаб чиқариш қувватлари ўсиши суръатларининг мувозанат тенгламасига $\Delta I \frac{1}{\sim} = I$ бўлганда эришилади.

Бу тенглама ечими орқали қуйидаги натижага эга бўламиз.

$$\frac{\Delta I}{I} = \sim$$

Тенгламанинг чап қисмида инвестицияларнинг йиллик ўсиш суръати туради, у ишлаб чиқариш қувватларининг ўсиши ёрдамида тўлиқ бандликни таъминлаш учун αβ йиллик суръат билан ўсиши лозим.

Шундай қилиб Домар модели инвестициялар доимий ўсиши лозим бўлган суръат (темп) ни аниқлаш имконини беради. Бу суръат (темп) миллий даромадда жағармалар улуши ва инвестицияларни ўрта самарадорлиги билан тўғри боғланган. Масалан, агар жамғариш мойиллик $\sim = 20\%$ тенг бўлса, капитални унумдорлиги эса $= 33\%$,капитални баланслашган ўсиш меёри 6,6% ташкил этиш керак.

$$\frac{\Delta I}{I} = 0{,}2 \times 0{,}33 = 0{,}066 \text{ ёки } 6{,}6\%$$

Бундан иқтисодий сиёсат учун муҳим хулоса келиб чиқади: фақатгина капиталнинг доимий ўсаётган аккумуляциясига жамият маштабида ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги динамик мувозанатни таъминлайди. Инвестицияларнинг мувозанатли ўсишини таъминлаб туриш учун давлат миллий даромаддаги жамғармалар улушига ёки техник тараққиёт суръатларига таъсир кўрсатиши мумкин.

5.4 Р. Харроднинг иқтисодий ўсиш модели.

Олдин таъкидлаганимиздек таркиби бўйича бу модель Е. Домар моделига ўхшайди, бироқ унинг ўзига хос хусусиятлари бор. Е. Домар модели инвестицияларнинг ялпи талабни кенгайтириш ва ишлаб чиқариш қувватларининг вақт оралиғида кўпайишдаги иккихил ролини тахлил қилади. Шунинг учун у бутунлигича мультипликатордан фойдаланишга асосланади ва миллий даромаднинг зарурий ўсишини таъминлайдиган инвестицияларнинг ўсиш меъёрини аниқлайди.

Р. Харрод моделининг мақсади эса иқтисодиёт ўсишнинг траекториясини ўрганиш ҳисобланади. Шунинг учун унинг асосини акселератор назарияси ташкил этиб, у инвестициялар ўсишини бунга сабаб бўлган даромад ўсишига нисбатини аниқлаш имконини беради.

Бундай хусусиятлардан шу натижа келиб чиқадики, Е. Домар мос давлат сиёсати билан боғлиқ бўлган автоном инвестициялар билан иш олиб борган бўлса, Р.Харрод эса – миллий даромад ўсиши билан боғлиқ ишлаб чиқариш инвестициялари билан иш олиб борган.

Акселератор назариясини янада яққолроқ кўриб чиқамиз.

Акселератор назарияси – инвестицияларнинг кутилаётган ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқлигини тавсифловчи назариядир. Акселератор тамойили дастлаб даврлар назарияси доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, инвестицияларнинг истеъмол талаби харакатига реакцияси орқали иқтисодий инқирозларни тавсифлаган. Бундай боғлиқликда акселератор назариясини XX аср бошида француз иқтисодчиси А. Афтальен ва америкалик иқтисодчи Дж. Кларк ривожлантиришган. Бу назарияга мувофиқ талабнинг (ёки даромадларнинг) ўсиши инвестицияларнинг ўсиш даражасига тезлаштрувчи (акселератор) сифатида таъсир этади, (аввалambор асосий капитал соҳасида). Янги инвестициялар ишлаб чиқариш ҳажми (даромадлар) га нисбатан тезроқ ўсиши тахмин қилинади, чунки машинанинг қиймати унинг тайёр маҳсулот қийматидан одатда анча юқори бўлади, демак, ишлаб чиқариш қатнашчилари даромадларидан ҳам юқори бўлади. Шунинг учун ҳам инвестицияларга бўлган талаб истеъмол талабининг ўсишига нисбатан доимо юқори бўлади. Гап шундаки, ўсиб бораётган истеъмол талаби мавжуд бўлган ишлаб чиқариш қувватларига тасир кўрсатиб, нафақат мавжуд қувватлар модернизациясига балки янги саноат корхоналари ва ускуналарига капитал қўйилмаларини рағбатлантиради.

Фараз қиламизки, қандайдир корхона ўзининг маҳсулотига мавжуд талабни 10 та машинадан фойдаланиб қондиради, улардан биттаси ҳар йили янгиси билан алмаштирилади. Агар талаб 20% га ошса корхона бу талабни қондириш учун 2 та янги машина сотиб олиши керак бўлади. Шундай қилиб акселератор ишлаб чиқариш ўсиши билан инвестициялар ўсиши ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади: ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига жавоб равишда янги инвестициялар қанчага ўсади.

Ишлаб чиқариш ва инвестициялар даражаларида ўзгаришларнинг бундай тескари боғлиқлиги Дж. Кейнсда умуман йўқ эди. У инвестиция ва даромадлар ўртасида мультипликатор муносабати билан чекланди

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\sim}$$

$\frac{1}{\sim}$ - мультипликатор коэффициенти чунки у фойдаланилмаган қувватлар ва ишсизлик мавжудлигидан келиб чиққан. Унинг вазифаси бўш иқтисодий ресурслардан қандай фойдаланишни кўрсатиш бўлиб, бунинг учун у давлат харажатларини оширишни таклиф этган. Уларни 1 мультипликаторга

$$\frac{1}{\sim}$$

кўпайтириб бандлик, ишлаб чиқариш ва даромад/Δγ) ўсишини таъминлайди, демакки, ялпи талабнинг ҳам таъминлайди.

Акслератор тамойили эса ошган даромад ва талаб ўз навбатида инвестицион жараёнларни тезлаштиришни кўрсатади. Бу янги капитал қўйилмалар – даромад ўсишини акселерация коэффициенти бўйича кўпайтмасининг функцияси эканлигини англатади:

$$\Delta I = \Delta Y \times ¢$$

Акселерация коэффициенти – техник тараққиёт турига боғлиқ техник катталик:

- Катта ҳажмдаги капитални талаб этадиган капиталли техник тараққиёт шаротида ¢ нинг қиймати ошади
- Капитални тежайдиган техник тараққиётда ¢ нинг қиймати паст бўлади

Иқтисодий ўсиш моделини яратиш жараёнидан Р. Харрод тахлилига учта тенгламани киритди:

- Амалдаги ўсиш суръатлари тенгламаси
- Кафолатланган ўсиш суръатлари тенгламаси
- Ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси

1. Амалдаги ўсиш суръатлари тенгламаси- Р. Харрод модели тенгламаси натижасидир. У ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиладиган маҳсулотнинг ўсишидан бир қисмини жамланишини таъминлаш учун миллий даромадда жамғармалар улуши қандай бўлиши кераклигини кўрсатади:

$$Gc = s \quad (1)$$

Бу ерда: G – (gron th) қандайдир давр бўйича умумий ишлаб чиқаришнинг амалдаги ўсиши (ўсгани), масалан йил бўйича: $G = \Delta Y / Y$, яъни амалдаги ўсиш суръати – бу даромад ўсишининг бизнес давр даромади катталигига нисбати:

$c = I / \Delta Y$ - капитал коэффициенти ёки бир бирлик даромад ёки маҳсулот ўсишининг “инвестицион қийматини” кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг капитал талаб коэффициенти. У капиталнинг тескари унумдорлиги катталиги бўлиб ҳисобланади $= 1/c$ S – миллий даромадда жамғармалар улуши ёки жамғаришга мойиллик: $s = S / Y$

Агар (1) тенгламани унинг элементлари мазмуни бўйича ёзадиган бўлсак, унда Дж. Кейнснинг – инвестициялар тенг жамғармалар, айниятига эга бўламиз:

$$s = S / Y \quad \Rightarrow \quad I / Y = S / Y \quad \Rightarrow \quad I = S$$

Бироқ Р Харроднинг ёндашуви Дж. Кейнс ёндашувидан анча фарқланган. Кейнсчилик моделида инвестициялар ва жамғармалар теңглиги статик шаклда, Р. Хоррад моделида эса динамик шаклда ифодаланган: тенгламанинг чап қисми Gc с ишлаб чиқариш мақсадларига йўналтирилган маҳсулот ўсишининг капиталлаштириладиган қисмини ифодалаб, у жамғармаларнинг s маълум улуши билан таъминланиши шарт.

2. Кафолатланган ўсиш суръатлари тенгламаси. Тадбиркорлар кўзда тутадиган ва умуман қониқиш ҳосил қиладиган ривожланишнинг башорати шуни ифодалайди:

$$G_w cr = s \quad (2)$$

Р. Харроднинг фикрича кафолатланган (narranted) ўсиш суръати G_w динамик мувозанатнинг чизиғи ҳисобланади. Шу билан барча cr (капитал талабликнинг зарурий коэффициенти) ҳам динамик мувозанатнинг коэффициенти ҳисобланади: у маҳсулот чиқариш ўсишига янги капиталга эҳтиёжни ифодалайди, уни таъминлаш учун шу янги капитал талаб этилади. Бундан келиб чиқадики кафолатланган ўсиш суръати тенгламасида инвестициялар *ex-ante* ва жамғармалар *ex-post* тенглаштирилади.

Миллий даромадда жамғармалар s улуши – зарурий капиталталаблилик коэффициенти cr каби доимий катталик бўлгани сабабли Р. Харрод кафолатланган ўсиш суръати (G_w) нинг доимий даражаси ҳақида хулосага келди.

Агар амалдаги ўсиш суръати (1) башоратланаётган, кафолатланган суръати (2) билан мос тушса унда иқтисодиёт қатъий узлуксиз ривожланишга эга бўлади. Бироқ, Р.

Харроднинг ёзишича бундай қатъийлик статистик даражада ҳам динамик даражада ҳам мавжуд эмас. Иккала тенгламани солиштириб ($(Gc = s;;\quad G_w cr = s)$), Р. Харрод, амалиётда амалдаги ўсиш суръати доимо кафолатланганидан катта ёки кичик бўлади деб таъкидлади.

Агар амалдаги ўсиш суръати кафолатланадиганидан ошса, унда нисбий доимийлик туфайли S шунга мос равишда тез ошмайди.

Бошқача айтганда, агар G> G_w бўлса, унда

$s=const\ \ c < cr$,

Бундан Р. Харрод шундай хулосага келадики ишлаб чиқарувчилар амалдаги капитал талабликни жуда ҳам рост деб баҳолаб товар-моддий заҳираларини оширишга ҳаракат қиладилар бу эса амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганлигидан янада ошишига олиб келади.

Агар G< G_w, унда $s=const\ \ c > cr$,

Бунга асосан ишлаб чиқарувчилар мавжуд хом ашё материал ва ускуналар заҳираси ортиқчалиги ҳақида қарорга келиб, харидни қисқартирадилар. Бу билан улар амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганга нисбатан янада оширади.

Шундай қилиб, биз кўрамизки, амалдаги ўсиш суръати мувозанатлигига мослашиш ўрнида амалиётда тескари тенденция мавжуд – ишлаб чиқаришнинг динамик мувозанат чизиғидан кўтарилиши ёки пасайиши. Бу Р. Харродга бозор иқтисодиётига ички динамик барқарорлик хос эканлиги ҳақида қарор қилишга асос бўлди. Бундай хулоса натижада иқтисодий адабиётда “Хоррд продокси” номини олди. У иқтисодий коьюнктуранинг қисқа муддатли даврий тебранишларини ифодалайди. Нисбатан узоқроқ тебранишларнинг интерпретацияси учун Р. Харрод (з) чи тенгламани киритди – ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси.

3. Ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси Р. Харрод моделида қуйидаги кўринишга эга:

$$G_n cr = ёки \neq s\,.$$

Бунда G_n – (natural-ҳақиқий) ресурслардан тўлиқ фойдаланиш шароитида иқтисодиёт характининг максимал даражада мумкин бўлган суръати.

Бундай ўсиш суръатини таъминлаб туриш учун иқтисодиётда жамғармалар етмаслиги мумкин, шунинг учун ҳақиқий ўсиш суръатининг тенгламасида чап ва ўнг томонлар ўртасидагитенглик йўқлиги кўзда тутилади.

Хосил қилинган тенгламалар Р. Харродга 3 та катталик ўртасидаги муносабатни кўриб чиқиш имконини берди: ҳақиқий (G) кафолатланган (G_n) ва амалдаги (G) ўсиш суръати

1. $G_w > G_n$ деб фараз қиламиз. Бунда, ҳақиқий ўсиш суръати берилган ресурсларда мумкин бўлгани учун, амалдаги суръат ҳақиқийсидан паст бўлади, демакки, кафолатланган ўсиш суръатидан ҳам албатта паст бўлади. Унда капитал талабликнинг башоратланган коэффициенти амалдагисидан паст бўлиб (cr<c) юқорида кўрсатиб ўтилганидек узоқ депресияга (тушкунликка) сабаб бўлади. Тушунарлироқ тилда айтадиган бўлсак, ортиқча кучланиш (иқтисодиётнинг қизиб кетиши) узоқ муддатли тушкунликка олиб келади, бунга мисол қилиб нафақат бозор иқтисодиётини балки социал халқ хўжалик амалиётини келтириш мумкин.

2. Агар Gw>Gn бўлса, унда иқтисодиёт ривожланишининг 2 сценарийси бўлиши мумкин. Биринчиси (Gw>G) юқорида кўриб чиқилган бўлиб, узоқ депрессияга олиб келади, иккинчиси (Gw< G дан cr> c келиб чиққани учун) узоқ “Бум” даври билан характерланиши мумкин.

Шундай қилиб, Р. Харрод иқтисодий динамикадаги икки муаммога эътиборни қаратди:

1. G_w ва G_n ўртасидаги фарқланиш:

2. G нинг G_n дан узоқлашиши бунда биринчи муаммо ишчи кучининг вақтинчалик (хроник) ортиқчалиги, иккичи муаммо эса – вақтинчалик хроник етишмовчилиги эканлигини кўрсатилади.

Кейин у қуйидаги саволни қўяди: бозор иқтисодиётида кафолатланган G_n ва ҳақиқий G_n ўсиш суръатларини автоматик тенглаштирадиган кучлар борми? Бу саволга жавоб бериб Р. Харрод иқтисодий ўсишнинг асосий параметри – одамлар хохишига боғлиқ бўлган жамғармалар эканлигини кўрсатиб ўтган, шунинг учун бу саволни тахлили жамғармалар динамикаси тахлили билан боғлиқдир. Жамғармаларга салбий муносабатда бўлиб, уларни депрессияни рағбатлантирувчи куч деб ҳисоблаган Дж. Кейнс дан фарқли равишда Р. Хород жамғармаларни ижобий ва фойдали деб ҳисоблаган. Бироқ, шу билан бирга у қуйидаги саволни берган: бозор иқтисодиётида мувозанатлашган ўсиш талабларига жавоб берадиган жамғармалар хажмини рағбатлантирувчи инструментлар мавжудми? Р. Харрод унга инкор жавобини бериб Дж. Кейнс каби иқтисодиётга давлат аралашувини зарурлигини асослаган.

Р. Харрод дастури икки гуруҳ тадбирларини ўз ичига олган:

А) “Амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганидан қочиши” га қарши қисқа муддатли антициклик сиёсат таклиф этилган:

Б) такрорланадиган (хроник) ишсизлик ва узоқ депрессияга қарши фоиз меъёрини пасайтириш сиёсатидан фойдаланишни таклиф этган (деярли унинг нолли нуқтасигача). Бу жамғармага инвестицион талабнинг кенгайишига олиб келади, демакки, миллий даромадда жамғармалар улушининг қандайдир қисқаришига ҳам.

Сиёсатнинг мақсади Р. Харрод фикрича

$$G_w cr = s - d = G_n cr$$

бўладиган фоиз ставкасининг прогрессив пасайишига эришиш керак.

Бу ифодани Р. Харрод тўлиқ бандлик маромидаги барқарор ўсиш формуласи сифатида белгилади. У иқтисодий тизимнинг динамик ривожланишига кафолатланган ва ҳақиқий ўсиш суръатининг тўлиқ бандлик шароитда тенг бўлгани ҳолатида эришилишини кўрсатади.

Шундай қилиб, таҳлил жараёнида Р. Харрод Е. Домар билан ўхшаш натижаларга эришди. Одатда уларнинг модели ягона Харрод- Домар моделига бирлаштирилади. Унинг мазмуни қуйидагича, ишлаб чиқаришнинг берилган техник шароитларида иқтисодий ўсиш жамғармага чегаравий мойиллик катталигига боғлиқ бўлади, иқтисодий тизимдаги динамик мувозанат ўз табиатига кўра беқарор ва уни тўлиқ бандлик шароитида таъминлаб туриш учун эса давлатнинг фаол ва мақсадли тадбирлари талаб этилади.

Хоррод-Домар моделининг чекланганлиги нафақат унинг тахлил натижалари билан балки тарихий шароитлари билан ҳам белгиланади. 1930 йил ва урушдан кейинги давр иқтисодий ўсиш жараёнларини ифодалаган бўлиб, унда ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича асосий уринишлар инвестицияларни ошириш ва янги ишлаб чиқариш қувватини яратишдан иборат эди. Кейинги даврда (50 й нинг иккинчи ярми – 70 й.й.) ишлаб чиқаришнинг ривожланишига кўпроқ сифат ўзгаришлари таъсир эта бошлади, бу эса иқтисодий ўсишнинг ноклассик назарияларида ўз ифодасини топди.

ҚИСҚАЧА ХУЛОСАЛАР.

Табиий ресурсларни ўзигина иқтисодий ўсишни таъминлаб беролмайди. Иқтисодий табиий ресурслари кам бўлган давлатларда ҳам иқтисодий ўсиш тез суръатларда ривожланиши мумкин. А+Шнинг иқтисодий ўсишига давлатдаги умумий социал, маданий ва сиёсий муҳит ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Келажакдаги иқтисодий ўсишни баҳолашда ишлаб чиқаришнинг атроф муҳитга ва инсон турмушига таъсирини ҳисобга олиш шарт. Иқтисодий ўсиш фаровонликни таъминлаб

берувчи фактор дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Иқтисодий ўсишнинг йўлдоши бўлган техника тараққиёти ишчиларда эртанги кунга ишончни сўндиради ва баъзида ишсизликни кўпайишига сабаб бўлади. Ривожланиш (ўсиш) суръати юқори бўлган иқтисодиёт катта иқтисодий таъсирларга олиб келиши мумкин. Иқтисодий ўсиш тарафдорлари фикрига кўра фақат иқтисодий ўсиш аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлаши мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши даромадни оширади. У. Ростоуни ўсиш босқичлари назарияси ўз даврининг ижтимоий фанида сезиларли ҳодиса бўлди, у жамият тарихий эволюциясига янгича ёндошувни ифода этиб, у социал-иқтисодий формацияларни марлеистик концепцияси ва XX аср 1-бошидаги технoратик ўсиш назарияларидан кўп жиҳатдан фарқ қилар эди.

У.Ростоу моддий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ривожланишдаги етакчи ролини, унинг ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти билан шартлашганини тан олди ҳамда иқтисодиёт ва жамият тарихий эволюциясининг умумий назариясини яратишга уринди.

Е Домар ва Р.Харроднинг кейнсчилар модели макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсчилик назариясини танқидий қайта ишлаш ва ривожлантириш сифатида вужудга келди.

Иқтисодий ўсишнинг Е.Домар модели кейнсчилик анъаналарига хослиги ва кейнсчилик фундаментига асосланганини аниқлигини тан олган, аммо шу билан бирга кейнсчилик моделининг инвестициялар ва иқтисодий динамикага тегишли қисмига ўз хиссасини қўшганлигини таъкидлаб ўтган.

Р. Харрод моделининг мақсади иқтисодиёт ўсишининг траекториясини ўрганиш ҳисобланади. Шунинг учун унинг асосини акселератор назарияси ташкил этиб, у инвестициялар ўсишини бунга сабаб бўлган даромад ўсишига нисбатини аниқлаш имконини беради. Е. Домар мос давлат сиёсати билан боғлиқ бўлган автоном инвестициялар билан иш олиб борган бўлса р. Харрод эса-миллий даромад ўсиши билан боғлиқ ишлаб чиқариш инвестицяилари билан олиб борган.

Ишлаб чиқаришни берилган техник шароитларида иқтисодий ўсиш жамғармага чегаравий мойиллик катталигига боғлиқ бўлади, иқтисодий тизимдаги динамик мувозанат ўз табиатига кўра беқарор ва уни тўлиқ бандлик шароитида таъминлаб туриш учун давлатнинг фаол ва мақсадли тадбирлари талаб этилади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Иқтисодий ўсиш, ижтимоий-иқтисодий моделлар, турмуш даражаси, инфляция, жаҳон бозори, иш кўникмалари йўқолиши, ишчи кучи савиясининг пасайиши, техника тараққиёти. Иқтисодий ўсишда “охирги замон модели”, У.Ростоуни иқтисодий ўсиш модели, Е Домар ва Р.Харроднинг кейнсчилар модели, акселератор назарияси, Харрод пародокси.

МУҲОКАМА УЧУН САВОЛЛАР

1. Аҳоли турмуш даражаси иқтисодий ўсишга қандай таъсир этади?
2. Инфляция даражасини иқтисодий ўсишга таъсирини изоҳланг.
3. Иқтисодий ўсишни кескинлашувига сабабларни келтиринг.
4. Иқтисодий ўсишда “охирги замон модели”ни таърифланг.
5. Иқтисодий ўсишга қарши чиқувчилар фикри ҳақида тушунчаларингиз.
6. У.Ростоу назариясида иқтисодий ўсиш ҳақида қандай фикрлар билдирилади?
7. Иқтисодий ўсишда неокейнсчилик моделининг моҳияти нимада?
8. Иқтисодий ўсишни Е.Домар модели ҳақида фикрингиз.
9. Р.Харродни иқтисодий ўсиш моделини изоҳланг.
10. Харрод-Домар моделини чекланганлиги нима билан белгиланади?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. “Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлларини излаб бориш асосий вазифа” Халқ сўзи 2003 й. 10 феврал.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмуҳамедов А.Э. ва бошқалар “Макроиқтисодиёт” Ўқув қўлланма, Т.: ТДИУ,2004 й.
3. Грегори Менкью “Макроэкономика” М., МГУ, 2003 г.
4. Ишмуҳамедов А.Э., Хайдаров М.Т. “Макроиқтисодий таҳлил” Ўқув қўлланма, Т.: ТДИУ, 2004 й.
5. Номиров З.Н. “Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш йўллари”. БМИ, Т., 2004 й.
6. К.Р. Макконнел С.Л. Брю “Экономикс” Москва, Инфра-М 2003 г.
7. “Макроиқтисодиёт” Экономис дарслигига амалий қўлланма. Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашрёт уйи 2001 йил
http: // www. bank. Ofengland. Co. Uk / markets / forexlindex. htm
http: // www. vqi. freenet. / trudy / dratisviko. htm

6 МАВЗУ: ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НЕОКЛАССИК МОДЕЛЛАРИ.

6.1 Р. Солоуни неоклассик иқтисодий ўсиш модели.
6.2 Иқтисодий ўсишда Дж. Мид модели.
6.3 Иқтисодий ўсишни А. Льюис модели

6.1. Р. Солоуни неоклассик иқтисодий ўсиш модели

Ўсишнинг биринчи неоклассик моделлари 1950-йиллар охири 1960-йилларда пайдо бўла бошлади, бунда динамик мувозанат муаммоларига эътибор сусайиб, нафақат фойдаланилмаган қувватлар балки янги техникани жорий этиш, унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш ҳисобига ўсишнинг мумкин бўлган суръатига эришиш муаммоси биринчи поғонага чиқиб қолди.

Бу билан боғлиқ ҳолда нафақат назарий асослар балки иқтисодий ўсишнинг тахлил қилиш услублари ҳам ўзгарди. Бу даврда ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида йирик корхоналарнинг роли ортиб, улар ўсишнинг неокейнсчилик моделига асосланган ҳолда ўз инвестицияларини стратегик режалаштириш тартибида макро даражада динамик ўсиш моделларини туза бошладилар. Йирик фирмаларнинг мустақил иқтисодий сиёсат ўтказишлари, уларнинг ўз ўсиш сиёсатига бўлган қизиқишлари неоклассик йўналиш вакилларини ўсишнинг неонекейсчилик макро иқтисодий моделларига ўхшаш моделларини яратишга бўлган фаоллигини оширди.

Бу йўналиш вакиллари (америкалик иқтисодчи Р.Солоу, инглиз иқтисодчиси Дж. Мид ва бошқа муаллифлар) иқтисодиётга давлат аралашувига қарши чиқишди, чунки, уларнинг фикрича йирик фирмаларга бозор рақобатчилиги шаротида потенциал ўсишга эришиш учун мавжуд ресурслардан янада кўпроқ фойдаланиш учун эркинлик бериш керак эди.

Улар моделларининг методологик асоси бўлиб ишлаб чиқариш омилларининг назарияси ва чегаравий унумдорлик назарияси хизмат қилди.

Неоклассик мактаб назариётчилари ўсишнинг кейнсчилик назарияларини 3 та пункт бўйича танқид қилишди:

- Биринчидан, улар ўсишнинг асосий омили сифатида- капитал жамғарилишига эътиборни қаратганлар. Неоклассикларнинг фикрига кўра эса ишлаб чиқаришнинг ўсишига янги ишчиларни жалб этиш ҳисобига ҳам эришиш мумкин.
- Иккинчидан, улар капитал коэффициенти с нинг ўзгармаслигидан келиб чиққан. Неоклассик моделлар эса 2 хил ишлаб чиқариш омиллари (капитал ва меҳнат) ни ҳисобга олиб ва уларнинг ўзаро алмашинувини инобатга олиб бу коэффициент ўзгариши мумкинлигини таъкидлайдилар.
- Учинчидан улар бозор механизмининг автоматик равишда мувозанатни тиклай олиш қобилиятини тўғри баҳолашмаган. Неокейнсчилардан фарқли равишда улар фақат рақобатли бозор иқтисодиёти иқтисодий ўсишнинг мувозанатлилигини таъминлай олади деб ҳисоблашган. Рақобат механизмидан ташқари бундай шартларидан бири бўлиб неоклассикларда қатъий пул тизими ҳисобланади.

Р.Солоу модели.

Дастлаб бу модел Р.Солоу томонидан " Иқтисодий ўсиш назариясига қўшилган ҳисса" мақоласида баён этилган (1956 йил.), сўнг эса "Техника тараққиёти ва агрегатив ишлаб чиқариш функцияси" ишида ривожлантирилди (1957й). 1987 йилда уни ишлаб чиққанлиги учун муаллиф иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотига сазовор бўлди.

Модел ресурсларнинг тўлиқ бандлигини таъминловчи ишлаб чиқариш омиллари бозорларидан мутлақ рақобат устунлигининг неоклассик талқинига асосланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш- нафақат капитал балки меҳнатнинг фаолиятидир ва бу омиллар бўйича ишлаб чиқариш эластиклиги коэффициентларининг йиғиндиси 1 га тенг.

Р.Солоу иқтисодий тизим мувозанатлигининг муҳим шароити ялпи талаб ва ялпи талифнинг тенг бўлиши эканлигидан келиб чиқади. Бунда моделдаги ялпи таклиф Кобб-Дугласни ишлаб чиқариш функцияси асосида аниқланиб, бир томондан ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги функционал боғлиқлик муносабатини, иккинчи томондан эса-фойдаланиладиган омиллар ва уларнинг ўзаро комбинациясини ифодалайди. Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси бўйича ҳар бир омилнинг улуши маҳсулот қийматида доимий, аммо абсолют жиҳатдан меҳнат ва капитал сарфи ўзгариши мумин.

Энг умумий кўринишда миллий ишлаб чиқариш ҳажми *У* ишлаб чиқаришнинг 3 омили функцияси ҳисобланади: меҳнат L, капитал K ва ер N:

$$Y = f(L, K, N)$$

Бироқ ер омили иқтисодий тизимда кам маънога эга бўлганлиги туфайли Р. Солоу моделида келтирилмаган.

$$Y = f(L, K)$$

Ёилган кўринишда берилган функция қуйидагича бўлади:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K$$

Бунда $\Delta Y/\Delta L$ – меҳнатнинг чегаравий маҳсулоти MPL

$\Delta Y/\Delta K$ – капиталнинг чегаравий маҳсулоти.

Функцияни соддалаштириш учун белгилаш киритамиз:

$$y=Y/L$$

бунда y – бир ишчи ҳисобига чиқарилган маҳсулот ёки меҳнат унумдорлиги

$$k=K/L$$

бунда k - капитал билан қуролланганлик ёки меҳнатнинг фонд билан қуролланганлиги

Унда ишлаб чиқариш функциясини қуйидагича ёзиш мумкин:

$y = f(k)$

Бу ерда $f(k) = F(k,l)$

Бу функциянинг график кўриниши

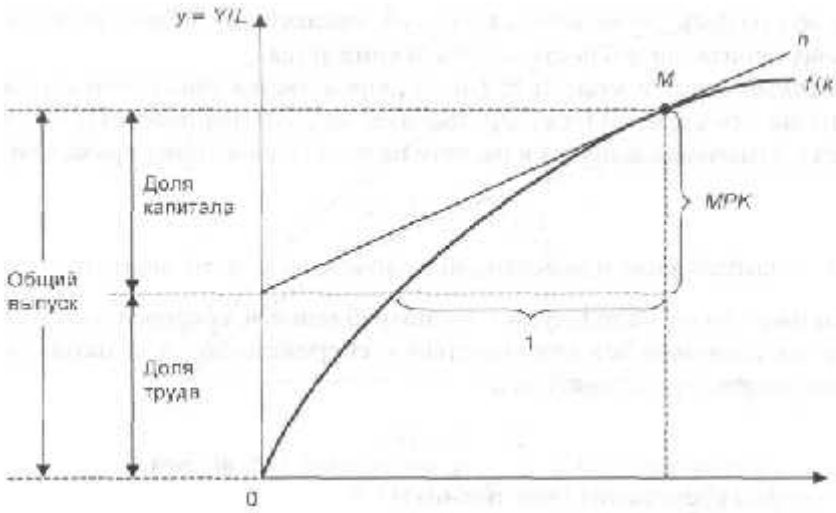

Р. Солоу моделидаги ялпи талаб инвестицион ва истеъмол талаби билан аниқланади. бир ишчи ҳисобига ишлаб чиқариш тенгламаси қуйидагича кўринишга эга бўлади:

$$Y = c + i$$

Бу ерда c ва i – бир ишчи ҳисобига истеъмол ва инвестициялар.

Даромад жамғармага шаклланган мойиллик туфайли истеъмол ва жамғармага фойдаланганлиги сабабли истеъмол функциясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$c = (1-s)y$$

бу ерда s – жамғарма меъёри.

Унда $y = c + i = (1-s)y + i$,

бунда эса $i = sy$

эканлиги келиб чиқади.

Бошқача айтганда, мувозанат шароитида инвестициялар жамғармалар ва пропорционал даромадга тенг бўлади.

Шундай қилиб, Р. Солоу моделини ташкил этувчи – ишлаб чиқариш функцияси ва талаб функциясига эга бўлдик. Натижада талаб ва таклифнинг тенглик шарти қуйидагича бўлиши мумкин:

$$f(k) = c + i \text{ ёки } f(k) = i/s \text{ s}$$

Ишлаб чиқариш функцияси товарлар бозоридаги таклифни аниқлайди, капиталнинг жамғарилиши эса- ишлаб чиқариш маҳсулотига бўлган талабни.

Энди, капиталнинг жамғарилиши қандай қилиб иқтисодий ўсишни таъминланишини кўриб чиқамиз. Капиталнинг ҳажми инвестициялар ва чиқиб кетиш таъсирида ўзгаради: Инвестициялар капитал заҳирасини оширади, чиқиб кетиш эса камайтиради.

Бир ишчи ҳисобига инвестициялар бир ишчига туғри келадиган даромаднинг бир қисми ҳисобланади($(i = sy)$) Шундай қилиб, (y) ни ишлаб чиқариш функцияси ифодаси билан ўзгартирсак, инвестициялар тенгламасининг капитал билан қуролланганлик функциясига эга бўламиз:

$$i = sf(k)$$

Тенгламадан келиб чиқадики капитал билан қуролланганлик даражаси(k) қанча юқори бўлса ишлаб чиқариш даражаси $f(k)$) ҳам шунчалик юқори бўлади, инвестициялар i ҳам кўп бўлади. Бу капиталнинг мавжуд заҳиралари (k) билан янги капитал жамғарилиши i ўртасида боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради. Унда кўрсатилганидек жамғармалар меъёри (s) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истемоли (c) ва инвестицияларга (i) бўлинишини аниқлайди. Ихтиёрий капитал билан қуролланганлик даражаси (k) учун ишлаб чиқариш ҳажмини $f(k)$ инвестициялр ҳажмини $sf(k)$, истеъмол эса мос равишда $f(k) - sf(k)$ ни, ташкил этади.

5-2.расм Бир ишчига тўғри келадиганишлаб чиқариш ва талаб $(c + i)$.

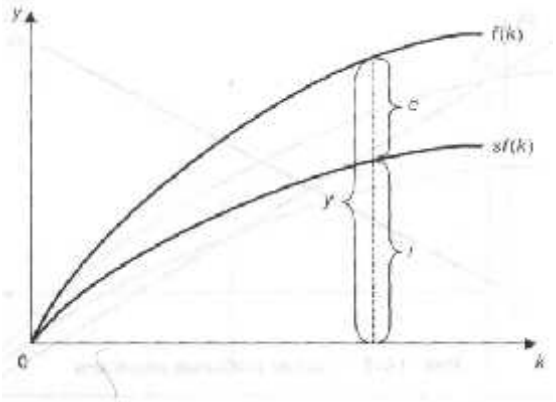

Капитал амортизацияси ҳажмини аниқлаш учун хар йили унинг аниқланган маълум бир қисми d чиқиб кетади деб ҳисоблаймиз. Бу кўрсаткич *амортизация меёри* деилади Масалан, агар капитал ўн йил эксплуатация қилинса унда чиқиб кетиш меъёри йилига 10% (d =0.1) ни ташкил этади. Шундай қилиб, ҳар йили чиқиб кетадиган капитал миқдори (dk) ни ташкил этади. Капиталнинг ҳар йили чиқиб кетадиган қисми капитал заҳиралари билан пропорционал. Шундай қилиб, инвестицияларда чиқиб кетишнинг ва капитал заҳираларига таъсирини қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

$$\Delta k = i - dk$$

бу ерда Δk - бир ишчига тўғри келадиган, капитал заҳираларининг ўзгариши.

Инвестициялар ва жамғармалар тенглигидан фойдаланиб. қуйидагига эга бўламиз.

$$\Delta k = sf(k) - dk$$

У капитал заҳираси (k) инвестициялар чиқиб кетиш ҳажми билан тенглашганга қадар ($(sf(k) = dk)$) ўз ишни $(\Delta k > 0)$ кўрсатади. Бу ҳолатни Е нуқта ифодалаб унга меҳнатнинг капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражаси k^* мувофиқ келади.

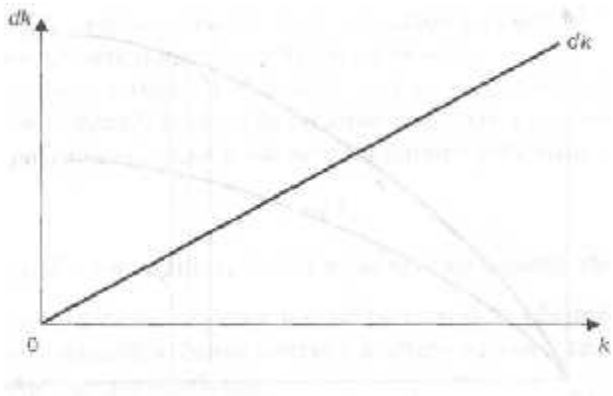

5-3.Расм Капитлни чиқиб кетиш графиги.

k^* га эришганда иқтисодиёт узоқ муддатли мувозанат ҳолатида бўлади. Капиталнинг бошланғич ҳажмига боғлиқ бўлмаган равишда, у кейинчалик барқарор ҳолатга эга бўлади. Агар капитал заҳиралари барқарорлик даражаси (k_1) дан паст бўлса инвестициялар чиқиб кетишдан ортиқ бўлади, капитал билан қуролланганлик ошади ва ўсиб боради.- (k^*) даражасига етмагунча. Агар капитал заҳиралари (k_2) нуқтага мос келса, унда инвестициялар эскиришдан кам бўлади. Демакки капитал заҳиралари қисқариб (k^*) даражасига яқинлашиб боради.

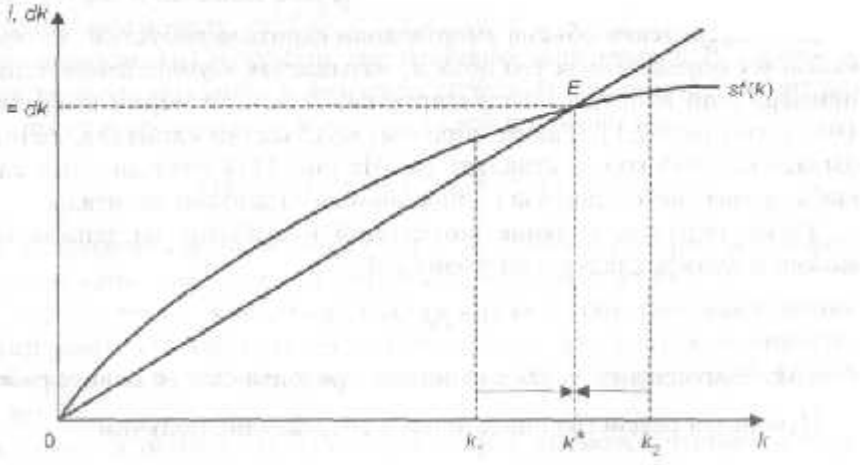

5.4. Расм. Инвестициялар, чиқиб кетиш ва капитал билан қуролланганликни барқарор даражаси.

Капитал билан қуролланганликнинг мувозанатли даражасига жамғарма меёъри таъсир кўрсатади. Унинг *(S1)* дан *(S2)* гача ўсиши *(S1f(R))*дан *(S2f(R))* га силжитади ва иқтисодиёт юқорироқ капитал билан қуролланганлик *(R*2)* ва юқорироқ меҳнат унумдорлигига эга янги мувозанатли ҳолатга ўтади.

Шундай қилиб Р. Солоу модели жамғарма меъёри барқарор капитал билан қуролланганликни белгиловчи асосий омил эканлигини кўрсатади. Жамғарманинг нисбатан юқорироқ меъёри капиталнинг кўпроқ заҳираси ва ишлаб чиқаришнинг нисбатан юқорироқ даражасини таъминлайди.

Шу билан бирга жамғариш жараёни иқтисодий ўсиш механизмини белгилаб бермайди, у фақат бир мувозанат ҳолатдан иккинчисига ўтилишини ифодалайди. Шунинг

учун Р. Солоу моделининг кейинги ривожланиши аҳоли сонини ўзгариши ва техник тараққиётнинг тезлашишини кўзда тутади. Олдин аҳолининг ўсиши омилини кузатамиз.

Аҳоли сони ўсгандаги капитал билан қуроланганликнинг мувозанатли даражаси. Аҳоли доимий (*n*) суръат билан ўсади деб тасаввур қиламиз. Ишчилар сонининг кўпайиши бошқа тенг шароитларда меҳнатнинг капитал билан қуролланишининг қисқаришига олиб келиши мумкин. Натижада, бир ишчига капитал заҳираси ўзгаришини кўрсатувчи тенглама қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$\Delta R=i-dR-nR=>\quad \Delta R=i-(d+n)R$

Меҳнатнинг капитал билан қуроланганлиги пасайиши туфайли уни олдинги даражада сақлаб туриш учун инвестицияларнинг капитал чиқиб кетишини қоплайдиган ҳажми зарур.

Математик жиҳатдан ўзгармас капитал билан қуроланганлик шароитидаги иқтисодиётда барқарор мувозанатни ифодаловчи бу талаб қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$\Delta R=sf(R)-(d+n)R=0\quad ёки\quad sf(R)=(d+n)R$

Тенгламадаги $(d+n)R$ инвестицияларнинг критик катталигини характерлайди. Яъни бир ишчига тўғри келадиган капитални доимий ўзгармас даражада сақлаб турадиган ҳажмини ифодалайди.

Аҳоли ўсишининг ҳисобга олган ҳолда Р. Солоу моделини график жиҳатдан ифодалаш учун меҳнатнинг капитал билан қуроланганлиги барқарор даражасини (R^*) деб белгилаймиз. Аниқлаганимиздек, агар бир ишчига тўғри келадиган капитал (Rқconst) бўлса иқтисодиёт мувозанат ҳолатида бўлади. Агар $R1<R^*$ бўлса, унда амалдаги инвестициялар уларнинг критик катталигидан юқори ва $(R1)$ ўсади. Агар $R2>R^*$, унда инвестициялар уларнинг критик даражасидан паст ва $R2$ га пасаяди.

Модел иқтисодиёт барқарор ҳолатда бўлиши учун инвестициялар sf(R) капитал чиқиб кетиши ва аҳолининг ўсиши $(d+n)R$ оқибатларини қоплаши кераклигини кўрсатади. Б ҳолда капитал билан қуроланганлик (R) ва меҳнат унумдорлиги $(У)$ ўзгармас қолади. Лекин аҳоли ўсишида капиталнинг доимийлиги. Капитал ҳам аҳолига мос суръатда ўсиши кераклигини англатади: яъни:

$\Delta Y/Y=\Delta L/L=\Delta K/K=nn$

Бундан қуйидаги хулоса келиб чиқади: аҳолининг ўсиши – иқтисоиётнинг барқарорлик ҳолати шароиидаги узлуксиз иқтисодий ўсишнинг сабабларидан бири.

Бироқ агар аҳолининг ўсиши инвестициянинг ошиши билан бирга бормаса, унда бу бир ишчига туғри келадиган капитал заҳирасининг камайишига олиб келади.Аҳолининг n дан n1 га ўсиши $(d+n)R$ чизиғини юқорига $(d+n1)R$ ҳолатига силжитади. Бу эса капитал билан қуролланганликни R^* дан $R1^*$ гача қисқартиради. Шундай қилиб, Р.Солоу модели аҳоли ўсишининг юқори суръатларга эга бўлган давлатларда капитал билан қуролланганлик паст – демакки, даромадлар ҳам паст бўлишини тушунтириб беради.

Р.Солоу моделида техник тараққиётнинг ўрни (ёки ҳисобга олиниши).

Иқтисодий ўсишнинг инвестициялар ва банклар сонининг ошишидан кейинги учинчи манбаси бўлиб, техник тараққиёт ҳисобланади. Неоклассик назарияда техник (технологик) тараққиёт деганда ишлаб чиқаришнинг машиналаштирилиши эмас, балки, ишлаб чиқаришдаги сифат ўзгаришлари тушунилади.

Моделга техник тараққиётнинг киритилиши ишлаб чиқариш функциясини ўзгартириб, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$Y=f(K.L,E)$

Бу ерда(Е)-бир ишчи меҳнатининг самарадорлиги (ишчи кучининг саломатлиги, маълумоти ва малакасига боғлиқ):

(Le)- ишчи кучининг самарали бирликларининг сони.

Техник тараққиёт самарадорлик*(E*) нинг доимий сурат (д)билан ўсишга олиб келади. Шунинг учун *dқ2%* бўлганда, меҳнатнинг ҳар бир бирлигидан қайтим йилига 2% га ошади, бу эса ишлаб чиқариш ҳажмининг ишчи кучи йилига 2% ўсгандаги каби ўсишига олиб келади. Техник тараққётнинг бундай шакли меҳнатни тежайди дейилади, (*д*) – эса меҳнатнинг тежайдиган техник тараққиётнинг сурати.

Энди техник тараққиёт ҳолатидаги капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражасини аниқлаш мумкин. Агар банкларнинг сони *(L) (n)* суръат билан ошаётган бўлса, самарадорлик *(E)* эса *(g)*суръат билан ўсаётган бўлса, унда *(LE) (n-g)* суръат билан ошиб боради.

Доимий самарадорлик билан бир бирлик меҳнатга тўғри келадиган капитал *R1+[K/(LE)]* ни ташкил этади. Доимий самарадорлик билан бир-бирлик меҳнатга тўғри келадиган ишлаб чиқариш ҳажми эса *y1=Y/(LE*)ни ташкил этади. Бунда барқарор мувозанатлилик ҳолатига қуйидаги шартда эришилади:

$$sf(R1)=(d+n+g)R1$$

тенглама ўзгармас самарадорлик билан бир-бирлик меҳнатга тўғри келадиган капитал ва ишлаб чиқариш доимий бўладиган капитал билан таъминланганликни *(R*)* фақатгина битта даражаси мавжудлигини кўрсатади бу барқарор ҳолат иқтисодиётнинг узоқ муддатли мувозанатини ифодалайди.

(R1)* нинг барқарор (қатъий) ҳолатида техник тараққиёт мавжуд бўлган шароитда капитал ҳажми (К) ва ишлаб чиқариш *(У) (n+g)* суръат билан ўсади. Бир ишчи ҳисобига тўғри келадаган капитал билан қуролланганлик *(K| L)* ва ишлаб чиқариш *(У|L) (g)*- суръат билан ўсиб боради. Бу Р.Солоу моделида техник тараққиёт-турмуш даражаси узлуксиз ўсишининг ягона шарти эканлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, Р.Солоу модели иқтисодий ўсишнинг 3 манбаси-инвестициялар, ишчи кучи сони ва техник тараққиёт ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ёритиш имконини беради. Давлат иқтисодий ўсишга жамғарма меъёри ва техник тараққиёт тезлиги орқали таъсир кўрсатиши мумкин.

Жамғарма меъёри қандай бўлиши керак? Аниқлаганимиздек мувозанатли иқтисодий ўсиш жамғарманинг турли меъёрлари билан мувофиқлашади. Шунинг учун максимал истеъмол даражаси билан иқтисодий ўсишни таъминлайдиган меъёр оптимал бўлади. Бундай меъёр “Олтин қоида” га мувофиқ келади. Жамғарманинг бу меъёрига мос келадиган капиал билан қуролланганлик даражасини (R**) билан истеъмолни эса – *(c**)* билан белгилаймиз. Олдин биз ишлаб чиқариладиган маҳсулот истеъмол ва инвестицияларга сарфланади деб белгилаган эдик:

$$У=c+i$$

бундан с=у-і келиб чиқади.

Берилган параметрларнинг ўрнига улар барқарор ҳолатидаги ифодасини қўйсак, қуйидагига эга бўламиз:

$$c^*=f(R^*)-dR^*,$$

бу ерда *c**- барқарор ўсиш ҳолатидаги истеъмол.

Истеъмол ҳажми максимал бўладиган капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражаси “Олтин қоида”га мувофиқ келади. “Олтин қоида” бўйича капитал билан қуроланганлик *R*** билан истеъмол эса- *c*** билан белгиланган.

“Олтин қоида” даражасига мос келадиган капитал билан қуролланганлик ҳолатида *f(R*)* ишлаб чиқариш функцияси ва *dR** чизиғи бир хил оғмага эга ва истъмол максимал даражага эришади.

*R*** капитал билан қуролланганлик даражасида капитал заҳирасининг бир бирликка ошиши ишлаб чиқариш ўсишини келтириб чиқаради (капиталнинг чегаравий маҳсулотига

тенг келадиган) ва капиталнинг *d* катталикка чиқиб ктишини оширади. Шундай қилиб, “Олтин қоида”га мос келадиган *R*** капитал билан қуролланганлик даражасида *MPK=d* шарт бажарилади. Аҳоли ўсиши ва техник тараққиётни ҳисобга олган ҳолда эса,

$MPK=d+n+g$ шарт бажарилади.

Агар иқтисодиёт “Олтин қоида” бўйича эга бўлиши мумкин бўлган капитал заҳирасидан ортиқча капитал заҳираси билан ривожланаётган бўлса, унда бу ҳолатда жамғарма меъёрини пасайтиришга йўналтрилган сиёсатни амалга ошириш зарур. Жамғарма меъёрининг камайиши истеъмолнинг ошиши ва унга мувофиқ равишда инвестицияларнинг пасайишига олиб келади, демак капитал заҳирасининг барқарор даражасининг пасайишига ҳам олиб келади.

Агар иқтисодиёт барқарорлик ҳолатида “Олтин қоида” дагидан кам капитал билан қуролланганлик билан ривожланаётган бўлса, унда жамғарма меъёрини ошириш зарур. Бу инвестицияларни ошириб истеъмолни пасайтиради, лекин капиталнинг жамғарилиб бориши бўйича қандайдир вақтдан бошлаб яна ўса бошлайди. Натижада иқтисодиёт яна янги мувозанат ҳолатига эришади аммо олтин қоидага мувофиқ бўлган ҳолда, бунда истеъмол дастлабкига нисбатан юқорироқ даражага эга бўлади.

Техник тараққиётни рағбатлантириш Р.Солоу модели техник тараққиётни фаровонликни барқарор оширувчи ва ўсишнинг оптимал вариантини топишга имкон яратувчи ягона асос сифатида кўрсатади. Бироқ у техник тараққиётни ташқи (Экзоген) омил сифатида кўриб чиқади, демакки уни тушунтирмайди. Айрим олимларнинг фикрича, техник тараққиётнинг детерминантлари бугунги кунда етарлича аниқ эмас. Бироқ давлат сиёсти турли хил инструментлардан шу жумладан илмий тадқиқот ва лойиҳа – конструкторлик ишларидан фойдаланиб техник тараққиётни рағбатлантириши мумкин. Масалан, потент қонунчилигини мукаммаллаштириб, айрим ривожланган мамлакатлар (А+Ш,Япония, Германия) узоқ муддат давомида янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳуқуқига монополияни беришди. Солиқ тўғрисидаги қонунлар кўпгина мамлакатларда илмий тадқиқот ташкилотларига бир қанча имтиёзлар беради. Махсус ташкил этилган миллий илмий фондлар фундаментал илмий тадқиқотларга субиедиялар беради. Ҳозирги кунда маблағларни инсон капиталига йўналтириш ҳам муҳим масалалардан бири бўлиб келмоқда, техник тараққиётида у асосий ролни ўйнайди.

5.**2 Иқтисодий ўсишда Дж. Мид модели.**

У ҳам неоклассик асосларга эга бўлиб, иқтисодий ўсишни маржиналистик ёндошувлар орқали тушунтиради. Ўз концепциясини Дж Мид “Иқтисодий ўсишнинг неоклассик назарияси” (1961 й.) китобида баён этди. Кобб Дуглас функциясининг замонавийлаштирилган (модернизациялашган) вариантидан фойдаланиб, Дж Мид барқарор динамик мувозанат қобиллиги тенгламасини келтириб чиқарди.

$$У=\alpha R+\beta L+r$$

бу ерда у-миллий даромаднинг ўртача йиллик ўсиш сурати:

R- капиталнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;

L- меҳнатнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;

α- миллий даромадда капиталнинг улуши;

β- миллий даромадда меҳнатнинг улуши;

r- техник тараққиёт суръати.

Тенглама, миллий даромаднинг ўсиш суръати миллий даромадда эга бўлган улуши бўйича меҳнат ва капитал ўсиш суръатларининг йиғиндисига тенг бўлиб унга яна техник тараққиёт суръати қўшилади. Меҳнат ва техник тараққиёт ўсиш суръатларини доимий деб тахмин қилиб Дж. Мид қуйидаги хулосага келди; иқтисодий ўсишнинг барқарор

суръати капитал ўсишнинг барқарор суръатлари ва унинг миллий даромад ўсиш суръатлари билан тенглиги шароитида эришилади. Агар капитал ошишининг суръатлари миллий даромад ўсиши суръатларидан ошса, унда бу жамғариш суръатларининг ўз-ўзидан пасайишига олиб келади.

Меҳнат унумдорлиги ўсиш суръатларининг динамик мувозанатга таъсирини кўриб чиқиб Дж. Мид агар улар капитал жамланиши суръатидан ошса унда чегаравий меҳнат унумдорлигининг пасайиши натижасида меҳнатнинг капитал билан алмаштирилиши ҳосил бўлади деган хулосага келди,ишлаб чиқариш жараёнида уларнинг янги мослиги эса меҳнат ҳам капиталнинг тўлиқ бандлигини таъминлайди. Шу билан бирга Дж. Мид реал ҳолатда меҳнат ва капитал жамғарилиши суръатлари ўртасида мувофиқликка амал қилиш зарурлигига эътибор қаратган. Акс ҳолда, агар меҳнатнинг ўсиши шунга мувофиқ капитал ошиши билан бирга бормаса ишлаб чиқаришнинг ўсиши рўй бермайди, чунки ишчи кучининг ўсиши ортиқча бўлиб ишсизлик вужудга келади. Агар капитал меҳнат унумдолигини ўсиш суръатларидан тезроқ ўсса, унда ортиқча ишлаб чиқариш қувватлари ҳосил бўлади. Бироқ бу ҳолда ҳам динамик мувозанатга эришиш усуллари мавжуд. Дж. Мид бозорларнинг неоклассик назариясига асосланиб уларни кўрсатади.

Бунда, меҳнат бозорида ишсизликнинг вужудга келиши ҳолатида иш ҳақи ставкасининг пасайишига олиб келадиган рақобат кучаяди. Натижада ишчи кучининг ўсиш суръатлари билан тенглашадиган жамғариш суръатлари ошади. Дж. Мид моделида давлат фақатгина пул-кредит сиёсатидан фойдаланилган ҳолда барқарорлаштирадиган вазифани бажаради. Фақатгина шу ресурсларнинг зарур бандлиги ва барқарор иқтисодий ўсишнинг таъминлайдиган даромад ва жамғармаларнинг самарали қайтатақсимлаш механизмини яратишга имкон беради.

5.3 Иқтисодий ўсишни А. Льюис модели

А.Льюис модели. У ишчи кучи заҳираси (резерв) ни иқтисодий ўсишнинг асоси сифатида кўриб чиқади. Шунинг учун унинг муаллиф фикрича, у “аҳоли зичлиги юқори, капитал танқис, ҳақиқий ресурслар эса чекланган” давлатлар учун қўл келади. Бундай мамлакатларга А. Льюис Ҳиндистон, Покистон, Миср ва бошқаларни киритади.

А. Льюис ўз концепциясида эркин бозор ғоясига асосланганлиги туфайли, таҳлил марказига у тадбиркор фигурасини қўяди. У бозорда мавжуд ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш хусусида қарорлар қабул қилади, яъни ер, капитал, ер хусусида. Модель иқтисодиётнинг икки секторини ҳисобга олган ҳолда қурилади: аграр ва саноат секторлари. Аграр секторда меҳнат ресурсларининг таклифи чекланмаган, меҳнат унумдолиги жуда паст, чегаравий маҳсулот эса нолга тенг деб тахмин қилинади. Бу эса қишлоқ хўжалигидан ишчи кучининг олиниши ишлаб чиқариш қисқаришига олиб келмаслигини англатади. +ишлоқ хўжалигида ишчиларнинг иш ҳақи яшаш минимуми даражасида бўлгани сабабли, бу ишчи кучидан саноатда фойдаланиш ҳеч қандай муаммо туғдирмайди. Бу сектордаги меҳнат унумдолиги аграр сектордагидан анча юқори.

Шундай қилиб, А. Льюис моделининг вазифаси меҳнат ресурсларининг бир қисмини қишлоқ хўжалигидан саноатга қайта тақсимлаш ва бу билан иқтисодий ўсиш суръатининг тезланишига эришиш ҳисобланади. Бу жараёнда асосий механизм бўлиб тармоқлараро бозор хизмат қилади.

Саноат ишлаб чиқариш маштабларини кенгайтириб, ўз ишчиларининг даромадлари ўсишини таъминлайди, бу эса ички талабни ошишига кўмаклашади. Бунда тадбиркорлар ўсиб бораётган даромадларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирадилар. Бу даромадлар кейинчалик иқтисодий ўсишга динамик таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ўсишнинг ўзини А. Льюис икки турга ажратади: саноатда унинг манбаси бўлиб қўшимча ишчи кучидан фойдаланиш ҳисобланади (экстенсив тур), қишлоқ хўжалигида эса- чегаравий меҳнат унумдорлигининг ошиши (интенсив тур). Иқтисодий ўсишнинг бу икки тури инвестициялашнинг икки турли хил функцияларига мувофиқ келади. Саноатда гап асосан капитални кенгайтириш устида боради. Шунинг учун инвестицияларнинг берилган функцияси якуний саноат маҳсулотига таклифдан боғлиқ бўлади. Унинг ўсиши даромадлар ошиши ва инвестициялар кенгайишини рағбатлантиради. +ишлоқ хўжалигида, аксинча, инвестциялар даромадларнинг қисқаришига боғлиқ ҳолда кенгаяди: иш ҳақига харажатларнинг кўпайиши фермерларни қўл меҳнатини машина меҳнати билан алмаштиришга мажбур қилади.

Ўз моделини ривожланаётган мамлакатлар учун ишлаб чиқиб А. Льюис уни индустриал босқични ўтган ғарбий мамлакатлар учун тўғри келмайди, деб ҳисоблаган. Бошқа муаллифлар аксинча уни ривожланган иқтисодиёт шароитлари учун мақбул деб ҳисоблашади. Ш. Киндлбергер ўз таҳлилида кўрсатганидек иқтисодий ўсишнинг меҳнат ва капитал билан боғлиқлигининг энг яхши намунаси бўлиб ТФР, Италия, Швейцария, ва Голландия ҳисобланади. Буюк Британия , Бельгия, Швеция, Норвегия ва Дания каби мамлакатлар ҳам А. Льюис моделини тасдиқлашди, бироқ тескари боғлиқликда: бу мамлакатларда иқтисодий ўсишнинг паст суръатлари меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш қувватларида чекланган фойдаланиш билан боғлиқ эди. Яна бир гуруҳни сезиларли ишчи кучи ортиқчалигини бошидан кечирган мамлакатлар ташкил этади (Испания, Португалия, Греция, Югославия, Турция). Уларнинг иқтисодий ўсиши ҳам Ш. Киндлбергер фикрича А. Льюис моделига тўғри келади. Бу мамлакатлар нафақат ўз саноатини балки бошқа европа давлатлари саноатини ҳам ишчи кучи билан таъминлар эди ва бутун континент учун ўзига хос заҳирадаги меҳнат фонди вазифасини бажарган эди.

ҚИСҚАЧА ХУЛОСАЛАР

Йирик фирмаларнинг мустақил иқтисодий сиёсат ўтказишлари, уларнинг ўз ўсиш сиёсатига бўлган қизиқишлари неоклассик йўналиши вакилларини ўсишнинг неокейнсчилик макро иқтисодий моделларига ўхшаш моделларини яратишга бўлган фаоллигини оширди.

Р.Солоу иқтисодий тизим мувозанатлигининг муҳим шароити ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенг бўлиши эканлигидан келиб чиқади. Капиталнинг хажми инвестициялар ва чиқиб кетиш таъсирида ўзгаради. Инвестициялар капитал заҳирасини оширади, чиқиб кетишни эса камайтиради.

Р.Солоу модели жамғарма мъёри барқарор капитал билан қуролланганликни белгиловчи асосий омил эканлигини кўрасатади. Жамғарманинг нисбатан юқорироқ меъёри капиталнинг кўпроқ заҳираси ва ишлаб чиқаришнинг нисбатан юқорироқ даражасини таъминлайди. Р.Солоу моделининг кейинги ривожланиши аҳоли сонини ўзгариши ва техник тараққиётнинг тезлашишини кўзда тутади.

Агар иқтисодиёт “Олтин қоида” бўйича эга бўлиши мумкин бўлган капитал заҳирасидан ортиқча капитал заҳираси билан ривожланаётган бўлса, унда бу ҳолатда жамғарма меъёрини пасайтиришга йўналтирилган сиёсатни амалга ошириш зарур. Жамғарма меъёрининг камайиши истеъмолнинг ошиши ва унга мувофиқ равишда инвестицияларнинг пасайишига олиб келади, демак капитал заҳирасининг барқарор даражасини пасайишига ҳам олиб келади.

Дж. Мид неоклассик асосларга эга бўлиб, иқтисодий ўсишни маржиналистик ёндашувлари орқали тушунтиради. Дж. Мид реал ҳолатда меҳнат ва капитал жамғарилиши суръатлари ўртасида мувофиқликка амал қилиш зарурлигига эътибор қаратган. Агар меҳнатнинг ўсиши шунга мувофиқ капитал ошиши билан бирга бормаса ишлаб

чиқаришнинг ўсиши рўй бермайди, чунки ишчи кучининг ўсиши ортиқча бўлиб ишсизлик вужудга келади. Агар капитал меҳнат унумдорлигини ўсиш суръатларидан тезкор бўлса, унда ортиқча ишлаб чиқариш қуватлари ҳосил бўлади.

А.Льюис моделининг вазифаси меҳнат ресурсларининг бир қисмини қишлоқ хўжалигидан саноатга қайта тақсимлаш ва бу билан иқтисодий ўсиш суръатининг тезланишига эришиш ҳисобланади. Бу жараёнда механизм бўлиб тармоқлараро бозор хизмат қилади.

Саноат ишлаб чиқариш масштабларини кенгайтириб, ўз ишчиларининг даромадлари ўсишини таъминлайди, бу эса ички талабни ошишига кўмаклашади. Бунда тадбиркорлар ўсиб бораётган даромадларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирадилар. Бу даромадлар кейинчалик иқтисодий ўсишга динамик таъсир кўрсатади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Ўсишнинг неоклассик моделлари, неокейнсчилар модели, Р.Солоу модели, моделда ялпи талаб ва ялпи таклифни тенглашиши, Олтин қоида, маржиналистик ёндашувлар, меҳнат ва капитал жамғарилиши, динамик мувозанатга эришиш, иқтисодий ўсишда Хикс модели, Дж. Мид модели, А.Льюис модели.

МУХОКАМА УЧУН САВОЛЛАР.

1. Иқтисодий ўсишни 1-неоклассик моделлари қачон пайдо бўлган?
2. Нима сабабдан неоклассик йўналиш вакиллари иқтисодиётда давлат аралашувига қарши чиқишди?
3. Ишлаб чиқариш функцияси нимани аниқлайди?
4. Неоклассик назарияда техник тараққиёт нимани ифодалайди?
5. Иқтисодиётда “Олтин қоида”ни маъносини тушинтиринг.
6. Дж. Мид моделида давлатни роли қандай?
7. Дж. Мид моделини иқтисодий ўсишга таъсирини қандай изоҳлайсиз?
8. А.Льюис моделини иқтисодий ўсишга таъсирини изоҳланг.
9. А.Льюис ўз моделини нима сабабдан ғарбий мамлакатлар учун тўғри келмайди деб ҳисоблайди.?
10. А.Льюис модели бўйича Ш.Киндлбергер фикрини изоҳланг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” Халқ сўзи, 2005 й. 29 январь.
2. Эффективнўй экономический рост: Теория и практика. Учебное пособие для студентов экономических вузов Под. ред. Т.В. Чечеловой, М: Экзамен, 2003 г. 320 стр.
3. Грегори Менкью. “Макроэкономика М.:МГУ.2003 г.
4. Аҳмедов Д.Қ., Ишмуҳамедов А.Э ва бошқалар “Макроиқтисодиёт” Ўқув қўлланма., Т.: ТДИУ. 2004 й.
5. Экономика Узбекистана: Статистика-аналитический обзор. Годовой вўпуск, 2002 г. http⁄www.bearingpoint.uz
6. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналишлари. Мулкдор. № 11-12, 2004 й.
7. К.Р. Макконнел С.Л. Брю “Экономикс” Москва, Инфра-М 2003 г.
8. “Макроиқтисодиёт” Экономикс дарслигига амалий қўлланма. Т.: 2001 й.

http: // www boj. or. ip / en / siryo / stat / tumi 0106 htm
http: // www bibbio. rk / encazta / humanitarian / cicle. htm

6-МАВЗУ ИНВЕСТИЦИОН МУХИТНИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА ТАЪСИРИ.

Режа

6.1 Инвестиция бозори ва уни шакллантириш муаммолари
6.2 Инвестицияларнинг иқтисодий ўсишга таъсири.
6.3 Инвестиция тизими хорижий инвестицияларнинг тутган ўрни ва молиявий аҳамияти**.**

6.1. Инвестиция бозори ва уни шакллантириш муаммолари

Бозор муносабатлари шароитида инвестициялар бозори, ссуда капиталлар бозори ва қимматли қоғозлар бозори билан биргаликда ягона молия бозорини ҳам ташкил этади. Инвестиция бозори фаолиятига узоқ муддатли, ҳамда қисқа муддатли омиллар ўзтаъсирини кўрсатади. Инвестиция бозори ривожланишидаги асосий омиллар ишлаб чиқариш кўлами, унинг даврий тебранишлари, мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва интеграция жараёнларининг чуқурлашиши билан боғлиқдир.

Инвестиция бозори бу - бозор иқтисодиётида маблағлар айланишини ташкил этишнинг ўзига хос шакли бўлиб, у қимматли коғозлар, пул ва инвестиция кўйиш каби куринишларда амалиётда кўлланилади.

Инвестиция бозори бозор иқтисодиётининг муҳим таркибиий қисми бўлиб, у кенгайтирилган кайта ишлаб чиқариш жараёнини ва жамият аъзоларининг истеъмол талабларини таъминлайди. Унинг вазифаси бир жойга жамланадиган ва қайта тақсимланадиган молиявий-иқтисодий ресурслар ҳажми, улар тушумининг барқарорлиги,

ривожланган институционал тузилманинг мавжудлиги ҳамда мамлакат иқтисодий аҳволининг барқарорлигига боғлиқ бўлади.

Инвестиция бозори мамлакат ичкарисида ва ташки муҳитда ресурсларнинг мамлакатлараро қайта тақсимланишида ички, халқаро ҳамда воситачилик вазифаларини бажаради. Унинт механизми орқали вақтинча бўш турган пул маблағлари сафарбар қилинади, улар ссуда капиталига айлантирилади ва халқ хўжалиги тармоқлари орасида қайта тақсимланади. Инвестиция бозори бир тармоқдаги ортиқча инвестициянинг ёки кўпрок, даромад олипш йўлининг тармоққа оқиб ўтишини таъминлайди ҳамда у айрим тармоқлар ривожланишини яхшилаш учунгина эмас, балки иқтисодий ўсишни таъминлаш манфаатлари йўлида ишлаб чиқариш нисбатларини бошкариш учун ҳам хизмат қилади.

Пул бозори ва инвестиция бозори ўртасида муайян иқтисодий фарқлар мавжуд бўлиб, пул бозори муомала сохасига хизмат кўрсатишга мўлжалланган, инвестиция бозори эса кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатади. Амалиётда пул бозори билан инвестиция бозори доимо узаро узвий боғлиқ бўлиб

бири иккинчисини тақоза этиб туради. Ушбу боғлиқлик қисқа муддатли ресурсларни узоқ муддатли заёмлар ва инвестиция маблағларига айлантириб туришда намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида олиб бораётган молиявий ислохотнинг асосий мақсади ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш очиқ ташқи сиёсат барқарор бўлган кучли хуқуқий-демократик ва фуқаролар жамиятини қуриш ҳисобланади. Буларнинг барчаси иқтисодий ислохотлар асосида амалга оширилади. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнида иқтисодий ислохотнинг ўзига хос модели яратилган бўлиб, унииг мухим таркибий қисмларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бизнинг фикримизча, булар қуйидагилардан иборат:

-кишиларнинг фаровонлиги ошишини таъминлайдиган муносиб натижага эришишга ижтимоий йўналганлик;

-иқтисодиётни барқарорлаштириш муаммосини ҳал этиш ва меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш бандлиги билан макроиқтисодий ўсиш ўртасидаги нисбатнинг тенг бўлиши;

-ишлаб чиқаришни туғридан-тўғри давлат томонидан боиқаришдан воз кечиш, иқтисодий мақсадга мувофиқлиги, фаолият турлари, ишлаб чиқараётган маҳсулотнинг ҳажми ва рўйхати, ишлаб чиқариш ҳўжалик алоқаларининг кўламидан келиб чиқиб, товар ишлаб чиқарувчиларнинг ўзларига иқтисодий эркинликлар бериш;

-инвестиция сиёсатидаги устувор йўналишларни танлашда ва хорижий капитални жалб этишда зарур шароитларни жорий этиш орқали иқтисодиётни тартибга солиш. Иқтисодий бошқарувга манфаатлардан фойдаланиш, ишончли ижтимоий кафолатни таъминлашда давлатнинг фаол вазифасини таъминлаш;

-бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг барча босқичларида биринчи навбатда ахолининг кам таъминланган қисмини ҳимоя қилиш бўйича кучли ижтимоий сиёсат юритиш;

-бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқ давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг бош тартибга солиш омили бўлиб қолиши керак.

Банк ва молия тизимининг ривожланиши натижасида банк ишлари ва банкка оид бўлмаган молия хизмати турларини бир-биридан ажратиш муаммоси келиб чиқмоқда. Ушбу муаммони хал қилиш учун ягона инвестиция бозорида банкка тааллуқли бўлмаган хизматларнинг ўрни ва ролини аниқлаш лозим бўлади. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, бозор шароитларида тижорат банклари билан бир қаторда муддатли маблағ билан таъминлайдиган ва суғурталайдиган, шунингдек, фонд биржасида операциялар олиб борадиган ихтисослаштирилган муассасалар тузиш мақсадга мувофиқдир. Молия тизимининг ривожланиши инвестиция хизматларининг ўзаро такомиллашувига олиб келади.

Ривожланган бозор хўжалигининг инвестиция бозорида банк муассасалари билан бир қаторда молиявий маҳсулотлар билан таъминловчи бошқа молия муассасалари ҳам мавжуд бўлиши лозим.

Бизнинг назаримизда, ривожланаётган молия тизимида қимматли қоғозлар бозори муҳим рол ўйнайди. Ҳиссадорлик мулкини хусусийлаштиришга, давлат бюджетини пул массасини оширмасдан тўлдиришни таъминлашга бўлган интилишлар унинг аҳамиятини янада оширади. Бу хақда Республика Президенти И.А.Каримов: "Бунинг учун қимматли қоғозларни очиқ савдосини ўтқазиш, фонд биржаси фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, клиринг ва агентлик тармоқларини ташкил этиш йўли билан қимматли қоғозлар бозори инфраструктурасини вужудга келтириш зарур" деб бир неча бор таъкидлаб ўтди.

Бизнинг фикримизча, инвестиция бозорининг ривожланиши ихтиёрий тусдаги жамғармалар, хусусан, кишилар ҳаёти ва мулкни суғурта қилиш билан шуғулланувчи муассасаларнинг кўплаб тузилишига зарур шарт-шароитларни яратиб беради. Молия муассасалари иқтисодий битимларга доир тўлов усулларини яратди, молиявий воситалар эса ликвидлик ва жамғариш имкониятларини яратиб беради. Инвестиция бозорининт ривожланиши омонатчилар маблағларининг сармоядорларга эркин тарзда оқиб келиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлайди.

Бизнингча, хозирги даврда иқтисодиётнинг ривожланиши суръати ва самарадорлиги молия тизимининг самарали ривожланишига узвий боғлиқ Ривожланган молия тизими, операциялар ҳаражатларини қискартириш, таваккалчиликни бошқариш, тўлов қобилияти ва инвестициялар истиқболи бўйича ихтисослашган маслаҳат хизматини чуқурлаштириш имконини беради. Инвестиция бозори ва молия муассасалари омонатчилар эҳтиёжларини якка тартибда ҳавфсиз равишда қондиришни сармоядорларнинг муддатли маблағга бўлган эҳтиёжларини кондириш билан айни бир вақтда амалга оширадилар. Шу билан бирга, ахоли ва корхоналарнинг омонатларини жалб этиш, уларни самарали жойлаштириш ҳам лозим.

Маълумки, молия тизими ўз-ўзидан ривожланмайди, балки бунинг учун хукумат томонидан молия тизими ва сармоя бозорининг ривожланишига ёрдам кўрсатилиши, қулай ҳуқуқий-иқтисодий мухит яратилиши зарур. Инвестиция бозорини ривожлантириш ва баркарорлаштириш сиёсати ишлаб чиқарувчиларнинг ўз молия ресурсларини назорат қилишларида муаммолар мавжудлигини аниқлаб беради ва уларнинг ечимини топиш йўлларини таклиф этади.

Молия тизими ва инвестиция бозорининг барқарор ривожланишига биринчидан инфляция катта таъсир ўтказади. Шунинг учун молия тизимида бораётган ислохот натижаларини баҳолаш ижобий макроиқтисодий мухитни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак. Ресурслардан фойдаланишда нархлар муҳим рол ўйнаши керак ва иқтисодий агентлар ўз активларини ўстиришдан манфаатдор бўлганликларидагина инвестицияларини сарфлашга ҳаракат қиладилар. Иккинчидан, омонатчиларнинг ички молиявий активларни жалб этишни талабга нисбатан паст даражада фойдаланишига сабаб, фоиз ставкаси ва валюта курси бўйича нарх-навонинг ўсишидир. Бу албатта, молиявий активларнинг ўсишига ҳам салбий таъсир этмокда.

Бизнинг, фикримизча, молия тизимининг барқарорлиги ислоҳотнинг муваффақятли бориши, қайта молиялаш жараёнининг қандай амалга оширилаётганига боғлиқ. Бу ўз навбатида бюджет ҳаражатларини камайтириш ёки хукуматнинг молия бозорини шакллантириш жараёнини қўллаб-кувватлашга бўлган эҳтиёжини камайтиради.

Молия тизимини ислоҳ қилиш кўп жиҳатдан мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига таъсир этувчи фоиз ставкалари миқдорига ҳам боғлиқ. Фоиз ставкалари уз навбатида молия бозорининг ривожланишига боғлиқ. Инвестиция бозоридаги рақобат бозорнинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланган молиявий ресурсларга бўлган талаб ва

таклифларнинг ўзгаришига муносабат билдиришга мажбурловчи механизм ёки восита бўлиб ҳисобланади. Фоиз ставкаси даражаси ва таркиби молия соҳасининг ривожланишига ва молия ресурсларининг жойлашувига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади

Агар фоиз ставкалари бозорникидан паст бўлса, бу миллий валютадаги жамғармага салбий таъсир кўрсатади. Натижада у талаблар мажмуини бошқариб туришга ҳам таъсир этиб, молиявий воситачилик самарадорлигига салбий таъсир этади. Аксинча, агар фоиз ставкалари бозордагидан юқори бўлса, у ҳолда улар макроиқтисодий беқарорлик даражасининг юқорилигини акс эттиради ёки молиявий тартибсизликка олиб келади. Шундай қилиб, фоиз ставкалари таҳлили, шунингдек, шаклланаётган инвестиция бозорининг реал шарт-шароитларини хисобга олган ҳолда уларни ўзгартириш дастури инвестиция бозорининг асосий таркибий қисмидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт билан боғлиқ ҳолда банк фаолиятини такомиллаштириб бориш учун маркетинг тадқиқотларини мунтазам равишда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Фақат шундай усул билан инвестиция бозорида самарадорликни ошириш ва барқарорликка эришиш мумкин.

Бозор иқтисодиётида инвестиция бозори ривожланишининг асосларидан бири бўлган маркетинг дастури ва унинг асосий йўналишлари режаларини ишлаб чиқиш ва унга риоя қилиш зарур. Маркетинг тадбирларини ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичида банкнинг олдида турган вазифалар аниқланиши ва уларнинг туғри ифодаланиши асосий йўналишларга доир ҳаракат режасини ишлаб чиқишнинг асосини ташкил қилиши керак. Вазифа фаолият йўналишини белгилайди ва шундан келиб чиқиб банк муассасасининг ташкилий таркиби аниқланади. Бизнинт назаримизда, бу режалар қуйидагилардан иборат булиши керак.

-инвестиция бозорининг асосий йўналишини белгиловчи омилларни аниқлаш. Ушбу таркибий қисм жуда муҳим бўлиб режани ишлаб чиқиш учун асос бўлиб ҳизмат қилади. Шунингдек

улар ёрдамида банк хизматининг рақобатбардошлигига бахоланади. Бу бахо банк хизматлари бозори имкониятларини тахлил қилишга хизмат қилади. Режада молия бозори, шунингдек, банкни кўрсатаётган хизматининг даражаси нуқтаи-назаридан туриб унинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш мумкин;

-инвестиция бозорида шарт-шароитларнинг ўзгаришини аниқлаш. Инвестиция бозорида шарт-шароитларнинг тез-тез ўзгариб туриши туфайли асосий йўналишларга доир ҳаракатлар режасида барча нарсаларни олдиндан аниқлашнинг имкони йўқ. Шунинг учун режада ижро этиш жараёнида вазиятга қараб тузатишлар киритиб бориш мумкин бўлган ўзгарувчан омиллар тўпламини кўзда тутиш керак.

Шундай қилиб, инвестиция бозорини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида шундай фикрга келдикки, демак у бир қатор иқтисодий вазифаларни амалга ошириш натижасида юзага келар экан.

Юқорида баён этилганларни амалиётда қўллаган холда инвестиция бозорининг ҳуқуқий жиҳатларини такомиллаштириб бориш сиёсатини изчиллик билан юритиш лозимдир. Шунингдек, мазкур параграфда қўйилган масалани ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқаришга муваффақ булдик:

-инвестиция бозорининг ривожланиши ва самарали фаолият юритиши молия муассасаларининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ . Инвестиция бозорини бонқаришнинг барча усуллари мажмуи мамлакат банк тизимига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси бошқарувни такомиллаштириш, фоиз ставкаларини тартибга солиш ва таваккалчиликни бошқариш орқалигина амалга оширилиши мумкин;

-инвестиция бозорини бошқаришнинг айрим иқтисодий воситалари ҳозирги вақтда етарли даражада ишламаётган бўлсада, Республикада бозор иқтисодиёти жараёнида амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар, мамлакатимизнинг ижтимоий ҳаёт жабҳаларида юз бераётган барча нотузилмавий қайта тузишлар бутун молия тизимининг ривожланишига

таъсир кўрсатмоқда ва инвестиция бозорининг шаклланишига ёрдам бермоқда. Шу туфайли Узбекистонда инвестиция компаниялари ва инвестиция фондлари ташкил этилди;

-ихтисослаштирилган тижорат банклари турли-туман мижозларга тор доирадаги хизматларни кўрсатишдан ҳар хил хизмат турларини кўрсатадиган универсал банкларга айлантирилиши мамлакат инвестиция бозорини бошқариш тизимининг тубдан яхшиланишига олиб келади.

6. 2. Инвестицияларни иқтисодий ўсишга таъсири.

Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш босқичларини кузатиш натижасида шу нарсага амин бўлиш мумкинки, инвестициялар ҳар қандай жамият (режали, бозор иқтисодиёти ёки ушбу иккиликнинг уйғунлашгани) миллий иқтисодиётининг ривожланишида асосий пойдевор бўлиб ҳисобланади. Аммо, шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Инвестицияларнинг ҳаракат кўлами режали иқтисодиёт даврида қисман чекланган бўлиб, уларнинг иқтисодий самарадорлигига нисбатан, ижтимоий самарадорлиги устувор бўлади. Аксарият ҳолларда эса улар молия категорияси билан ҳамоҳанг бўлади. Қисман режали иқтисодиёт ва қисман бозор муносабатларини уйғунлаштирган иқтисодиётни бошидан кечираётган давлатларда инвестициялар ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий самара олишда тенг имкониятларга эгадирлар.

Аммо, бозор муносабатлари асосида ўз иқтисодиётини тартибга соладиган давлатларда инвестициянинг иқтисодий имконияти мисли кўрилмаган даражада кенг ва аҳамиятли бўлади. Бунинг исботи уларoқ биргина мамлакатда яратилаётган ялпи ичк маҳсулот(ЯИМ)нинг ўсишига назар соладиган бўлсак, инвестиция фаолиятининг самарали ташкил этилишигина ЯИМнинг ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. Агар ЯИМнинг ўтган йилга нисбатган ўсиши паст бўлса, бундай ҳолат инвестицион фаолиятнингг суст ташкил қилганидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида, инвестицион фаолиятни илмий асосда ташкил этишни тақозо этади. Инвестиция сўзи немисча «Investition», лотинча «Investtio» сўзларидан олинган бўлиб, у капитални узоқ муддатли қўйилмалар

тариқасида саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва бошқа тармоқларга сарф этиладиган харажатлари йиғиндисидир. Хорижий инвестициялар эса, хорижий инвесторлар томонидан йўналтириладиган инвестициялар бўлиб, хорижий мулкдорларнинг бошқа мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларига даромад олиш мақсадида муайян муддатга қўйилган капиталидир. Хорижий инвестициялар бошқа иқтисодиётдан миллий иқтисодиётга жалб қилинган капитал бўлиб, уларнинг ички инвестицияларидан тубдан фарқланиши хатар билан боғлиқдир.

Инвестициялар иқтисодий ёки ижтимоий самара келтирадиган ва тадбиркорлик, ишбилармонликнинг давлат томонидан таъкидланмаган фаолиятларига жалб қилинадиган (сарфланадиган) барча турдаги мулкий ва интеллектуал бойликларига айтилади. Самара келтирадиган мулкий ва интеллектуал бойликлар, яъни инвестициялар қуйидаги шаклларда булиши мумкин:

• пул маблағлари, банклардаги мақсадли жамғармалар, пайлар, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қогозлар;

• ҳаракатдаги ва ҳаракатда бўлмаган мулклар (бинолар, иншоотлар, асМавзу-ускуналар);

• муаллифлик хуқуқи, ихтиролардан фойдаланиш ҳуқуқларидан («ноу-хау») ташкил топган мулкдорлик ҳуқуқлари, бошқа интеллектуал бойликлар;

• ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш хуқуқлари ҳамда мулкчилик ҳуқуқлари;

• бошқа бойликлар

Инвестицияларни шартли равишда молиявий ва реал инвестицияларга ажратиш мумкин.

Молиявий инвестициялар шахсий компаниялар ва давлат идоралари томонидан муомалага чиқарилган акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбахо қоғозларга ҳамда

банк депозитларига узоқ муддатга жалб қилинган қўйилмалардир. Молиявий инвестициялар қимматли қоғозлар бозорида сарфланиши ва шу бозорда қатнашишини англатади. Молиявий инвестициялар эркин бозор инфратузилмаси ривожланган мамлакатларда, қимматбахо қоғозлар бозори капиталининг сохалар бўйича тақсимланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган давлатларда кўпроқ тарқалган. Молиявий инвестициялар ўз навбатида, мулкий шакли жиҳатидан давлат ва хусусий инвестицияларга бўлинади.

Хусусий инвестициялар тадбиркорлар, хусусий фирмалар, компаниялар, концернлар, акциядорлик жамиятлари ёки бошқа шаклдаги мулк эгаларининг фойда (даромад), самара олиш мақсадида давлат томонидан таъқиқланмаган фаолиятларига сарфлайдиган моддий ва интеллектуал бойликларини билдиради.

Реал инвестициялар эса молиявий инвестициялардан фарқ қилиб, улар асосий капитал ва моддий бойликларни ўстиришга сарфланадиган қўйилмаларда намоён бўлади. Реал инвестициялар сарфи асосий фондларнинг ўсишига, янгиланишига, моддия бойликларнинг кўпайишига олиб келади.

Фан-техника тараққиётининг кучайиши билан интеллектуал потенциал - ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун сарфланадиган қўйилмалар ҳам ўсиб боради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда реал инвестициялар таркибида илмий изланишлар, фан, таълим, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун сарфланадиган харажатлар миқдори ўсиб бормоқда. Ўз навбатида реал инвестициялар ҳам давлат ва хусусий инвестицияларига бўлинади. Ривожланган мамлакатларда реал инвестицияларнинг асосий қисмини хусусий инвестициялар ташкил этади.

Давлат секторида ҳам реал инвестициялар сарфи муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодий мувофиқлаштириш сиёсати асосида кредитлар, субсидиялар ажратилади ҳамда давлат томонидан капитал қўйилмалар мувозанатлаштирилади ва реал инвестициялар ўзлаштирилади. Давлат томонидан ўзлаштириладиган инвестициялар, аввало, бозор инфратузилмасини ва у билан боғлиқ бўлган тармоқларни ривожлантиришга сарфланади. Инвестициялар самарадорлигини ошириш кўпрок, асосий капиталнинг актив элементларини вужудга келтириш ва ўстириш ҳисобига амалга оширилади.

Инвестицияларнинг таркиби ҳақида тулиқ таассуротга эга бўлиш учун қуйидаги 1-чизмага мурожаат килиш мумкин (1-чизмага қаранг).

Бизнингча, инвестиция муҳити кенг тушунча бўлиб, инвесторнинг у ёки бу давлат иқтисодиётига маблағ сарфлаш учун шарт-шароитларнинг қулайлигини, яъни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий шароитларнинг яратилганлигини баҳолашдаги барча ҳисоб-китоблар мажмуасини ўз ичига олади.

1-чизма. Бозор иқтисодиётида инвестиция турлари

Мамлакатимизда бугунги кунда хорижий инвесторлар учун қулай инвестиция муҳити барпо этилмоқда. Бу қулайликлар улар учун яратилган турли хукумат кафолатлари ва имтиёзларда ўз аксини топмоқда. Ҳар бир мамлакатнинг инвестиция мухити, биринчи навбатда, унинг сиёсий барқарорлигидадир. Худди ана шу омил чет эллик инвесторларнинг бошка мамлакатга узоқ муддатли шартномалар асосида ресурсларни жалб қилиш имкониятини кенгайтиради.

Ўзбекистон Республикаси қулай инвестиция муҳитини яратиш буйича изчил чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Уларнинг негизида иккита асосий омил ётади:

-иқтисодий барқарорлик;

-инфляция жараёнларини тартибга солиш ва миллий валюта-сумнинг тўлов қобилиятини оширишга йўналтирилган макроиқтисодий сиёсат.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция молиявий муносабатларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан зарурлгиги миллий иқтисодиётда янги турдаги мулкчилик шаклига асосланган ишлаб чиқариш жараёнининг шаклланишини кўрсатади. Режали иқтисодиёт даврида инвестициялар режалаштиришга бўйсундирилган бўлиб, улар режалаштиришнинг таркибий қисми ҳисобланган. Шунинг учун ҳам бу тизимда давлат бюджетига маблағ ажратиш билан инвестиция маблағларини ажратиш ўртасида деярли фарқ бўлмаган. Чунки собиқ тизимда "инвестиция тизими ва ундан фойдаланиш режали равишда белгиланганлиги туфайли уни молия ресурслари билан тенглаштириб, бюджет маблағлари ўз

навбатида узоқ муддатли ва қисқа муддатли инвестицияларга хизмат қилади’, -деб ҳисоблайди иктисодчи олим Г. Козлов.

Бизнинг фикримизча, бюджет маблағлари билан инвестиция маблағларини тенглаштириш тўғрисидаги фикрлар ўзига хос аҳамият касб этмайди. Инвестиция маблағлари бюджет маблағлари билан биргаликда бозор иқтисодиётида инвестиция-бюджет тизимини ташкил этади. Аммо бозор иқтисодиёти амалиёти шуни кўрсатадики, бюджет ва инвестиция тизимларининг фаолият кўрсатиш услубиятида, уларнинг ташкилий жараёнлари ва иқтисодий фаолиятларида маълум ўзига хос ҳусусиятлар ҳам мавжуд бўлади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиш даврида инвестиция ўзининг шаклланиши ва мазмуни жиҳатидан собиқ маъмурий тизимдаги инвестициялардан тубдан фарқ килади. Инвестицияларнинг шаклланиш жараёнида турли мулкчилик шаклларига асосланган юридик ва жисмоний шахслар қатнашади. Натижада инвестициянинг турли шакллари ранг-баранг юридик ва жисмоний шахслар маблағлари асосида вужудга келади. Инвестиция турли мулкчиликка асосланган юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари хисобига шаклансада, у иқтисодий моҳияти жиҳатидан республика иқтисодиёти тармоқларини ривожлантириш ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий шароитларини яхшилашга қаратилади.

Одатда инвестиция кўпроқ аҳолининг зарурий миқдордаги истеъмол қийматидан ортиқча маблағи ҳисобига жамғарилади. Тадбиркорлар олдида доимо маблағ ишлаб чиқаришни олиб бориш, уни кенгайтиришлари учун такрорий кенгайтирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарурияти тутилади. Зеро инвестицияларга бўлган зарурият эса талаб ва таклифга боғлиқдир.

Инвестицияларни жалб этиш қисқа ва узоқ муддатда амалга оширилади. Аммо тадбиркор учун узоқ муддатга инвестиция олиш иқтисодий жиҳатдан аҳамиятлироқдир.

Бизнинг фикримизча, бунинг асосий сабаблари, қуйидагилардан иборат:

- қисқа муддатли инвестиция вакиллари бўлган жисмоний шахслар томонидан омонат кассаларига қўйилган пуллар тез даромад келтириши зарур;

- қисқа муддатли инвестициянинг моддий манфаатдорлиги уни тезлик билан қопланишида намоён бўлади;

-жамғарилган инвестицияни талаб ва таклиф асосида келишилган тақсимлаш тизимини ишлаб чиқарилишига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция жараёни ишлаб чиқариш тармоқларининг таркибий ўзгаришларига ва молия ресурсларига бўлган талаб ва таклифга боғлиқ бўлади.

Айрим иқтисодчилар эса, инвестицияни "...бу ишлаб чиқаришни кенгайтириш, маҳсулот сифатини ошириш учун сарф этилган харажат", - деб ҳисоблайдилар.

Инвестиция миллий ишлаб чиқариш ҳажмига, иш билан бандликка, фондларга ва иқтисодий ўсишга таъсир этади. Ю.В.Богатин ва В.А.Шендерлар: "Инвестиция ҳар қандай тадбиркор лойиҳасини амалга ошириш шартидир, у пул шаклида бўлиб, янги ишни ташкил этиш учун зарур бўлган ресурсларни сотиб олади", -деб фикр билдирадилар.

"Инвестиция – бу пул, қимматли қоғозлар ва айланма фондларга, мулкларга, кенгайтирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун, уни кенгайтириш учун сарфланган, аҳолининг ўсиб бораётган истеъмолини қондириш ва уларнинг иқтисодий шароитларини яхшилаш учун сарфланаётган пул маблағларни ўзида ифода этган иқтисодиётнинг ривожланиш омили ҳисобланади".

Бизнинг фикримизча,ўзаро инвестиция ва молия маблағларидан фойдаланиш фондларининг ташкил топиши кичик ва хусусий ишлаб чиқаришларда инвестициялардан самарали фойдаланишни таъминлайди. Ўзаро фондлардан фойдаланиш одатда тижорат ёки инвестиция банклари томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар орқали тартибга солинади ва бошқарилади.

Иқтисодиётнинг барча соҳаларида эркинлаштиришга катта эрк берилиши инвестиция фаолиятининг жонланишига , барқарор фаолият кўрсатувчи бозор муносабатларини барпо этиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига ва тадбиркорликнинг ривожланишига қулай замин яратади, Бу эса ўз навбатида уларни эски усулларда , яъни давлат маблағлари ҳисобига амалга ошириш эса эндиликда мумкин эмаслигини кўрсатади.

4.3. Инвестиция тизимида хорижий инвестицияларнинг тутган ўрни ва молиявий аҳамияти.

Мазкур инвестиция тизимини акс эттирувчи бирор-бир тизимни махсус адабиётлар ёки меъёрий хужжатларда учратмаганимиз боис, биз буни ўзаро боғланганлигини қўйидаги фикрлар орқали асослаб беришга ҳаракат қиламиз. Хусусан:

-ички инвестициялар дейилганда, асосан муайян бир мамлакат ичкарисидаги инвесторлар ихтиёрида бўлган барча инвестиция ресурслари назарда тутилади. Умуман олганда, ҳар бир алоҳида давлатнинг инвестиция фаолиятида ички инвестициялар асосий ўринни эгаллайдиган молиявий ресурслар ҳисобланади;

-ташки инвестициялар(хорижий инвесторлар)нинг иқтисодий мазмун моҳияти шундан иборатки, улар асосан, алоҳида мамлакатга бевосита алоқадор бўлмаган инвесторларнинг ихтиёрида бўлган инвестиция ресурслари ҳисобланади. Хорижий инвестициялар муайян бир мамлакатдаги инвестицион фаолиятни жадаллаштиришга, тезлаштиришга қаратилган бўлади. Аммо шуни алохида таъкидлаш жоизки, ривожланаётган давлатларда хорижий инвестицияларга бўлган эҳтиёж ривожланган давлатларга нисбатан бир неча баробар юқори бўлишлиги босиб ўтган иқтисодий ва амалий тажрибалар натижасида намоён бўлмокда;

-давлат инвестициялари асосан давлат корхоналари ва давлат молиясини ташкил этувчи марказлашган фондлари иҳтиёридаги инвестиция ресурслари бўлиб, уларнинг аксарият

қисми давлат ва жамият аҳамиятига молик бўлган чора-тадбирларга инвестиция ресурсларини йўллашда ишлатилади;

-хўжалик субъектлари, яъни корхона, ташкилот ва муассасалар ихтиёридаги инвестициялар мамлакатда олиб борилаётган инвестиция фаолиятининг ядроси бўлиб ҳисобланади. Хўжалик субъектлари инвестициялари ялпи ички маҳсулотнинг ўсишида салмоқли ўринни эгаллайди. Уларнинг тармоқлар иқтисодиёти барча соҳаларида мавжудлиги аҳолининг аксарият қисмини иш уринлари билан таъминлашга ҳам қулай замин яратади;

2 -жадвал

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция тизими

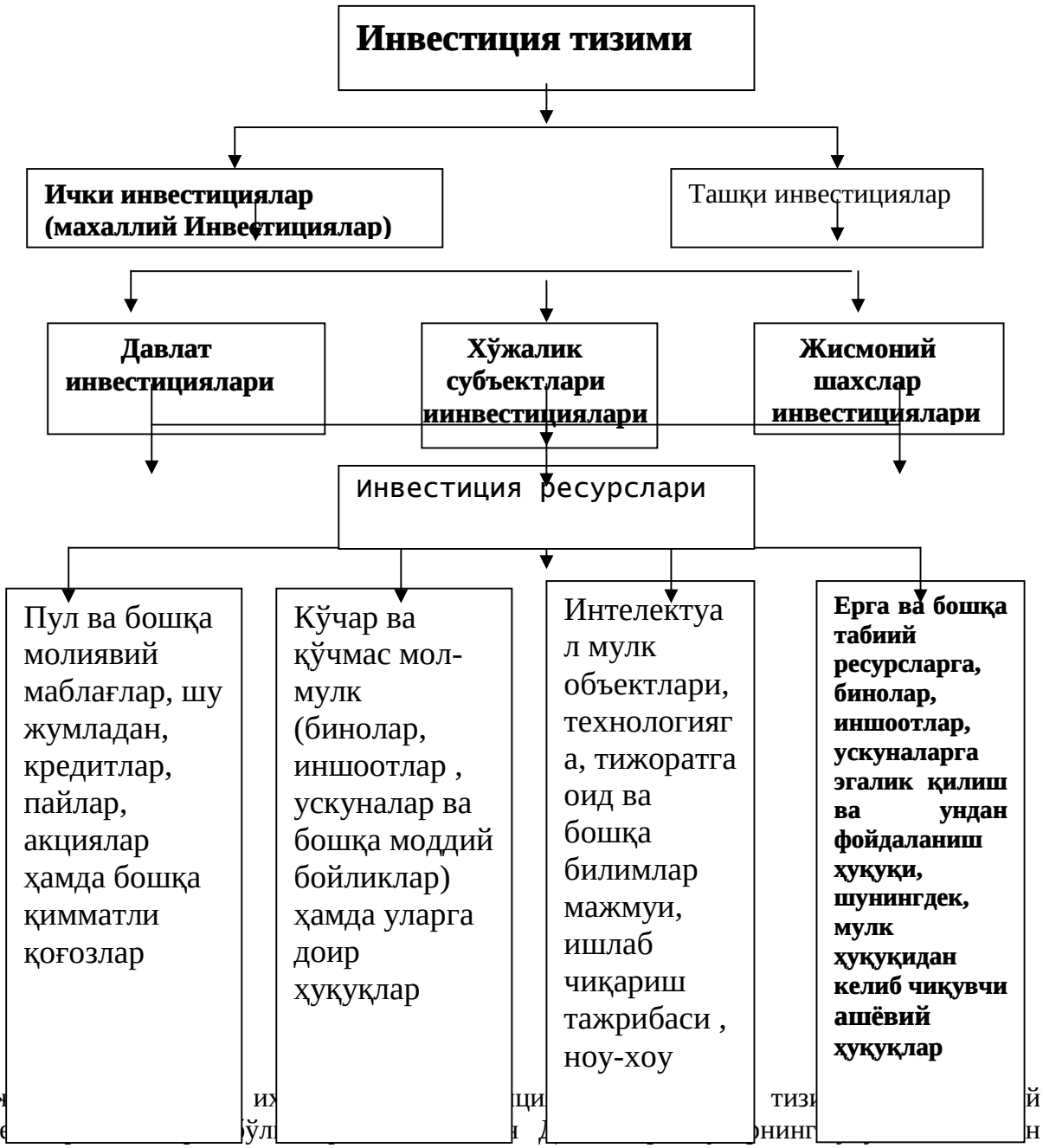

-ж ихт ци тизи й элем ўл н д рнинг н сезиларли даражада кўзга

ташланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда жисмоний шахсларнинг ихтиёридаги инвестициялар улуши юқори ҳисобланади, айрим давлатларда улар ҳаттоки давлат инвестицияларидан ҳам юқори даражада бўлади.

Инвестиция ресурсларига келадиган бўлсак, улар шартли равишда тўрт гуруҳга бўлинади. Аммо миллий иқтисодиётда фойдаланиш бўйича уларнинг ўзига хос ўрни бор, албатта. Хусусан, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда материал (реал-моддий) инвестицияларга эътибор қаратиш устувор аҳамият касб этса, ривожланган мамлакатларда молиявий инвестицияларзга эътибор кучли бўлади.

Шуни алохида қайд этиш жоизки, бозор муносабатларига ўтаётган давлатлар миллий иқтисодиётини ташкил этиш ва ривожлантиришда ташқи инвестицияларнинг ўрни беқиёс даражада бўлади. Шуни эътиборга олиб, биз илмий ишимизнинг мазкур параграфида хорижий инвестицияларга асосий эътиборни қаратиб, илмий хулоса ва таклифлар ишлаб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари туғрисидаги" 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Қонунда республика ҳудудида чет эл инвестициялари амалга оширилишининг ҳуқуқий асослари ва тартиблари белгилаб берилган. Чет эллик инвесторлар фойда олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган, бошқа турдаги фаолият обьектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан, интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларнинг барчаси Узбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари, деб белгиланган.

Хорижий инвестицияларни мамлакатимиз миллий иқтисодиётига жалб этиш борасида юқорида зикр этилган

қонунларнинг ижобий таъсирида ер юзининг юзлаб мамлакатларидан инвесторлар кела бошлади .

Энг кўп инвесторлар ва уларнинг маблағи бўйича ҳалқаро молия ташкилотларининг улуши етакчи бўлиб, у умумий инвестицияларнинг 33% ни ташкил этмоқда. Кейинги ўринда Германия Федератив Республикаси бўлиб у 17% ни ташкил этмоқда. Буюк Британия, Исроил, Япония ва Чехия давлатлари мос равишда 9%; 9%; 7%; ва 4% ни эгаллаб турибди.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, инвестор мамлакатлар ичида МДҲ давлатлари салмоқли ўринни эгаллай олмаяпти. Шу боис, хорижий инвесторларни жалб қилишда МДҲ давлатларига эътиборни қаратиш ва қулай шарт-шароит яратиш мақсадга мувофиқдир.

Чет эллик инвесторларнинг инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўйидаги йўллар билан амалга оширилади:

-чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан хўжалик жамиятлари, ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларига ва бошқа мол-мулкига улуш қўшиб шаклланиши;

-тўлиқ, чет эл инвесторлари инвестициялари асосида хўжалик жамиятлари, ширкатлар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналар қуриш;

-Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини чет эл инвесторлари томонидан сотиб олиниши;

-интеллектуал мулкка, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, ишчанлик нуфузига ҳуқуқлар киритиш;

-концессиялар, шу жумладан, табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, қазиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш;

-савдо ва хизмат кўрсатиш объектларини, турар жой биноларини, ер участкаларини, табиий ресурсларни сотиб олиш.!

Демак, ушбу қонунга асосан чет эллик инвесторлар ўз инвестицияларини Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонун доирасида инвестициялаштиришни амалга оширадилар ва уларга берилган ҳуқуқий режим республиканинг маҳаллий инвесторларига берилган хуқуқ билан тенгдир. Улар инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажм ва йўналишларини ўзлари мустақил белгилайдилар, юридик ва жисмоний шахслар билан мустақил битим тузадилар, инвестиция

фаолияти натижасида олинган даромадни мустакил ва эркин тасарруф этадилар. Шунингдек, улар Ўзбекистон Республикасининг эҳтиёжларига ва қонун ҳужжатларига амал қиладилар.

Қайд қилинган қонунда "чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари талабига риоя этган ҳолда экспорт-импорт операцияларини мустақил равишда амалга оширадилар, ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилганларида бундай маҳсулот лицензияланмайди ва квоталанмайди" дейилган.

Президент Ислом Каримов 2000 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларидан бири иқтисодиётга инвестицияларни янада кўпроқ жалб қилишга қаратилганлиги хусусида тўхталар экан, «...хорижий инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда чет эл сармояси иштирокини кенгайтирмай туриб, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналаримизни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас»лигини алоҳида таъкидлаган эди. Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида хорижий компаниялар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёни такомиллаштирилмоқда.

Корхоналарнинг минтақалар бўйлаб жойлашуви, вилоятларда бозор иқтисодиётининг ривожланишидан дарак беради 3-жадвал маълумотларидан маълум бўлаяптики, 1 январь 2004 молия йили бошлангунга қадар республика миллий иқтисодиётида, 3539 та хорижий инвестицияга асосланган қўшма корхоналар рўйхатдан ўтган.

Шундан 2209 та ёки 62,4% и фаолият" юритмоқда. Қўшма корхоналарнинг минтақалар бўйича жойлашувига назар соладиган бўлсак, Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти ва Самарканд вилояти етакчилик қиляпти. Хоразм, Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақолпоғистон Республикаси қуйи поғонани эгаллаб турибди.

Ушбу жадвалда келтирилган маълумотларга умумий баҳо бериладиган бўлса, инвестицияларнинг жойлашуви нобарқарор тақсимланган. Бу ўз навбатида республика миқёсида нотекис ривожланишни келтириб чиқариши билан бирга, аҳолининг миграция жараёни кучайиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу эса инвестицияларни жойлаштирувчи минтақавий дастур ишлаб чиқиш заруратини тақозо этади. Айнан шу дастур асосидагина инвестицияларни (хорижий ва маҳаллий) мақсадга мувофиқ жойлаштириб ,бутун республика миқёсида бир хилда ривожлантиришга эришиш мумкин.

Бизнинг назаримизда, хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарнинг пойтахтда ва пойтахт вилоятида тўпланиши, нафақат бу ҳудудда иқтисодий ва ижтимоий инфраструктураниинг нисбатан ривожланганлиги, балки хорижий инвестицияларни жалб этиш учун минтақавий сиёсатнинг мавжуд эмаслиги билан ҳам изоҳланади.

Валютани эркин айрибошлаш билан боғлиқ бўлган вақтинчалик муаммолар ҳам инвестиция бозорининг ривожланишига таъсир қилади. Тажриба ва амалий маълумотлар шуни кўрсатдики,эркин айрибошлаш ҳуқуқини олиш бўйича аввалги тартиблар

3 -жадвал

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг сони

(2004 йил 1 январига, дона)

	Жами рўйхатга олинганлар	Жумладан ҳақиқатда ишлаётганлар	Рўйхатга олинганлар сонидан ишлаётганларнинг фоизи
Ўзбекистон Республикаси	3539	2209	62,4

Қорақалпоғистон Республикаси	45	34	75,6
Вилоятлар:			
Андижон	108	95	88,0
Бухоро	59	51	86,4
Жиззах	34	23	67,6
Қашқадарё	49	42	85,7
Навоий	39	35	89,7
Наманган	73	58	79,5
Самарканд	138	115	83,3
Сурхандарё	44	35	79,5
Сирдарё	39	34	87,2
Тошкент	209	162	77,5
Фарғона	89	73	82,0
Хоразм	37	19	78,4
Тошкент шаҳри	2576	1423	55,2

хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва инвестиция фаолиятини етарли даражада рағбатлантира олмади. Ишлаб чикаришга ихтисослашган қўшма корхоналар учун валютани айрибошлаш ғоят жиддий иқтисодий омил эканлиги боис бу борада ижобий ўзгаришлар юз берди.

3-жадвал маълумотларидан инвестицияларнинг қуйидаги асосий манбалари мавжуд эканлиги кўриниб турибди. Жумладан:

давлат бюджети томонидан қилинадиган сарфлар; корхоналар маблағлари; жисмоний шахслар жамғармалари; давлат кафолати берилган хорижий инвестициялар; туғри хорижий инвестициялар; марказлаштирилган банк кредитлари; тижорат банкларининг кредитлари; ташқи бюджет фондларининг маблағлари ва бошқа маблағлар.

Давлат бюджетининг инвестиция сарфлари 2002 йилда 2001 йилга нисбатан 3,5% га кўпайган бўлса, 2003 йилга келиб у 17,7% ни ташкил қилиб, 7,3% га камайган натижасида, ишлаб чиқариш тузилмасининг ўзгариши янги корхоналарни яратиш ва айни вақтда норақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарни тугатиш ва уларни ўзгартириш бир вақтда боришини тақазо этади.

Корхона ва аҳоли маблағлари 2002 йилда 2001 йилга нисбата.1 0,7% га кўпайиб 42,0% ни ташкил қилган бўлса, 2003 йилга келиб, 52,9% ни ташкил қилиб, 10,9% га кўпайган. Давлат кафолати билан берилган ва тўғри хорижий инвестициялар 2002 йилда 2001 йилга нисбатан 7,6% га камайиб, 20,4% ни ташкил қилган бўлса, 2003 йилга келиб у 26,3% ни ташкил қилиб, 5,9% га кўпайган. Тижорат банкларининг кредитлари 2002 йилда 2001 йилга нисбатан 0,7% га камайиб, 1,5% ни ташкил қилган бўлса, 2003 йилга келиб у 1,9% ни ташкил қилиб, 0,4% га кўпайган.

4-жадвал

Молиялаштириш манбалари бўйича инвестициялар таткиби

(фоиз ҳисобида) Йиллар / Кўрсаткичлар	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003
Жами	100	100	100	100	100	100	100
Давлат бюджети	22,9	25,3	28,3	29,2	21,5	25,0	17,7
Корхона маблағлари	43,6	40,3	26,6	27,1	31,0	40,0	41,8
Аҳоли маблағлари	9,9	8,9	13,6	12,0	10,3	12,0	11,1
Давлат кафолатиберилган хорижий инвестициялар	14,0	17,5	19,0	19,8	23,2	15,7	19,2
Тўғри хорижий инвестициялар	—	—	3,7	3,4	4,8	4,7	7Д
Марказлашган банк кредитлари	9,6	7,8	6,0	5,2	5,9	0,1	0,0
Тижорат банкларининг кредитлари	—	—	1,9	1,7	2,2	1,5	1,9
Ташқи бюджет фондларининг маблағлари			0,7	1,2	0,5	0,3	0,4
Бошқа маблағлар	-	0,2	0,2	0,4	0,6	0,7	0,8

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш вазифасини ҳал қилиш - давлатимизнинг бозор иқтисодиётига йўналтирилган бутун иқтисодий сиёсатининг марказий бўғинини ташкил этишини туғри ва оқилона идрок этиш туғрисида мамлакат Президенти шундай деган эди: «Иқтисодиётнинг таркибий ўзгаришига қаратилган чора-тадбирлар босқичма-босқич амалга оширилди. Ўз маблағларимиз ва жалб қилинган сармоялар ҳисобидан йирик саноат, каммуникация, инфратузилма ва бошқа иншоатлар бунёд этилди». Ушбу йўлланмадан келиб чиқиб, барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодиётда чуқур таркибий-тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг асосий шартларидан биридир;

-хомашёга йўналтирилган тармоқ тузилмаси, маънавий ва жисмонан эскирган ишлаб чиқариш базаси ва ҳудудий номутаносибликдан иборат иқтисодий меросдан қутулиш;

-жаҳон бозори ва ички бозорда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарувчи Ўзбекистоннинг принципиал жиҳатдан янги иқтисодий сиёсатини яратиш, бой табиий, минерал - хомашё ва меҳнат ресурсларидан янада самарали фойдаланиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминловчи мақбул иқтисодий тузилмани шакллантириш зарур.

Бизнинг мамлакатимизда хорижий инвесторлар билан қўшма корхоналар ташкил қилиш қуйидаги масалаларни ҳал этишга ёрдам беради:

-янги замонавий техника ва технологияларни республика иқтисодиётига жалб қилиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш, неча йиллар давомида сифатсиз, харидор талабига жавоб бера олмайдиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи эски техникалардан тезроқ қутилиш имконини беради;

-янги иш жойлари ташкил қилиш ва аҳолининг ишсиз қисмини иш билан таъминлаш, шу билан бирга, хорижнинг илғор бошқариш тажрибасини жорий қилиш имконини беради ва шу орқали меҳнат унумдорлигини оширади;

-жаҳон бозорида олинадиган сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш эвазига мамлакатга қадри баланд валюталарнинг кўпроқ кириб келиши таъминланади.

ҚИСҚАЧА ХУЛОСАЛАР.

Инвестиция бозори бу-бозор иқтисодиётида маблағлар айланишини ташкил этишнинг ўзига хос шакли бўлиб, у қимматли қоғозлар, пул ва инвестиция қўйиш каби кўринишларда амалиётда қўлланилади. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган молиявий ислоҳотларнинг асосий мақсади ижтимоий йўналтирилган бозор иқтиодиётига ўтиш, очиқ ташқи сиёсат барқаро бўлган кучли ҳуқуқий демократик ва фуқаролар жамиятини қуриш ҳисобланади. Буларни барчаси иқтисодий ислоҳотлар асосида амалга оширилади. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнида иқтисодий ислоҳотнинг ўзига хос модели яратилган бўлиб, унинг муҳим таркибий қисмларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Инвестиция бозорининг ривожланиши ихтиёрий тусдаги жамғармалар, хусусан кишилар хаёти ва мулкни суғурта қилиш билан шуғулланувчи муассасалар кўплаб тузилишига зарур шарт-шароитларни яратиб беради.

Фан – техника тараққиётининг ривожланиши билан интелектуал потенциал-ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун сарфланадиган қўйилмалар ҳам ўсиб боради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда реал инвестициялар таркибида илмий изланишлар, фан, таълим кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун сарфланадиган харажатлар миқдори ўсиб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция молиявий муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан зарурлиги милий иқтисодиётда янги турдаги мулкчилик шаклига асосланган ишлаб чиқариш жараёнининг шаклланишини кўрсатади.

Бозор муносабтларига ўтаётган давлатлар миллий иқтисодиётини ташкил этиш ва ривожлантиришда ташқи инвестицияларнинг ўрни беқиёс даражада бўлади.

Хорижий инвестицияларни мамлакатимиз миллий иқтисодиётига жалб этиш борасида юқорида зикр этилган қонунларнинг ижобий таъсирида ер юзининг юзлаб мамлакатларидан инвесторлар кела бошлади.

Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарнинг пойтахтда ва пойтахт атрофидаги вилоятларида тўпланиши, нафақат бу ҳудудда иқтисодий ва ижтимоий инфраструктуранинг нисбатан ривожланганлиги, балки хорижий инвестицияларни жалб этиш учун минтақавий сиёсатнинг мавжуд эмаслиги билан ҳам изоҳланади.

Валютани эркин айрбошлаш билан боғлиқ бўлган вақтинчалик муаммолар ҳам инвестиция бозорининг ривожланишига таъсир қилади. Тажриба ва амалий маълумотлар

шуни кўрсатадики, эркин айрбошлаш ҳуқуқини олиш бўйича аввалги тартиблар хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва инвестиция фаолиятини етарли даражада рағбатлантира олмади. Ишлаб чиқаришга ихтисослашган қўшма корхоналар учун валютани айрбошлаш ғоят жиддий иқтисодий омил эканлиги боис бу борада ижобий ўзгаришлар юз беради.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.

Инвестиция бозори, қимматли қоғозлар, инвестиция қўйиш, фонд биржасидаги операциялар, инвестиция хизматларини такомиллашуви, молиявий активларни ўсиши, фоиз ставкалари, жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш босқичлари, пул маблағлари, банклардаги мақсадли жамғармалар, молиявий ва реал инвестициялар, тўғри инвестициялар, портфелли инвестициялар, чет эллик инвесторларни инвестициялари.

МУХОКАМА УЧУН САВОЛЛАР.

1. Инвестиция бозорини қандай шакллантириш мумкин?
2. Молиявий ислоҳотнинг асосий мақсади ҳақида фикрингиз?
3. Пул бозори ва инвестиция бозори ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
4. Хорижий инвестициялар деганда нимани тушунасиз?
5. Молиявий ва реал инвестицияларни қандай тушунасиз?
6. Ўзбекистонда қулай инвестиция муҳитини яратиш учун қандай чора-тадбирлар амалга оширилаяпти?
7. Қисқа ва узоқ муддатли инвестицияларни тушунтиринг.
8. Чет эллик инвесторларни инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудига жалб қилиш қандай йўллар билан амалга оширилади?
9. Инвестициялар жойлашувини барқарорлаштиришни қандай амалга оширилади.
10. Барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. И.А. Каримов. “Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир”. Халқ сўзи, 2005 йил, 29 январь.
2. Ендовицкий Д.А. Инвестиционнўй анализ в региональном секторе экономики: Учебное пособие –М: Финансў и статистика, 2003 г, 352 стр.
3. Ремаш М.В., Шевчук В.И. Финансирование и кредитование инвестиций, учебное пособие. –М: Книжнўй дел, 2004, 160 с.
4. Нуриддинов С.А. Иқтисодиётни нодавлат секторида инвестицияларни молиялаш: Методик қўлланма, -Т: Молия 2000
5. Хайдаров Н.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестиция фаолиятидаги молия солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.ф.д. диссертацияси автореферати-Т., 2003, 14-15 // б.
6. Отажонов Н. Ўзбекистонда инвестицион фаолликни таъминлаш масалалари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси 2004 й. №1,2 50-52 б.
7. Тўхлиев Қ Иқтисодиётдаги тарихий ўзгаришлар ва инвестициялар сиёсати. // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2004 №1,2; 40-42 б.
8. Муфтаидинов К, Гиясов Б. Государственная поддержка развития инвестиционного рўнка Узбекистана Бозор, пул ва кредит, 2004 № 1, 29-32 с.
9. Садиков О.Н. “Ўзбекистонда инвестиция стратегиясини ривожлантириш йўллари”. БМИ, Т, 2004 й.

10. http: // www. bank. ofengland. co. uk / markets / forexlindex. htm
11. http: // www. vqi. freenet. / trudy / dratiisviko. htm

7-МАВЗУ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛЛАРИ, МУАММОЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ.

Режа:

7.1. Иқтисодий ривожланиш босқичлари.
7.2. Иқтисодий барқарорликни таъминлаш муаммолари.
7.3. ЯИМнинг таркибий тузилишини ўзгариши тенденцияси.
7.4 Фойдаланилган ресурслар таркибидаги силжишлар
7.5 Ўзбекистониқтисодий ўсишни таъминлашдаги фаолияти
7.6.Енгил саноатда иқтисодий ўсишни иқтисодий моделлаштириш ва прогнозлаштттириш

Ўзбекистон МДҲ мамлакатлари ичида биринчилар қаторида иқтисодий ўсиш фазасига ўтди, 2001 йилнинг ўзидаёқ ЯИМ бўйича ислоҳотдан олдинги даражадаги ҳажмига эришди. 2002 йилдаги натижалар эса олдинги йилдаги натижани мустаҳкамлади.

Статистик маълумотларга кўра ЯИМ 4,2 фоизга ошди, истеъмол товарлари нархи индекси 1,6 фоизгача қисқарди. шу билан бир қаторда иқтисодий ўсишга таъсир этувчи барча муаммолар ҳам ечилмаган. Улар экспорт динамикасининг ностабил фармасида, инфляция даражасида,инвестиция жараёнларига банк секторининг фаол бўлмаган таъсирида, инвестиция, энергетика ва бошқа ресурслардан у даражада самарасиз фойдаланишда акс этади.

7.1. Иқтисодий ривожланиш босқичлари.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнларининг макроиқтисодий динамикага таъсирини таҳлил қилиш ўтиш жараёнидаги миллий иқтисодиётини ривожланишни 3 босқичини ажратиб кўрсатади.

1.Босқич: Бозор асосларини яратиш ва бозор иқтисодиёти га ўтиш (1991-йилдан, 1996-йил охирига қадар) Ўзбекистонда бошқа Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларидан фарқли равишда иқтисодий ислоҳотларнинг босқичма-босқишлаб чиқариш ҳарактери ва ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминланиши билан ажралиб турди. Ҳукуматнинг асосий вазифаси бу босқичда бозор иқтисодиётини институтцционал асосларини яратишга қаратилди.

Ҳуқуқий ислоҳотлар доирасида эса давлат бошқаруви вазифалари ўзгартирилди, янги банк секторига доир меърий базалар яратилди, ижтимоий ҳимояга катта эътибор қаратилди. Товар ва фоиз биржаларини ташкил этишга оид меърий актлар қабул қилинди, суғурта компаниялари, акционерлик жамиятлари фаолияти жонлана бошлади.

Ўтиш жараёнидаги ҳуқуқий асос сифатида мулк тўғрисидаги, корхоналар, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги хусусийлаштириш, хориж инвестициялари тўғрисидаги

қоннунни қабул қилинишини кўрсатиш мумкин. Шу билан бир вақтнинг ўзида нархлар эркинлашуви, уй-жой фондининг ва кичик корхоналарни хусусийлаштириш жараёни амалга оширилди.

Лекин шу билан бир қаторда ислоҳотларга якунланиш жараёни етиб келмади. Масалан: нархни эркинлашуви алоҳида истеъмол товарлари
учунгина жорий қилинди. Импорт учун тарифлар йўқ қилингани билан ташқи савдо қаттиқ назорат устида эди.

Йирик ва ўрта корхоналарни акционерлик жамиятларига аййлантириш мулкка бўлган муносабатларни ўзгаришига олиб келди, лекин амалда давлат бу корхоналарни эга сифатида қолаверди. Давлат буюртмаси тизими орқали давлат пахта ва буғдой учун нархни белгилади.

Давлат назорати фақатгина нархни ташкил этишдагина эмас, балки кредитларни тақсимлашда валютани тартибга солишда сақланиб қолинди. Нарх эркинлашуви натижасида эса истеъмол товарлари нархи ошди. ўртача ойлик ўсиш ҳажми 1992-1993 йиллар ичида 19-21% ни ташкил этди.

Жорий счёт тақчиллиги 10%доирасида бўлди ва уни молиялаштириш ташқи қарз ва мажбуриятларни йиғилиши асосида бўлди. Ташқи қарз даражаси силоҳотларни олдинги икки йили мобайнида 20%га ошди.

Ислоҳотларни жадаллашувига Ўзбекистон миллий валютасининг 1994-йилда-сўмни муомалага киритиши ва ягона рубл зонасидан чиқиши катта таъсир кўрсатди. Бу макроиқтисодий барқарорликка эришишда зарур бўлган монетар сиёсатни ўтказишни таъминлади. Лекин миллий валютанинг конвертациясининг чекланган имкониятларга эга эканлиги ташқи савдо ва иқтисодиётни ривожланишига тўсқинлик берди.

Лекин шу билан бирга қабул қилинган чора-тадбирлар макроиқтисодий ва молиявий ҳолатни барқарорлаштиришда ўз ўрнига эга бўлишди. қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига (пахта ва буғдойдан ташқари) давлат буюртмасини йўқ қилиниши, нархнинг келгуси эркинлашуви, банк назоратини кучайиши бунга сабаб бўлди.

Кучли монетар сиёсат натижасида инфляция даражаси 6,3%га 1995-йилда, 1996-йилнинг дастлабки тўққиз ойида эса 4,4%ни ташкил этди.валюта курси орасидаги фарқ 1994-йил бошида 7,5марттадан 1995-йилда 1,1марттагача иқсқарди. 1995-йилда жорий операциялар счёти тақчиллиги ЯИМга нисбатан 0,2%ни ташкил этди

ЯИМнинг қисқариши ҳажми 1994-йилда 4,2%га, 1995-йилда 0,9%га, 1996-йил биринчи ярим йиллигида ЯИМ ўсиши кўзга ташланиб, у 1,7%ни ташкил этди.

Ҳалқаро ташкилотлар томонидан Ўзбекистонга нисбатан ишонч ошди. 1995-йил январидан бошлаб ХВФ томонидан моддий қўллаб қувватлашиб, таркибий ўзгаришларни амалга оширди. МДҲ давлатлари ичида Ўзбекистонда биринчилар қаторида ишлаб чиқариш пасайишидан 1996-йилдан бошлаб ўсишга эришилди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки беш йилида Ўзбекистонда энг кам 16,5% ишлаб чиқариш пасайиши (МДҲ бўйича 38,5%, Россияда-30%, 32,7% Қозоқистонда 29%ни ташкил этган).

Ўтиш жараёнида Ўзбекистонда Беларусия ва Украинадан фарқли равишда ортиқча саноат қувватига эга бўлмаган. Бу ерда асосий ўринни мавжуд ривожланган ёқилғи-энергетика комплекси ва бой табиий-хомашё ресурсларга эга бўлганлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга йўналганлигини эгаллади.

Бозор ислоҳотларининг Ўзбекистондаги яна бир хусусияти шундаки, иқтисодий жавҳаларда давлатнинг аҳамияти сақланиб қолинган. Бу МДҲ ва шарқий Европа мамлакатлари билан солиштирилганда бюджет даромадларининг (ЯИМ нисбатан 35дан 45%гача) давлат инвестицияларида (20%га яқин) умумий ҳажми юқорилиги, шунингдек экспорт-импорт операциялари таркибида, номарказ экспортлари ҳажми юқори эмаслиги фаол давлат томонидан тартибга солиш сиёсати иқтисодиё мустақилликка эришишда фойдаланилган. Республикани тўлиқ энергетика ёқилғи ресурслари билан таъминланишига ҳаракат қилинди. Бу стратегияни амалга ошиши натижасида ўтиш жараёнида ишлаб чиқариш динамикасига таъсир қилувчи омилларга таъсирини сусайганини кўриш мумкин. Бу

сиёсат объектив бозор эркинлиги амалга ошишига ва иқтисодиёт секторида экспорт салоҳияти ривожланишига тўсқинлик қилган.

1-расм

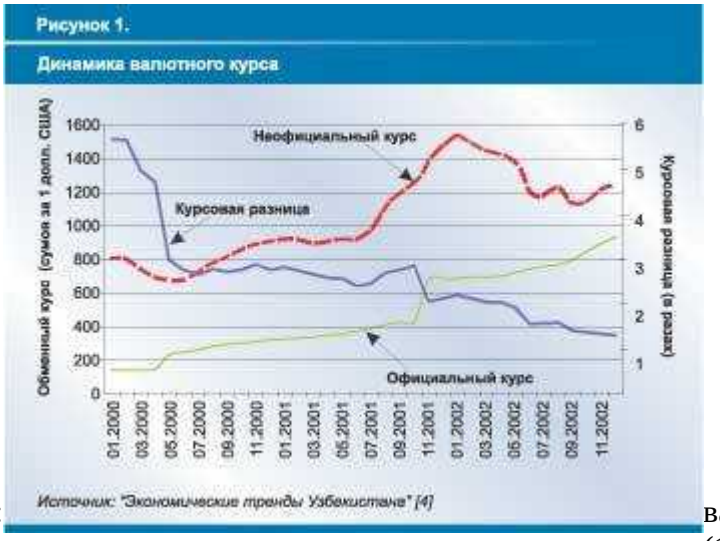

2. Босқич: валюта бозорини тартибга солиш (1996-йил охиридан 200-йил охиригача) иқтисодий ислоҳотларни темпини пасайишига 1996-йилдагипахта ҳосилини пасайиши ва Ўзбекистон экспортидаги олтин ва бошқа товарларга жаҳон нахларини пасайганлиги сабаб бўлди. Ўзбекистон 1996-йил IV-чорагидан бошлаб алмашув курси ва валюта операцияларининг қаттиқ административ тартибга солишга ўтди. Курс тафовути тез ошди ва бу бозор индикаторларининг асосийси ҳисобланади.

1997-йилга келиб монетар сиёсат анча юмшади, банк тизими солиқ сиёсатида хусусийлаштиришда илгариги силжишлар кўзга ташланди. Ислоҳотларнинг ҳуқуқий базаси кенгайди, Олий Мажлис табиий монополиялар, банкротлик, Ер кодекси қабул қилинди. Буларнинг бари натижасида макроиқтисодий барқарорликка олиб келди. Ўртача истеъмол товарлари индекси 28%гача пасайди, ЯИМ сурати ўсди. Лекин сўмнинг оширилган алмашув курси экспортнинг пасайишига сабаб бўлди. Кечиктирилган қарзлар ошди, ташқи қарз ошиши тенденцияси ва резервлар қисқарди.

2-расм.

3.Босқич: ислоҳотларнинг жонланиши ва иқтисодиётни эркинлашуви (2001-йилдан хозирги давргача) бу босқишлаб чиқариш аниқ босилган қадамлар билан ажралиб туради, яъни валюта бозори эркинлашуви ва солиқ жараёнларининг бир оз сусайганлиги кўзга ташланади.

Макроиқтисодий даражада бу экспорт динамикасини барқарорлашшувида ва курс фарқини 2002-йил ўртасига келиб 1,5марта пасайган. 1-ррасмга қараш керак.

Янги импульс ХВФ ва Ўзбекистон ҳукуматининг ўззаро ривожланиши меморондуми натижасида 2002-йилда имзоланганлиги босқишлаб чиқариш сезилди.

Иқтисодиётнинг келгуси ривожланиши учун иқтисодий ўсишни 6-7-йил оралиғидаги ҳолатини таҳлил қилиш зарур.

Талаб ёки таклиф: ЯИМ динамикасини ўтиш жараёнида нима белгилайди?

Иқтисодиёт икки омил: талаб ва таклиф таъсирида ривожланиши мумкин. Бирнчи гуруҳга йиғилган капитал ҳажми мавжуд табиий ва меҳнат ресурслари киради. Иккинчи гуруҳга эса уй хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларга талаб ва давлат (жорий истеъмоли)нинг инвестицион товарларга талаб, ташқи давлатнинг талаби киради.

Турли мамлакатларда турлича босқичларда турли омиллар таъсир кўрсатган. Собиқ СССР ҳудудидаги давлатларда ислоҳотгача даврда иқтисодиётни таклиф омили таъсирида ривожланган. Ўтиш даври мобайнида эса турли хил ўзгаришлар: Россияда мисол учун ЯИМдинамикаси ташқи давлатларнинг Россия хомашёсига талаби натижасида бўлган. Ўзбекистонда ушбу саволни ўрганишда регрессион тенглик ЯИМнинг иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ омиллари ўрганилган. Тенгликнинг бир гуруҳида таклиф омиллари, иккинчи гуруҳида эса талаб омилларидан фойдаланилган. Тенгликлар статистик маълумотларга 1975-2000-йиллардаги асосланган ва статистик критерийларнинг еттарлилиги иқтисодий ўсишнинг ислоҳотлардан олдинги (1975-1990-йилларда) даврда ва ўтиш жараёнида (1991-2000-йилларда) баҳоланган, сўнгра барча тенгликлар бўйича ЯИМнинг ўртача динамикаси ҳисобот давр учун, талаб (ёки таклиф) омили таъсирида ўзгарганлиги кўрсатилган.(Ҳисоботлар натижаси 2-расмда кўрсатилган) ҳисоботларга кўра ЯИМнинг талабга кўра динамикаси ўтиш давридаги (1992-2002 й)амалий траекториясига анча яқин. Бунга кўра ЯИМ динамикасига талаб омили таъсир қилган. Бундан ҳулоса сифатида аҳоли даромадлари ошишининг ноинфляцион ўсишга зарурат, меҳнат унумдорлиги ва хусусий секторни ривожланишига имкон яратди. Бундан ташқари эконометрик таҳлил шуни кўрсатдики, ялпи талаб таркибидаги ЯИМга кўпроқ таъсир этиши бўйича инвестицияга талаблар инвестицияларда коэффициентлар 0,39 ва 0,34га 0,3 жорий истеъмолга қарши ташкил этди. Бу шуни англатадики Ўзбекистонда иқтисодиётнинг реал секторида жамғармаларни ошишида ва уй хўжаликлари секторида ва шунингдек ижобий инвестицион иқлимга боғлиқ.

7.2. Макроиқтисодий барқарорликка эришиш муаммолари.

Инвестицион фаолиятнинг иқтисодий ўсиш омили сифатида макроиқтисодий барқарорликни таъминлайди. Бу йўналиш бўйича маълум ривожланишга эришилган, бу ҳақида истеъмол нархлари ва пул муаммосининг ўсишига олиб келди.

3-расм.

Пул кредит эммисиясининг 1999-2000 йилларда 3,4% ва 2001-2002 йилларда эса 2,6% чекланган темплари истеъмол нархларини кескин ошмаслигига асосий ролни ўйнади.

Бюджет солиқ параметрларининг ошиши ва кредит пул сиёсати фақатгина М2 пул массаси динамикасига боғланмай истеъмол нархлари даражасига ҳам таъсир кўрсатган.(3-расм) шунингдек бюджет даромад ва ҳаражат қисмига ошгунча олиб келган. (4-расмга қараш). Давлат бюджетининг охири тўрт йилда 1-фоиздаги ошмаган.

Банк сектори ва тўловнинг мустаҳкамланишига доир чора-тадбирлар икки-уч йил ичида ўзининг ижобий натижасини берди. Агар 1996-йил ўрталарида кечиктирилган дебитор-кредитор қарзлари умумий даражаси ЯИМнинг 35% 1998-йилда –25%, 1999-йилда 4-кварталида 2-3% ва 2001-йилда 1-05%дан ошмаган.

4-расм.

Инвестицион манбалар салоҳиятли жамғармалар сифатида.

Ўзбекистонда иккинчи босқичдаги иқтисодий трансформация (1996-йил охири-2000-йил охири) фақатгина экспорт ҳажмини қисқариши эмас (1996-йилда 4,6млрд доллар, 2000-йилда 3,3млрд дол.) ва ялпи жамғарма ҳажми қисқарган. ЯИМда улар қисми 27% дан 1995-йилда 19-20%га 2000-2001-йилда пасайган.

Жамғармалар қисқаришига иқтисодиётнинг реал сектори ўз улушини қўшган. Жамғармалар кескин қисқарган: ЯИМга нисбатан 19,7% дан 5,1%га ёки, 12,6пунктга қисқариши, реал сектор корхоналарининг молиявий нобарқарорликда ўз аксини топди. Бу тенденцияларнинг пасайишининг салбий жиҳатлари бу инвестицион фаолиятни пасайганлигидир. Охирги тўрт йил ичида асосий фондлар инвестиция ҳажми ички жамғармалар ҳажмидаги силжишига сабаб бўлди. Юқори инвестицион ҳаражатларда паст даражадаги ялпи ички жамғармалар ташқи иқтисодий фаолият соҳаси балансини бузилишига олиб келади. Тўлов балансининг жорий ва капитал счётининг ўзаро мослиги баланслаш индикатор, бўлиб хизмат қилади. Капиталнинг ўсиши жорий счётдан ошганлиги резервининг қисқаришига ва ички қарзнинг осишига олиб келади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, (1-жадвалга қараш).

Корея, Малайзия, Хитой ва бошқа ривожланаётган ва ЯИМнинг ўртача ўсиш темпи юқори 15дан 10%гача 1980-1995-йилларда мамлакатларда миллий жамғармалар ЯИМнинг 15дан 44%гача ўзгарган. Ўзбекистонда 10-15йил ичида иқтисодий ўсишни заҳираси

сифатида жамғармаларнинг ошиши кутилмоқда. бу кўрсаткич бўйича жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, иқтисодиётнинг реал секторининг молиявий ҳолатини яхшилаш, хусусий ва банк секторининг ривожланиши, солиқ жараёнидаги келгусидаги юмшоқ сиёсат, экспорт салоҳиятни ошиши каби қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишни талаб қилади.

1-жадвал.

ЯИМнинг юқори ўсиш темпларига эга ривожланаётган мамлакатларнинг ялпи ички жамғармалари.

7.3. ЯИМнинг таркибий тузилмасининг ўзгариши тенденциялари.

1996-йилдан Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш кўзга ташлана бошлади. Бунда қайси сектор ва тармоқ ҳисобига иқтисодий ўсишга эришилганлигини аниқлаш муҳимдир. Статистик услублардан фойдаланиб унинг таркибини ўрганиш мумкин.(6-расмга қараш)

6-расм

5-расм

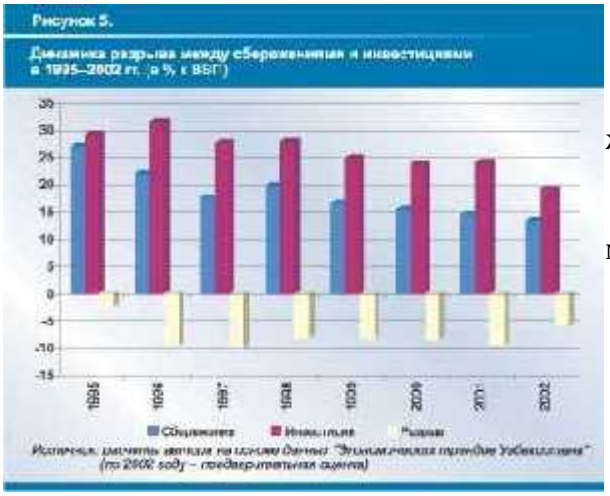

Нати жалар дан шуни маълу м бўлад ики, ЯИМ нинг 4/5 қисми нинг ўсишига 1997-йилдан бошлаб қишлоқ хўжаллигида қўшилган қийматнинг ошиши хизмат кўрсатишда ва соф эгри солиқларнинг ошиши ҳисобига тўғри келади. Бир томондан бу меҳнат ресурсларининг қайта ишловчи саноатдаги хизмат кўрсатишга ўтганлигини англатиб, бозор иқтисодиётидаги чуқур таркибий ўзгаришларга кўрсатади.

Бошқа тарафдан, ЯИМда соф солиқларнинг ошиши айниқса охирги уч йил ичида иқтисодиётнинг реал сектори учун сақланиб қолинган солиқ жараёнини англатади. Шунингдек саноат ва қурилиш тармоғи узоқ давр ичида иқтисодий ўсишни таъминлаб берувчи иқтисодий секторидир. Шунинг учун бу тармоқларини ЯИМдаги паст ўсиш темплари иқтисодий ўсиш сифати ҳақида саволларни келтириб чиқаради. Жаҳон тажрибаси жумладан Жанубий Корея тажрибаси шуни кўрсатадики, қайта ишловчи саноат учун ижобий макроиқтисодий муҳитни яратиш, экспортни рағбатлантириш ва тайёр маҳсулотнинг рақобатдошлигини ошириш, менежмент сифатини ошириш, чет эл инвестицияларини жалб қилишга алоҳида аҳамият қаратилиши лозим.

7.4 Фойдаланилган ресурслар таркибидаги силжишлар

Иқтисодий ўсиш динамикасига фойдаланилган ресурслар таркибидаги силжишлар ўз таъсирини кўрсатди. Тармоқда ресурслардан самарали фойдаланиш иқтисодиётнинг умумий самарадорлигини оширади ва аҳолига ЯИМнинг тармоқлари тузилмаси динамикаси Ўзбекистонда ўтиш даври мобайнида иқтисодиётда рўй берган ўзгаришларни билдиради.

Хизмат кўрсатиш соҳасида ўсиш тенденциялари (26,3% 1990-йилда 2001-йилда 38%) ва саноатда (26,3% дан 14,1%ни ташкил қилган) қисқарган. Биринчи тенденция бозор инфраструктураси билан боғлиқ ижобий томонни кўрсатса, иккинчи бунинг аксидир. Иқтисодий реал секторида бандликни тақсимлашдаги ўзгаришлар-саноатда ишчиларнинг қисқариши (1990-йилда 13%дан 2001-2002-йилда 8%) ва хизмат кўрсатиш соҳасида (37%дан 45%гача) олганлигини кўрсатади. Агар ислоҳотлар бошланишида бандликнинг асосий қисми (40%дан 50%гача) қишлоқ хўжалигида бўлган бўлса, таҳлилий вақт оралиғида эса биринчи ўринли хизмат кўрсатиш эгаллади (2001-йилда 46%дан, қишлоқ хўжалигида 34%бўлган).

7-расм.

Бундай силжишлар шу билан изоҳланадиган жорий истеъмол билан боғлиқдир. Шу билан бир қаторда мураккаб рақобатбардош маҳсулот, шунингдек саноат, қурилишга боғлиқ иқтисодий ўсишга бандлик 1991-1992-йилларда 22%дан ҳозирда 20%ни ташкил этди. Саноатнинг бошқа тармоқларидан фарқи меҳнат унумдорлигини юқорилиги билан фарқланади.

Кўрсатилган силжишлар меҳнат унумдорлигининг пасайишига сабаб бўлган бош сабаблардир. Индекс усулларидан фойдаланиш шуни кўрсатадики Ўзбекистонда меҳнатдан самарали фойдаланиш 10%га қисқарди. бу меҳнат сифатини иқтисодий ўсишни таъминлангандаги захираси бўлишини кўрсатади.

Иқтисодий ўсиш омилларидан самарали фойдаланиш тенденцияси ялпи ишлаб чиқаришда қўйилган қиймати улуши охири 11-йил ичида Ўзбекистон бўйича ислоҳотдан олдинги давр даражасини (50%атрофида) сақлаб қолган, бу шундан дарак берадики ресурс билан таъминлашнинг рағбатлантириш ва таъминлаш механизмлари яхши жорий этилмаганлигини кўрсатади. Шу билан бир қаторда материал ресурсларининг қишлоқ хўжалигида, санат қурилишида пасайиш тенденциялари (айниқса ўтиш даврининг дастлабки 2-3-йили) ва фақат хизмат кўрсатиш соҳасида 1993-1994-йилларда ўсиш тенденцияси кўзга ташланади. Олдинги натижа хуфёна иқтисодиётни мавжудлиги билан боғлиқ. Юқори солиқ ставкалари ва кўпгина административ тўсиқлар мавжудлиги учун фирма ва корхоналар ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳисоботини пасайтиришга ҳаракат қиладилар. Бу қўшилган «қийматлар оралиқ истеъмол» нисбатларини пасайишига ва бу тармоқ ҳисоботида бир-бирлик фойдаланилган ресурслардан фойдаланиш сиғимини ёмонлаштиради.

Республиканинг ЯИМда энергия сиғими қисқарди (1996-2001-йил оралиғида 3,3%га) лекин Жанубий-Шарқий Осиё ва Шарқий Европа ривожланаётган мамлакатлардан 1,5-2 марта ошиқдир.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг энергетик сиғимининг пасайиши фақатгина махаллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини балки кўп капитал талаб қилувчи иқтисодиёт секторига яъни ёқилғи-энергетика комплексига кетадиган инвестиция ресурсларининг пасайишига сабаб бўлади. шу билан ресурслар рақобатбардош ва экспорт йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади ва иқтисодиётни рағбатлантиришнинг олиб

келади. ЯИМнинг капитал сиғими динамикаси ўсиш (ICOR коэффициенти)нинг Ўзбекистон бўйича таҳлили жаҳон стандартидан (Ўзбекистонда 1998-йилда 6,4 ва 2001-йилда 6,2 бўлган, Жан. Кореяда эса охирги 15-20 йил мобайнида 3,4дан 4оралиғида бўлган) анча пастлигини капитал қўйилмаларнинг қайтими пастлигни билдиради.

8-расм.

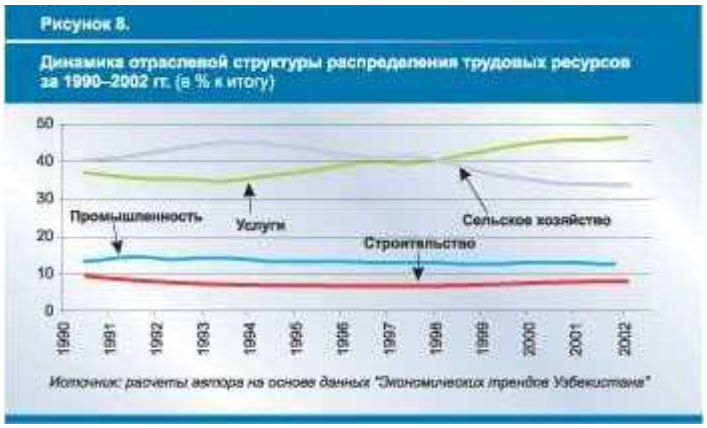

Иқтисодиётни самарали ишлашини баҳолашда иқтисодий ўсишни ҳаракатга келтирувчи куч бу техника прогрессидир. Р.Солоу модели доирасида иқтисодий ўсишни ишлаб чиқариш омиллари параметрлари қўлланилади. Уни эконометрика усуллари ёрдамида регрессия тузиб ЯИМ динамикасининг иқтисодий ўсиши омиллари (капитал ва меҳнат) билан боғланган ҳолда тузилади.

Ўзбекистон бўйича умумий ишлаб чиқариш унумдорлиги (TFP-total factor productirity) параметрлари бўйича таҳлил (2-жадвалга қаранг) 1980-йилдан 2001-йил оралиғида қуйидаги хулосаларни келтириб чиқаради:

–TFPнинг барча ўлчамларида ислоҳотгача даврда иқтисодий ўсишни барча умумий омилларда самарасиз фойдаланилганлигини кўрсатади.

–ўтиш давринининг дастлабки беш йил ичида бу омиллардан самарали фойдаланиш 3марта пасайган. Бу хўжаликлар орасидаги узилишлар, макроиқтисодий нобарқарорлик ва бошқа бир қатор ўтиш даври қийинчиликлар сабаб бўлди.

–макроиқтисодий барқарорлик бозор иқтисодиёти асосларини ташкил этувчи институтларнинг шаклланиши, чет эл инвесторларининг жалб қилиниши иқтисодий ўсишни таъминловчи омиллар ва иқтисодий ўсишни таъминлади. Бу TFPпараметрларини манфатдан 2,1%гача ўсишга олиб келди.

Самарадорлик омили Ўзбекистон иқтисодиёти ривожланишида асосий ролни эгаллай бошлади.

Ўрта ва узоқ давр ичида у иқтисодий ўсиш манбаи ва асосий заҳираси бўлиб қолиши лозим.

9 расм

7.5 Узбекистон иктисодий ўсишни таъминлашдаги фаолияти

1. Узбекистон саноат ишлаб чикариш маромлари буиича М.ДҲ да 1—уринга чикди. 2000 йилда 1991 йилга нисбатан саноатнинг усиши 117% ни ташкил этган холда, Россияда — 45%, Украинада — 44%, қозогистонда 41% га тенг булди. Узбекистон телевизор, ип, газлама махсулотларини ишлаб чикариш буиича МДД давлатлари ичида 6—10 уринлардан 2 —уринга кутарилди, усимлик еFH ишлаб чикариш буиича 1 — погонани эгаллади.

Узбекистонда хом ашё захиралари ишлаб чикарувчи сохаларнинг маълум даражада кискартирилиши умумий саноат ишлаб чикаришида кузатилди. 1990 — 2000 йилларда унинг улушини 20% гача туширишга эришилди.

2. Институционал кайта шаклланишлар юзага келтирилишида салмокли ижобий жараёнлар амалга оширилди. Хозирги вактда саноат ишлаб чикаришининг 65% и нодавлат сектори улушига тугри келмокда. Узбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш жараёни тез суръатларда амалга оширилмокда, яъни, кичик ва урта тадбиркорликни ривожлантириш ва корхоналарнинг кайта шаклланишига ёрдам курсатишда Жахон банки, Европа тикланиш ва тараккиёт банки ва бошка обрули молия институтларининг кредит тизимлари жалб килинмокда.

қозирги вактда Узбекистонда 160 минг урта ва кичик бизнес корхоналари фаолият курсатаётган бқлиб, бу хусусий шахслар умумий микдорининг 90% ини ташкил этади. 2002 йилда кичик ва урта бизнесни ЯИМ даги улуши 30,1% ни ташкил килди.

3. 1990 — 2004 йилларда МДХ нинг купгина давлатларида нефть, газ конденсати ишлаб чикариш хджми ва мароминиг пасайиши кузатилгани холда Узбекистонда нефть, газ конденсати казиб олиш 3 бараварга, газ казиб олиш 1,4 баробарга ва умумий электр — энергия захиралари ишлаб чикариш усиши эса 1,4 баравардан ошишига эришилди.

Агар 1990 йилда Узбекистан узини узи нефть мах.сулотлари билан таъминлаши 28% ни ташкил килган булса (72% ини импорт килишга мажбур эди), 1995 йилга келиб, бу махсулотлар импорти тухтатилиб, экспорт 3 бараварга етказилди.

4. Мустакиллик йиллари мобайнида давлат инвестиция сиёсатининг асосий жихдтлари иктисодий сохаларни ривожлантиришга ва ишлаб чикариш инфратузилмаларини куллаб қувватлашга, яъни марказлаштирилган инвестиция лойихаларини бириктириш ва кузланган давлат дастурларини киска муддатга режалаштириб, жамлашга эришилди.

1991—2000 йилларда куйилган мабларнинг 56 — 68% и ишлаб чикаришга йуналтирилган, шу каторда 20% и машинасозликка, 15% ёнилги — энергетика комплексига жалб этилган, ун[лаб] янги объектларни куриш ва юзлаб янги саноат махсулотлар ини ишлаб чикариш, узлаштиришга эришилди. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Асакадаги автомобил заводи каби улкан саноат корхоналари, олтин ишлаб чикариш буйича кушма корхоналар, Андижон ва 1қуқон шақарларида истеъмол спирти ишлаб чикарувчи йирик заводлар, Хоразмда шакар заводи, Тошкентда I$OFOЗ ишлаб

чикариш корхонаси ва чет эллик хамкорлар билан биргаликда ташкил этилган унлаб енгил саноат мажмуалари курилиб, ишга туширилди.

5. Аграр ислохотларни қтказишда сезиларли муваффикиятга эришилди. Дон мустақиллиги таъминланди. 1995 йиддан чет элдан махсулот сотиб олиш хажми камаймокда, 1998 йилга келиб, мамлакатимизда бурдой, шакар ишлаб чикаришнинг янги сохалари ташкил этилди. Пахта толаси ишлаб чикариш 1,5 млн. тоннадан келгусида экин майдонларининг кенгайтирилиши хисобига хосилдорликнинг оширилиши эвазига пахта толасини купайтириш кузда тутилмокда.

6. Мамлакатда анъанавии махсулотлар экспорти хажмининг усищи билан бир каторда, экспорт тузилмасида нефть махсулотлари хажми купайтирилиб, пахта толасининг экспорт улуши эса пасайтирилди. 1991 йилда бу улуш 60% ни ташкил этган булса, 2000 йилга келиб, 27% га кискарди. 1999 йилдан бошлаб Узбекистонда ишлаб чикарилган енгил автомобилларнинг салмокли кисми чет элга экспорт килина бошлади.

Узбекистан ишончли савдо хамкори сифатида жахонга танилмокда, ташки савдо география сидаги узгаришлар натижасида ривожланган мамлакатларга (МДД мамлакатлари буйича умумий савдода Узбекистоннинг улуши) экспорт килиш хажмининг 72% ини, МДХ мамлакатлари эса 28% ни ташкил килди, импорт улуши эса 76% дан 24% га тушмокда.

Амалиётда бензин, нефть махсулотларини импорт килиш тухтатилган, озик-овкат махсулотларини импорт қилиш эса 2 баравар кискартирилган. Уз махсулотларимизни ишлаб чикариш хисобига машина, жихозлар ва компьютерларни импорт қилиш 15 дан 47% га купайди, бу эса индустрлаштиришни тезлаштиришга каратилган иктисодий тадбирлар туБри йулга куйилганлигини курсатади.

7. Банк тизимларини шакллантиришда хам муваффакиятларга эришилди, бутун республикамиз буйича 100 та филиалга эга булган 36 та тижорат банки, 4 та чет эллик хамкорлар билан ққшма банк, чет эл банкларининг 2 та филиали ва 10 та хусусий банк хам иш юритмокда, чет эл банкларининг 13 та ваколатхонаси мавжуд. Чет эл электрон хисоб —варак тизимларига чикиш, унинг эркин амал килиши таъминланди. 1997 йилдан банкларда халкаро андозаларга хос булган бухгалтерлик хисоблари, хисоб —китоб килиш дастурлари йулга куйилди.

8. Таркибий тузилмаларда ижтимоий мувофиклаштирилган йуналишлар, кайта ишловчи саноатдаги купгина корхоналарнинг замонавий меъерлар даражасида ривожланиши, соф иктисодий фойдадан ташкари янги ишчи уринларини яратиш билан ижтимоий баркарор вазият вужудга келтиридди. Факат 1999 йилнинг узида саноатда 25 минг янги ишчи қринлари яратилди. Масалан, автомобилсозликда сервис хизмати курсатиш ва уларга жихозлар ишлаб чикариш буйича бир катор сохалар яратилди. Иктисодиётда эришилган натижалар ақолининг турмуш даражасини сифат жихатидан ошириш ва фаол ижтимоии сиёсат утказилишида мустахкам пойдевор яратиш имконини берди.

5—жадвал

Узбекистон Республикаси ялпи ички мақсулотининг тармоқлар буиича таркиби, %

Курсаткичлар	19Э4.	1995.	1Э96.	1997.	1998	1999.	2000 Й.	2001.	2002.	2003.	Ж04.

Саноат	17.0	17,1	17,8	15,6	14,9	14,3	13,8	14,1	14,1	15,0	16,3
Кишлоқ хужалиги	34.5	28,1	22,4	28,3	26,8	29,0	30,4	30,0	30,6	28,8	24,9
Курилиш	7,2	7-1	8,2	7,3	7,5	6,7	6.1	5,8	4,9	4,5	4,6
Бошқа соҳалар	33,1	34,6	37,1	36,5	36,4	36,5	37,0	38,2	38,7	38,3	39,3
Товарларга ва экспорт, импорт	8,2	13,1	14,4	12,4	14,4	13,4	12,7	11,9	11,7	13,4	14,8
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Манба: Узбекистон Республикаси давлат статистика қумитаси маълумотлари.

Иктисодий ислох,отларни чукурлаштириш ва иктисодиётни янада эркинлаштириш буйича кабул килинган чора-тадбирларнинг асосий натижаси реал ЯИМ усишининг жадаллашуви булди.

Бу даражадаги усиш банк молия соқасида инфляциянинг баркарор паст даражасини (0,3%) ушлаб туриш, давлат бюджетининг профицит билан бажарилиши (ЯИМга нисбатан 1.5%), миллий валюта курсини етарли даражада девальвация килишга каратилган ва иктисодиётнинг реал секторидаги таркибий узгаришлар сезиларли таъсир килди.

Товар ва хизматлар ишлаб чикаришни рагбатлантириш буйича кабул қилинган чора — тадбирлар хамда 2004 йилда пахтанинг эрта пишиши ва уни териб олишнинг юкори суръатлари натижасида саноатда кушилган кийматнинг реал усиши 5,8%, кишлок хужалигида-14,2%, курилишда-2,6%, транспорт ва алокада —9,0%, савдо ва умумий овқатланишда-12,2%, бошка тармокларда (хизматлар сохаси билан бирга) —3,5% ни ташкил этди.

ЯИМнинг 8,9% га усишида саноатнинг улуши— 1,0%, кишлок хужалиги —3,45%, хизматлар сохдси —2,85% ни (шу жумладан транспорт ва алока — 0,9%, савдо—1,15%, бошка тармок ва хизматлар —0,8%) ташкил этди. Усишнинг колган кисми курилиш ва соф соликлар қисобига таъминланади (1,6%).

ЯИМ ишлаб чикариш таркибида саноат улушининг 15 дан 16,3% гача усиши кузатилган. Бунга маълум даражада машинасозлик мақсулотларининг ~ 32,2%, курилиш материаллари— 11,3%, енгил саноат — 8,2%, ёкилига саноати 6,4% га усиши натижасида саноат махсулоти ишлаб чикариш хажмининг 10,2% ортиши таъсир килди. ЯИМ ишлаб чикариш таркибидаги бошка сегментлар таркибии ислохотларни утказиши ва мавсумий омиллар таъсири натижасида сезиларли узгармайди. ЯИМдан фойдаланиш таркибида якуний истеъмол учун харажатлар улушининг 72,5 дан 67,3% гача камаиши кузатилган.

Жадвал маълумотларидан куришимиз мумкинки, республика ялпи ички махсулоти таркибида кишлок хужалиги тармопшинг салмоги анча каттадир. 2004 йилда кишлок хужалигининг реал усиши 7,7% ни ташкил этган булса, ушбу курсаткич 2001 йилда 3,2% ни ташкил этган. Чунки бу тармокнинг ЯИМдаги улушининг катта булишига асосий сабаб республика ахолисининг 65% дан ортиги кишлок жойларда истикомат килади, мехнат ресурсларининг эса 38,0% и кишлок хужалиги сохасида банд.

Бундан ташкари, асосий воситаларнинг 25% и кишлок хужалигига тугри келади. Бугунги кишлок хужалигида фермерчилик ривожланиб, улар фаолиятини бутун кишлок хужалигига ёйиш буйича иктисодий ислохотлар амалга оширилмокда. Лекин шундай булса—да, кишлок хужалиги сохасининг ЯИМ даги салмори йил сайин Узбекистонда ЯИМ таркибида кишлок хужалиги катта салмокни эгалласа—да, уларнинг улуши Йил сайин бирмунча пасайиб бормокда. 1994 йилда ЯИМда кишлок хужалиги салмоги *34,5%* ни ташкил этган булса, 2002 йилда 30,6% га тенг булди. Бунинг асосий сабаби пахта хом ашёси буйича давлат шартнома режаларининг йиллар буйича сурункасига бажарилмай келаётганлиги, ширкат хужалиги узининг оклай олмаётганлиги хамда баъзи вилоятларда белгиланган 1$ қишлоқ хужалиги экинлари урнига полиз махсулотлари етиштирилаётганлиги билан изохланади.

ЯИМ хажмида саноат тармогининг хам улуши катта, Лекин кузатилаетган даврларда саноат ишлаб чикариши хам камайиб бориш тенденциясига эга, Бунинг асосий сабаби гигант корхоналар ишлаб чикариш фаолиятининг пасайиши, завод ва фабрикалар ишлаб чикариш куламининг хаддан ташкари кискариб кетганлиги билан характерланади. Жадвал маълумотларидан куринадики, 1994 йилда саноат тармогининг улуши 17% ни ташкил килган булса, 2002 йилда бу курсаткич 14,1% га тенг булди. Саноат улушининг пасайишини яна шу билан изохлаш мумкинки, саноат сохасининг асосий воситалари узининг амортизация даврини бир неча марта утаб булган. Улардан фойдаланиш эндиликда яхши самара бермаяпти. Бундан ташкари саноат тармопши ишлаб чикариш учун жуда каттаинвестиция муаммоси мавжуд. Хорижий мамлакатлардан саноат тармори учун капитал инвестицияларни ажратиш кам фоизни ташкил килмокда.

Шуни хам айтиб утиш керакки, саноатнинг хар кандай тармори ишлаб чикариш тузилмасидаги узгаришлар амадда бошка тармокдар — кишлок. хуққалиги, агросаноат мажмуи, кдзиб олувчи ва кдйта ишловчи тармоклар билан узвий богликдир. Чунки республиканинг алохида минтакд ва худудларида саноат махсулотларига талаб бир хилда эмас. Бу талабни туларокқ кондириш учун биринчидан, илгор технология ва малакали кадрларга 6OFAHI$ булса, иккинчидан хом ашё ва тайёр махсулотларнинг яхши сакланиши учун муайян ишлаб чикарувчиларга етказиб беришда транспорт воситалари керак булади.

Расмий статистика маълумотларига кура 2004 йилда жами саноат ишлаб чикариши 2001 йилга нисбатан бирмунча тезрок уеди (2004 йил 8,5%, 2001 йил 6,4%, 2000 йил 6,1%). қайта ишлаш саноати кдзиб олувчи саноатга нисбатан катта суръатлар билан ўсди, агар ушбу курсаткич 2001 йилда 0,9% ни ташкил этган булса, 2004 йилга келиб, 7,3% га, умуман олганда, 2001 йилдаги 7,1% дан 2004 йилда 7,3% га усди.

Иктисодиётнинг бошқа тармоклари ЯИМ қажмида маълум салмокни эгаллайди. Улар учун характерли хусусият утган даврларга нисбатан узгариш унчалик сезиларли холатда эмас. Масалан, 2003 йилда савдо ва умумий овкатланиш тизимида 7,0% га усиш кузатилган булса, ушбу курсаткич 2004 йилда 8,3% ни ташкил этган эди.

2004 йилда курилиш сохдсида 3,9% га усиш кузатилган булса, 2002 йилда ушбу курсаткич 2,9% ни ташкил килган эди. Хизмат курсатиш сохаларининг усиш суръатлари 4,1% ни ташкил этган бу\\са, бошка томондан, масалан, саноатда кушилган к.иймат 2004 йилда 1,4% ни ташкил этди (вахоланки 2001 йилда ушбу курсаткич 1,2% ни ташкил килган).

2004 йилда энг юкори усиш суръатлари транспорт ва алока тармогига гурри келиб, мазкур соқаларда 9,4% га усиш кайд этилган булса, ушбу курсаткич 2001 йилда 3,7% ни ташкил этган эди.

Утказилаётган маъмурий ислохотларнинг асосий самараси давлат харажатларининг 17,7% даражада баркарорлашиши булди.

Асосий капиталнинг 24,1 дан 24,2% гача усиши ва моддий айланма маблаглар захираларининг узгариши (-2,3 дан 0,1% гача) натижасида ялпи жамгаришнинг усишига эришилди (21,8 дан 24,3% гача).

Реал секторнинг экспортга йуналтирилган тармокларини ривожлантиришни рагбатлантириш з$амда ташки савдонинг эркинлаштирилиши буйича чора — тадбирлар натижасида экспорт 34,6% га усди.

Реал секторда товар ва хизматлар усишининг сакланиб колаётган тенденцияси хамда бюджетни мувофиклаштириш буйича курилган чора — тадбирлар ва соликлар йигим даражасининг кутарилиши натижасида давлат бюджетига тушумларнинг башоратини соли*; буйича 103,1% га, бож туловлари буйича 102,9% га бажарилишини таъминлашга имкон берди.

ЯИМнинг реал усиши давлат бюджетининг даромад кисми усишига сезиларли таъсир килмади. Буни ЯИМнинг усишидаги асосий улуш, асосан, пахтанинг юкори қосили ва етиштирилган пахта учун унинг хажмидан қатъий назар, ягона ер СОЛИК туловининг мавжуд схемаси хисобига қишлоқ хужалигига келиши орқали изохлаш мумкин. Бундан ташқари, ставкаларининг камайиши натижасида ЯИМга нисбатан соли1$ тушумлари тенденциясининг сақланиши таъсир қилди. Қишлоқ хужалигини молиялаш механизмларини такомиллаштириш мақсадида хукумат ва Узбекистан Республикаси Марказий Банки кишлок хужалигини тижорат кредитлашга боскичма — боскич утиш буйича чора —тадбирлар курдилар. Вазирлар Махкамасининг 2003 йил 30 октябрь 476 — сонли карорига биноан Марказий Банкда фермер хужаликларининг давлат эхтиёжлари учун харид килинадиган пахта ва галла етиштириш буйича мақсадли кредитлашга боскичма —боскич утишни таъминлаш тартиби ишлаб чикилди. 2003 йил хосилидан бошлаб, тижорат кредитлаш республиканинг 8 та вилоятида амалга оширилади, 2005 йил хосилидан бошлаб эса, мазкур тизимга бошка вилоятлар хам жалб этилади. Молиявий ислохотларда шунга эътибор каратишимиз керакки, Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2003 йил 15 октябрдаги «Корхона ва хужаликларга имтиёзли кредитларни жорий этиш туррисида»ги ва 2005 йил 15 июндаги «Хусусий корхоналар ва микрофирмаларни куллаб — кувватлаш тугрисида»ги Карорлари Республикада иктисодий ислохотларнинг инсон манфаатларига каратилганлигидан далолат беради

Узбекистон Республикаси Марказий Банки пул—кредит сиёсати макроиктисодий баркдрорликни мустахкамлашга, инфляция жараёнларини ушлаб туриш, миллий валютамиз курсининг баркарорлигини таъминлаш, иктисодиётнинг реал секторини ривожлантиришни рагбатлантиришга каратилган. Бюджет — солик сохасида хам пул муомаласини бошкариш буйича чора — тадбирлар мажмуини амалга ошириш 2004 йилнинг 9 ойи мобайнида истеъмол нархлари индексный, тижорат банкларининг фоиз ставкаларини пастлатиш ва мое равишда иктисодиётнинг реал секторини кредитлаш хажмининг сезиларли усишига ёрдам берувчи даражада баркарорлаштиришга имкон берди.

2004 йилда УзР МБ томонидан республикада катъий пул — кредит сиёсатининг амалга оширилиши натижасида истеъмол сохасида нархларнинг умумий усиш суръати 0,5% ни ташкил килди.

Умумий инфляция даражасига пуллик хизматлар нархлари (20,5% дан 15,5% га) ва ноозик — овкат товарлари нархлари (6,3% дан 3,6% га) қсиш суръатларининг пасайиши маълум даражада таъсир курсатди. Озик —овқат махсулотларига нархларнинг пасайиши тенденцияси сакланиб колди.

6 жадвал

Узбекистон Республикасида инфляциянинг асосий курсаткичлари, 1995 — 2004 й. (утган йилнинг мос даврига нисбатан бахоларнинг усиши, %)

Йиллар	Истеъмол бақолар индекси	Озик,— овқат товарлар	Ноозиқ — овкат товарлари	Хизматлар
2000	24,9	18,9	36,6	47,1
2001	27,4	27,9	21,1	36,9
2002	27,6	28,0	19,3	41,3
2003	10,3	5,4	13,9	30,9

Манба Ўзбекистон Республикаси давлат статистика кумитаси

Узбекистан Республикаси иктисодиётидаги инфляция жараёнларининг омилли тахлили 2004 йилда инфляция даражасига харажатлар инфляциянинг (2,1% даража) ва уй —жой коммунал хизматлари тарифининг (4,5% даража) ошганлиги таъсир килганини курсатди. 2004 йилда талаб инфляциясидан таклиф инфляциясининг ошиб кетиши кайд этилди: саноат махсулоти ишлаб чикарувчиларнинг улгуржи бах,олари уртача ойлик х,исобида 1,8% га, истеъмол бах,олари эса 0,03% га усди.

Саноат махсулоти ишлаб чикарувчиларнинг улгуржи бақолари омилларининг тахлили курсатишича, 2004 йилда реал секторда инфляция даражасига энергия манбалари бахоларининг (43,3%), иш хакининг (20,3%) ва транспорт харажатларининг (14,0%) ошиши таъсир килган.

Бутунги кунда саноат тарморида ЯИМнинг 17% га яқини ишлаб чикарилмокда. Бозор иқтисодиёти шароитида иктисодиётнинг асосий тармокларидан саналган саноат тарморини иқтисодий ривожлантириш учун саноат марказлари ва х,удудий жойлаштиришни янада такомиллаштириш муқим ақамиятга эга. Бунинг учун куйидаги йуналишларга эътиборни кучайтириш зарур:

• келгусида саноат тармокларини ижтимоий — иктисодий ривожлантириш имкониятларини белгилаш;

• республика вилоятларининг табиий ва ижтимоий — иқтисодий ихтисослашуви хусусиятларини хисобга олган зқолда саноатда ишлаб чикариш мажмуини ривожлантириш;

• саноат узеллари ва марказларини туманларда, туман марказларида, кичик шахарларда ишлаб чиқаришнинг худудий мажмуини ташкил этиш ва унинг ривожланишини доимо таъминлаш ва ҳоказолар.

7.6.Енгил саноатда иқтисодий ўсишни иқтисодий моделлаштириш ва прогнозлаштттириш

Ўзбекистонда иқтисодий ўсишни маълум захиралари мавжуд. Жаҳон тажрибасини умумлаштириш натижаларига асосланиб айтиш мумкинки, иқтисодиётни эркинлаштириш жадаллаштиришда банк тизими ҳамда хусусий секторни мустаҳкамлашда долзарб масалалардан ҳисобланади. мавжуд жиҳатлар талаб чегирмаларига бўлган масалаларни бартараф қилиб жамғармаларни ўсиши учун имкониятлар яратади. Товар ишлаб чиқарувчиларни ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга мўлжалланган давлатни қаттиқ қўл сиёсати ҳамда бозор муносабатларини ривожланиш даражаси ресурслардан самарали фойдаланишга ҳам боғлиқ. Мавжуд резервлари ишлатишга йўналтирилган дастлабки муҳим қадамлар суд қонунчилик ҳокимятини мустаҳкамлашга ҳокимятни иқтисодий жараёнларда бевосита қатнашишини чеклаш, макроиқтисодий сиёсатни такомиллаштириш мақсадида бахо ва валюта сиёсатини эркинлаштиришни жадаллаштириш Ўзбекистон Республикаси ҳамда ХВФни биргаликда олиб борган Меморондумида 2002-йил мўллжалланган эди.

Прогнозланаётган даврда аҳолини реал даромадларини ўсиши истеъмол қилинаётган тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришга асос бўлади, бу эса таҳлил этилаётган тармоқларда саноат маҳсулотини ўсишини таъминлаб, жамғармага бўлган ички талабни қаноатлантиришни ўсишини прогнозлашга имкон яратади.

Айтиш мумкинки истеъмолга бўлган талабни динамик ўсиши енгил саноатни ривожланишига ташқи омилларни таъсирини жадаллаштириб, таҳлил этилаётган тармоқларда экспортга товар чиқариш асосида жаҳон конъюктураси бахоларига ўтишни таъминлайди.

Ишлаб чиқариш шундай қилиб, 54та инвестициявий лойихалардан фойдаланиш ҳамда тўғри инвестицияларни жалб қилиш 1,5млрд. доллардан ортиқ ҳажмда АҚШ долларини мамлакатга жалб қилди, бу 2010-йилда экспортни 2млрд. АҚШ долларига ошириши, қўшимча 300минг янги иш ўринларини ўстириш, Ўзбекистон бюджетига йилига ўрта ҳисобда 500минг АҚШ долларини жалб этишга олиб келади.

Юқорида келтирилганларга асосланиб, биз томонимиздан эконометрик тадқиқотлар олиб борлиб, иқтисодий ўсиш даражаси ва маълум енгил саноатнинг ишлаб чиқариш типларига асосоланиб самарадорликни Кобба Дуглос ишлаб чиқариш функцияси ёрдамида таҳлил этилди.

Ишлаб чиқариш функцияси бу- ишлаб чиқаришда банд бўлган ресурслар миқдори ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди.

Ресурслар (ишлаб чиқариш омили) сифатида саноат ишлаб чиқаришда банд бўлган жамғарилган меҳнат (К) [СИЧБАФ]-капитал ва ҳақиқий (жонланган) меҳнат [М]дан иборат бўлиб, бунда итисодиёт 2факторли чизиқсиз боғлиқлик кўринишида ифодаланади:

$Y=F(L,K)$

Шундай қилиб маҳсулот ишлаб чиқариш бу ресурс ҳаражатларини функцияси сифати (ишлаб чиқариш фоедлари ва меҳнат)да келтирилади.

Ишлаб чиқариш функциясини умумий кўринишини қуйидаги хусусий ҳолларда кўриш мумкин:

- Мултипликатив кўринишдаги ишлаб чиқариш фонди (МИ/чф)
- $Y=A\cdot L\alpha K\beta$, бунда $\alpha>0$; $\beta>0$;
- Кобб-Дугласни ишлаб чиқариш функцияси.

$YқA\cdot L1-\alpha K\alpha$, бунда $\alpha>a$, $\beta>1-a$

Иқтисодиётда ўсиш омилларини ўрганганда экстенсив (ресурслар учун ҳаражатларни ўстириш ҳисобига) омиллар ҳамда интенсив омиллар (фойдаланилаётган ресурслардан самарали фойдаланишни ўстиришга асосланган) афрқланади.

Иқтисодиётни самарадорлиги-бу сарфлланилган ҳаражатларни олинган натижага нисбати сифатида изоҳланади.

Биз 2хил ҳаражатларга эгамиз, яъни ўрта даврдаги меҳнат учун сарфланган ҳаражатларни-фондлар кўринишида; ва меҳнатга (ҳақиқий) (L) нисбат сифатидаги ҳаражатларга эгамиз. Меҳнат унумдорлигини 2хил хусусий самарадорлик кўрсаткичлари ва

—қ фонд қайтими мавжуд. Ишлаб чиқаришни масштаби (ҳажми) ишлатилаётган ресурсларни ўртача ўлчамидан иборат.

Ишлаб чиқаришни хусусий самарадорлиги функцияси кўрсаткичларини ҳисоблаш мақсадида қуйидаги формулалардан фойдаланилади:

1.Ўртача меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари

$$\frac{Y_1}{L} = A \cdot L^{\sim -1} \cdot K$$

2.оралиқ меҳнат унумдорлиги

$$\frac{\partial Y_1}{\partial L} = A \cdot \sim \cdot L^{\sim -1} \cdot K$$

3.ўртача фонд қайтими

$$\frac{Y_1}{K} = A \cdot L^{\sim} \cdot K^{\ -1}$$

4.оралиқ фонд қиймати

$$\frac{\partial Y_1}{\partial K} = A \cdot \quad \cdot L^{\sim} \cdot K^{\ -1}$$

5.оралиқ норма алмашиши кўрсаткичи:

а)асосий фондларни меҳнат ресурсларига нисбати

$$\frac{\partial K}{\partial L} = -\frac{\sim \cdot K}{\cdot L}$$

б)меҳнат ресурсларини асосий фондларга нисбати

$$\frac{\partial L}{\partial K} = -\frac{\cdot L}{\sim \cdot K}$$

6. а) саноат ишлаб чиқаришдаги асосий фондларни дастлабки қиймати ва меҳнат ресурсларига бўлган истеъмолни вак ишлаб чиқариш ҳажмларини прогнозлаш ҳисобини қуйидаги формула орқали келтириш мумкин:

$$L = \sqrt[\sim]{\frac{y_{прогноз.}}{A \cdot K_{исход.}}} = \left(\frac{y_{прогноз.}}{A \cdot K_{исход.}}\right)^{\frac{1}{\sim}}$$

б) асосий ишлаб чиқариш фондларига бўлган истеъмолни дастлабки ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат ресурсларини дастлабки қиймати бўйича прогнозлаш қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$K = \sqrt{\frac{y_{прогноз.}}{A \cdot L^{\sim}_{исход.}}} = \left(\frac{y_{прогноз.}}{A \cdot L^{\sim}_{исход.}}\right)^{\frac{1}{\sim}} \qquad (1.11)$$

Ишлаб чиқариш фондари ёрдамида ишлаб чиқариш масштаби ва самарадорлик кўрсаткичларини қуйидаги формула орқали ифодалаймиз:

а)меҳнат ва фондлар бўйича нисбий эластиклик кўрсаткичи қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$a = \frac{\sim}{\sim +}; \qquad 1 - a = \frac{}{\sim +} \qquad (1.12)$$

б)ресурсларни хусусий самарадорлиги қуйидагича аниқланади: $\tilde{Y}_1, \tilde{L}, \tilde{K}$ - кўрсаткичларни ўсиш суръатлари (1995-2004й).

$$E_L = \frac{\tilde{Y}_1}{L}; \quad E_K = \frac{\tilde{Y}_1}{\tilde{K}} \qquad (1.13)$$

в)ўртача геометрик кўрсаткичларни хусусий ҳоли сифатида самарадорликни умумлашга кўрсаткичини қуйидагича аниқланади:

$$E = E_L^{1-a} \cdot E_K^a, \quad (1.14)$$

Юқорида келтирилган имкониятларга асосланиб хусусий самарадорлик кўрсаткичи умумлашган самарадорликни ташкил этишда худуди шундай кўринишда мавжуд ресурслар (а,1-á) ҳисобланади:

г) ишлаб чиқариш масштаби (М)-умум сарфланган ресурслар кўринишда ифодаланиб, фойдаланилган ресурсларни ўртача ўлчами қуйидаги кўринишида ҳисобланади:

$$M = \tilde{L}^a \cdot \tilde{K}^{1-a} \quad (1.15)$$

қуйида енгил саноатни иқтисодий ўсишни ривожланишидаги таҳлил этилган тадқиқотлар Ўзбекистон Республикаси енгил саноатини 1995-2004 йиллар учун келтирилган натижавий кўрсаткичлари асосида таҳлил этилди. (жадвал 3,3,1ва 3,3,2) ушбу иш Excel жадвал редактори асосида ҳисобланади:

Мультипликатив ишлаб чиқариш фунуциясини қуйидаги кўринишга эга:

$$Y = A \cdot L^{-} \cdot K \quad (1,16)$$

Бу ерда: А, α, β- номаълумлар.

А-нейтрал ИТПни кўрсаткичи ёки ишлаб чиқариш масштаби.

α, β-меҳнат ва капитал ҳаражатлари бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришдаги эластиклик кўрсаткичи;

L-Саноат ишлаб чиқариш ўртача рўйхатдаги сони, минг, киши;

К-Саноат ишлаб чиқаришдаги асосий фондлар;

Дастлабки маълумотлар номинал миқдорларда келтирилди. (3,3,1-жадвал). ЯИМ дефлятори ёрдамида бу жадвалда (реал) ҳақиқий кўрсаткичлар ҳисобланган (3,3,2-жадвал) (Y)-га боғлиқ ўзгарувчилар сифатида 2кўрсаткичдан фойдаланилади:

- Енгил саноат тармоғини саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажми(Y1)
- Енгил саноат тармоғини корхонасини фойдаси (Y2).

Ишлаб чиқариш функциясини 2та модели яратилди.

Бу моделлар билан танишиб чиқамиз:

1-модел. +уйидаги омилларни боғлиқлигини кўрамиз:

Y1=f(X2,X3), бу ерда Y1=X1..... (?) (жадвал-3,3,1).

А) Дастлабки маълумотлар асосида хусусий корреляция коэффициентларини корреляцион таҳлили олиб борилди. Енгил саноат тармоғини саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этаётган омилларга боғлиқлигини таҳлил этиш натижасида қуйидаги боғлиқликлар яратилинди.

3-3жадвал.

$y_1 = x_1$	
$r_{yx_2} = 0{,}796$	$t_{yx_2} = 3{,}71$
$r_{yx_3} = 0{,}986$	$t_{yx_3} = 16{,}56$

3-жадвал маълумотларига асосланиб айтиш мумкинки, Y1-миқдорига таъсир этаётган ўрганилаётган даврдаги статистик қийматлар – енгил саноат тармоғини саноат маҳсулоти ҳажмига таъсир этаётган омил Х2-саноатдаги ишлаб чиқариш персоналини ўртача рўйхатдаги сони (ryx2-0,796) ва Х3-саноат ишлаб чиқариш фондлари (ryx3=0,986).

Ушбу хулосалар келтирилган 2-коэффициент учун ҳам t-статистик болиқликни жадвал қийматидан юқори t8; 0,05қ2,3.

Жуфт корррреляция коэффициентини таҳлили омиллар ўртасидаги боғлиқлик яъни Х2-саноат ишлаб чиқариш персоналини ўртача рўйхатдаги

сони ва X3-саноат ишлаб чиқаришдаги асосий фондлари ryX2X3=-0,215 (жуфт корреляция учун t-статистика коэффициенти tx2x3=0,58 жадвал қийматидан юқори эмас яъни t7;0,05=1,895).

Шунинг учун ҳам биргаликдаги 2-омилли моделни Y1=F(L,K) боғлиқлик учун тузиш мумкин. Даража кўрсаткичли моделлар ҳисоби «линеаризация» услуби ёрдамида қуйидаги кўринишда келтирилади:

$$LnY_1 = F(LnL, LnK) \quad (1.17$$

$$LnY_1 = LnA + a_1 LnL + a_2 LnK \quad (1.18)$$

$$LnY_1 = 2{,}06 + 0{,}27 LnL + 0{,}82 LnK \quad (1{,}19)$$

$$Y_1 = 7{,}8 \cdot L^{0{,}27} \cdot K^{0{,}82} \quad (1{,}20)$$

Ўзбекистон Республикаси енгил саноати иқтисодий ўсишидаги ривожланиш кўрсаткичлари 1995 – 2004 йиллар.

(Реал баҳоларда)

Йил	Вақт	ЯММ дефля-тори	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми млрд.сўм	Саноат ишлаб чиқаришда банд бўлганлар-нинг ўртача рўйхат бўйича сони, минг киши	Саноат ишлаб чиқариш-даги асосий фондлар	Енгил саноат корхона-сининг даромади млрд.сўм	Lnx1	Lnx2	Lnx3	Lnx4
			X1	X2	X3	X4				
1995	1	4.709	23.91	23.53	1.34	1.06	3.17	3.16	0.29	0.06
1996	2	1.815	68.21	61.27	4.08	3.2	4.22	4.12	1.41	1.16
1997	3	1.661	85.55	76.4	5.24	3.91	4.45	4.34	1.66	1.36
1998	4	1.391	119	107	7.4	5.1	4.78	4.67	2.00	1.63
1999	5	1.441	150	113	8.4	5.76	5.01	4.73	2.13	1.75
2000	6	1.473	234	105	11.88	10.79	5.46	4.65	2.47	2.38
2001	7	1.4525	397	110	56.39	11.15	5.98	4.70	4.03	2.41

2002	8	1.455	602	105	49.48	11.55	6.40	4.65	3.90	2.45
2003	9	1.267	967	112	88	15.15	6.87	4.72	4.48	2.72
2004	10	1.151	1363	128	104.4	17.98	7.22	4.85	4.65	2.89

_____

ЎзР Статистика қўмитаси

3.3.2. жадвал

Ўзбекистон Республикаси енгил саноати иқтисодий ўсишидаги ривожланиш кўрсаткичлари 1995 – 2004 йиллар.

(Номинал баҳоларда)

Йил	Вақт	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми млрд.сўм	Саноат ишлаб чиқаришда банд бўлганлар-нинг ўртача рўйхат бўйича сони, минг киши	Саноат ишлаб чиқариш-даги асосий фондлар	Енгил саноат корхона-синиг даромади млрд.сўм	Lnx 1	Lnx 2	Lnx 3	Lnx 4
		X1	X2	X3	X4				
1995	1	112.6	110.8	6.3	5	4.72	4.71	1.84	1.61
1996	2	123.8	111.2	7.4	5.8	4.82	4.71	2.00	1.76
1997	3	142.1	126.9	8.7	6.5	4.96	4.84	2.16	1.87
1998	4	165.7	149.3	10.3	7.1	5.11	5.01	2.33	1.96
1999	5	216.7	162.5	12.1	8.3	5.38	5.09	2.49	2.12
2000	6	344.5	154.9	17.5	15.9	5.84	5.04	2.86	2.77
2001	7	577.2	159.5	81.9	16.2	6.36	5.07	4.41	2.79
2002	8	876.2	152.9	72	16.8	6.78	5.03	4.28	2.82
2003	9	1225	141.7	111.5	19.2	7.11	4.95	4.71	2.95
2004	10	1568.8	146.9	120.2	20.7	7.36	4.99	4.79	3.03

2-модел. Энди қуйидаги боғлиқликни кузатамиз:

$Y_2 = f(x_2, x_3)$

$Y_2 = x_4$ (3.3.2-;жадвал).

А) Дастлабки маълумотлар массивига асосланиб хусусий корреляция коэффициенти бўйича корреляциявий таҳлил ўтказилди. Y2-миқдорни енгил саноат тармоғига таъсир этаётган омилларни боғланишига асосланиб (x_2, x_3) 3,3,4-жадвал ташкил этилди.

$y_2 = x_4$	
$r_{yx_2} = 0{,}896$	$t_{yx_2} = 5{,}72$
$r_{yx_3} = 0{,}943$	$t_{yx_3} = 7{,}93$

Айтиш мумкинки, Y2-миқдорга таҳлил этилаётган даврда X2-миқдор яъни саноат ишлаб чиқариш персоналини ўртача рўйхатдаги сони (ryx2 =0,896) ва X3-саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари (ryx3 =0,943) омиллари таъсир этган. Бу келтирилган ҳулосалар юқоридаги кўрсаткичлар учун ҳисобланган коэффициентлар жадвал маълумотларидан юқоридир. Яъни t8;0,5=2,3.

Б) жуфт корреляция коэффициентини таҳлили X2-омили яъни саноат ишлаб чиқариш персонали ўртача рўйхатдаги ишчилар сони ва X3-омили яъни саноат ишлаб чиқаришни асосий фондлари ryx2 =0,350га ва t-статистика X2 ва X3 коэффициентлар учун [rx2x3] жадвал қийматларидан юқори эмас t7;0,05 =1,895.

Шунинг Y2-га боғлиқ бўлган биргаликдаги моделни тузамиз. Y2қ…...(?)

Даража кўрсаткичи моделни ҳисоблаш (линеаризация) методи услуби ёрдамида қуйидаги кўринишда ҳисобланади:

$$LnY_2 = F(LnL, LnK) \qquad (1{,}21)$$

$$LnY_2 = F(LnL, LnK) \qquad (1{,}22)$$

$$LnY_2 = F(LnL, LnK) \qquad (1{,}23)$$

$$Y_2 = -10{,}51 \cdot L^{0{,}73} \cdot K^{0{,}36} \qquad (1{,}24)$$

Тузилган моделни сифатини 3,3,5-жадвалида кўриб чиқамиз:

№	Эконометрическая модель	Критерии			R^2	Э
		F-Фишера ($F_{2,7,0.05} = 4{,}74$)	DW-Дарбина Уотсона$_{10,2,0,05}$ ($d_l = 0{,}83; d_u = 1{,}4$)	t-Стьюдента ($t_{7,0.05} = 1{,}895$)		
1.	$Y_1 = 7{,}8 \cdot L^{0{,}27} \cdot K^{0{,}82}$	144,25	2,44	a_1 : 2,17	0,98	0,27
				a_2 :10,07		0,82
2.	$Y_2 = -10{,}51 \cdot L^{0{,}73} \cdot K^{0{,}36}$	91,13	2,54	$в_1$: 3,79	0,96	0,73

				$в_2$: 5,5		0,36

Таҳлил этилган 1,моделга асосланиб айтиш мумкинки, ўрганиб чиқилган давр мобайнида енгил саноатда банд бўлган кишилар сонини 1%га ўсиши енгил саноат маҳсулотини 0,27%га ўсишига олиб келди. Саноат ишлаб чиқаришдаги асосий фондларни 1%га ўсиши етиштирилган маҳсулотни 0,82%га ўсишига олиб келди. 2-моделни таҳлил этиладиган бўлса, банд бўлганлар сонини 1%га ўсиши корхона фойдасини (енгил саноат) – 0,36%га ўстиришга олиб келди. Саноат ишлаб чиқаришни асосий фондлари тармоқ маҳсулоти ҳажмини ўсишига кўпроқ таъсир қилган.

Шундай қилиб, $\sim + = 0,27 + 0,82 = 1,09 > 1$, яъни 1,моделга асосланиб айтиш мумкинки, маҳсулот ишлаб чиқариш масштаби қайтимини юқорилигини яъни ресурсларни 2баробар ортиши, саноат ишлаб чиқариш ҳажмини 2 баробардан ортиқроқ ўсишига олиб келар экан. Демак, енгил саноатда таҳлил этилаётган даврда иқтисодни ўсишини ишлаб чиқариш функциясидаги ўзгаришлар ёрдамида яъни ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичлари нисбати ўсиши орқали кўрсатиш мумкин.

Бу келтирилган хулосалар 2-модел ёрдамида таҳлиллар орқали ҳам тасдиқланди, яъни ишлаб чиқариш масштаби қайтими ўрганилаётган даромад кўрсаткичи нуқтаи назардан натижавий ҳамда ўсиб борувчи кўрсаткич сифатида α+βқ0,73+0,36қ1,09>1 кўрсатиб берилади.

Шундай қилиб, ўрганилаётган даврда тармоқ ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳам ўсади.

1-модел асосида таҳлил этилаётган тармоқни хусусий самарадорлик функцияси кўрсаткичини ҳисоблаймиз:

1)Ўртача меҳнат унумдорлиги;

$$\frac{Y_1}{L} = 7,8 \cdot L^{0.27-1} \cdot K^{0,82} = 7,8\frac{K^{0,82}}{L^{0,73}} \qquad (1.25)$$

2)Оралиқ меҳнат унумдорлиги;

$$\frac{\partial Y_1}{\partial L} = 7,8 \cdot 0,27 \cdot L^{0,27-1}K^{0,82} = 2,22\frac{K^{0,82}}{L^{0,73}} \qquad (1,26)$$

3)Ўртача фонд қиймати;

$$\frac{Y_1}{K} = 7,8 \cdot L^{0,27} \cdot K^{0,82-1} = 7,8\frac{K^{0,18}}{L^{0,27}} \qquad (1,27)$$

4)Оралиқ фонд қиймати;

$$\frac{\partial Y_1}{\partial K} = 7,8 \cdot 0,82 \cdot L^{0,27} \cdot K^{0,82-1} = 6,4\frac{L^{0,27}}{K^{0,18}} \qquad (1,28)$$

5) чегаравий алмаштириш нормаси кўрсаткичи :

а) асосий фондлар билан меҳнат ресурслари;

$$\frac{dL}{dK} = -3,04\frac{L}{K}$$

-3,04-қиймат- саноат ишлаб чиқариш асосий фондларини бир-бирликка ўзгартириш учун енгил саноатда 3,04 бирлик меҳнат ресурсларини жалб қилиш зарур.

6)Саноат ишлаб чиқариш фондларини аниқ дастлабки ишлаб чиқариш ҳажмига асосланиб прогнозлаш ва меҳнат ресурсларини дастлабки қийматларида ҳисоблаш мақсадида қуйидаги формула фойдаланилади:

$$L = \left(\frac{y}{7{,}8 \cdot K^{0{,}82}} \right)^{3{,}7} \qquad (1.31)$$

Шундай қилиб, енгил саноатда иқтисодий ўсиш тенденцияси асосан меҳнат ва капитал ресурслари ҳисобига бўлган, камроқ ресурслардан самарали фойдаланишни оширишга нисбатан ўсган, енгил саноатда иқтисодий ўсиш тенденцияси асосан ишлаб чиқаришни экстенсив услубига асосан таъминланган. (3,3,1-расм).

3,3,1-расм

Енгил санотада иқтисодий ўсишни ривожланиш тузилмаси.

Ўрганилаётган кўрсаткични прогнозлаш экстрополяция услуби ёрдамида 3-йил учун келтирилди. Шу мақсадда, моделни боғлиқ кўрсаткичлар асосида тузилади:L=F(t) ва K=F(t).

Эконометрик моделларни турли кўринишларини таҳлил этилганда турли кўринишдаги боғлиқлик даражалари мавжуд, экоолгини кўрилди булар: даражали, чизиқли, экспотенциал логарифмли ва бошқа даражали (2-расмга қаранг) боғлиқликлар.

Эконометрик модел сифати детерминация коэффициенти-R орқали баҳоланади ва у (X1,...,Xn) ўзаро боғлиқ бўлмаган кўрсаткичлар ҳиссасига қараб баҳоланади. (%да).

(3,3,2-расмда кўриш мумкинки-LқF(t) номинал функцияни 4-даражаси прогнозлаш учун энг яхши боғлиқлик кўрсаткичи деб ҳисобланади. R2-барча турлардаги боғлиқликларга қараганда юқори (Хқt- ҳозирги ва келажак давр учун таҳлил этилаётган давр):

Lқ0,0673x4-0,9353x3+0,2102x2+38,698x-14,012

R2қ0,9981

$$L = 0{,}0673x^4 - 0{,}9353x^3 + 0{,}2102x^2 + 38{,}698x - 14{,}012$$

$$R^2 = 0{,}9981$$

3,3,2-расм.

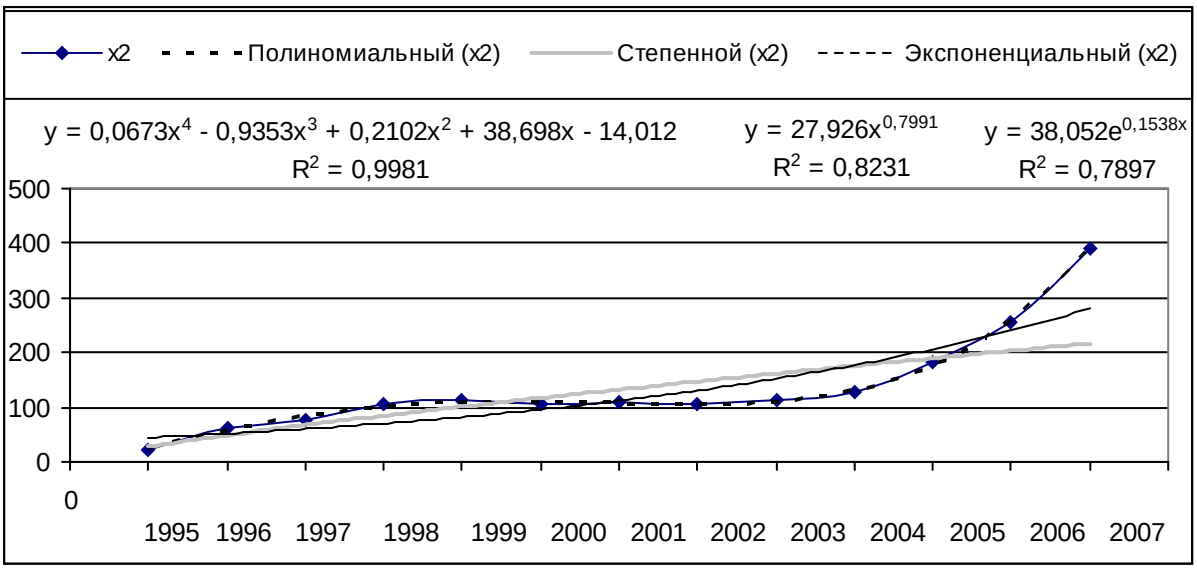

Саноат ишлаб чиқариш ўртача рўйхатдаги кўрсаткичлари динамикаси.

K=F(t) боғлиқликни прогнозлаш учун 3-расмдан кўриниб турибтики, 2-даражали полиноминал кўрсаткич мос келади, яъни R2-барча кўринишлар ичида детерминация коэффициенти юқори.

K=1,8556x2-8,98515x=11,628

R2=0,9894

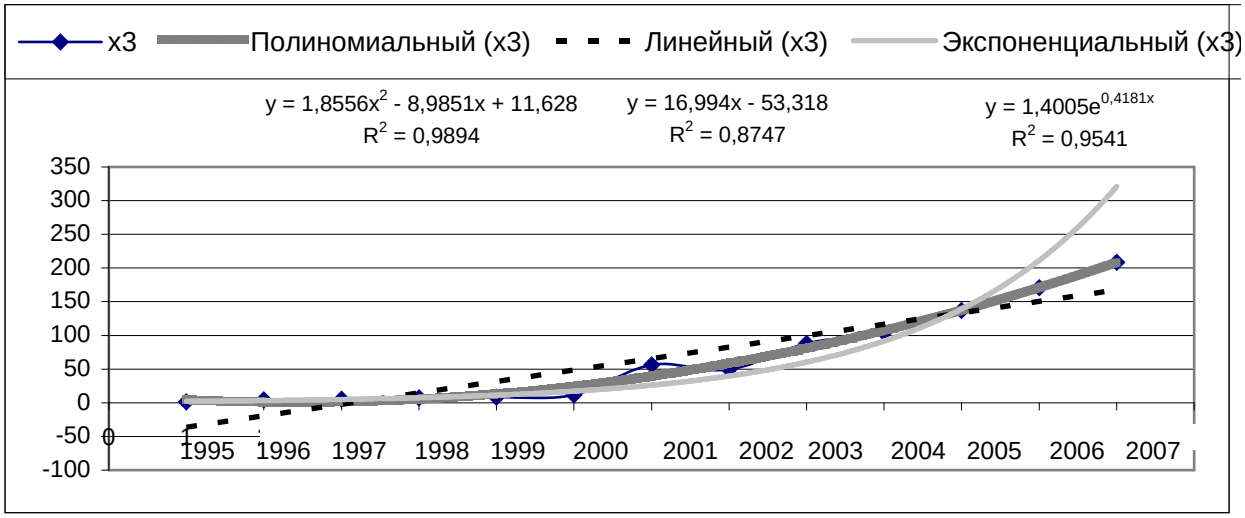

3,3,3-расм

Саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари кўрсаткичи динамикаси.
Келтирилган моделга асосланиб прогнозни қуйидаги қийматлари ҳисобланади (3,3,6-жадвал)

3,3,6-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноат иқтисодий ўсишни ривожланиш тенденцияси кўрсаткичларини прогнозлаш қиймати

N+l		L	K	YқF(K,L)
2005	11	181,89	137,2	1798,78
2006	12	255,43	171	2360,76

2007	13	391,43	208,4	3116,32

Енгил саноатни иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари юзага келган ўзгаришларни сақлаган ҳолда 3,3,6-жадвалдаги қийматларга прогнозланаётган даврда эришади.

Таҳлил этилаётган кўрсаткичлар даражасига нисбатан прогноз қийматларини ҳисоблаш 3,3,4-расмга асосан енгил саноат иқтисодий ўсиш кўрсаткичларини ривожланишини юзага чиқиш тенденцияларини ўзида мужасам этади ва иқтисодий ўсиш кўрсаткичларини давоми ҳисобланади.

3,3,4-расм.

3,3,4-расмга асосан таҳлил этилаётган жараёнда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми юқори даражада ўсади, бу ҳолат енгил саноат бўйича танлаб олинган парометрларни тўғри танланганидан далолатдир.

Юқоридагиларга асосланиб келажакда иқтисодий ўсишни ривожлантириш ва қатъий иқтисодий ўсишга эришиш мақсадидаги илмий таклифлар қилинди:

Биринчидан:келтирилган назарий ҳолатларни чуқур таҳлил этиш мақсадида ўрганилаётган кўрсаткичлар реал (аниқ) бўлиши лозим. Олиб борилган таҳлилни мақсади, корхонани маҳсулот ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мақсадидаги тенгламалар системасини ечиш ҳисобланади.

Иккинчидан: енгил саноат маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишнинг муҳим механизми инвестициявий таъминот ҳисобланиб, иқтисодий ўсишни ривожланиши инвестиция жалб этиш билан кучли боғланган. Шунинг учун ҳам тармоққа турли йўллар билан инвестиция жамғариш рағбатлантириш зарур. Ушбу мақсадда инвестиция сиёсати бўйича жаҳон тажрибасини таҳлил этиш ва ўрганиш талаб этилади.

Учинчидан: ишлаб чиқариш циклини ниҳоясига етказувчи проектларни ўрганиб, тўғри инвестициялар кўринишида чет эллик партнёрларни 30%дан кам бўлмаган миқдордаги инвестицияларни проектга жалб қилиб ишлаб чиқаришни ташкил этиш; инвестиция

лойихасига асосан охирги ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати хом ашёга сарфланган ҳаражатлардан камида 4баробар юқори бўлиши зарур.
Тўртинчидан: мавжуд текстил комбинатларни янги техника билан қуроллантириб корхонани лидернизациялаш, йирик трикотаж ва тикув корхоналарини бир қанча мустақил бўлакларга ажратиб, иҳлаб чиқаришда тезналогик занжирни (охирги маҳсулотга нисбатан) тузишдан иборат.
Бешинчидан: пахта толасини қайта ишлашни чуқурлаштиришга қаратилган ҳамда экспортга хом ашё маҳсулоти чиқармаё балки тайёр маҳсулот чиқаришга қаратилган мамлакат ички сиёсатини такомиллаштириш.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, олиб борилган юқоридаги ишлар енгил саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришни барқарорлаштириб фақат яқинвестиция йилларда эмас балки келажак учун иқтисодий ўсиш тенденцияларини ривожлантиришга қаратилган дастурли амал деса бўлади.

Асосий хулосалар.

Ўзбекистон МДҲ мамлакатлари ичида биринчилар қаторида иқтисодий ўсиш фазасига ўтди Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнларининг макроиқтисодий динамикага таъсирини таҳлил қилиш ўтиш жараёнидаги миллий иқтисодиётини ривожланишни 3 босқичини ажратиб кўрсатади.
Ҳалқаро ташкилотлар томонидан Ўзбекистонга нисбатан ишонч ошди. Бозор ислоҳотларининг Ўзбекистондаги яна бир хусусияти шундаки, иқтисодий жавҳаларда давлатнинг аҳамияти сақланиб қолинган. Бунга кўра ЯИМ динамикасига талаб омили таъсир қилган. Бундан ҳулоса сифатида аҳоли даромадлари ошишининг ноинфляцион ўсишга зарурат, меҳнат унумдорлиги ва хусусий секторни ривожланишига имкон яратди. Инвестицион фаолиятнинг иқтисодий ўсиш омили сифатида макроиқтисодий барқарорликни таъминлайди. Банк сектори ва тўловнинг мустаҳкамланишига доир чора-тадбирлар икки-уч йил ичида ўзининг ижобий натижасини берди. Натижалардан шуни маълум бўладики, ЯИМнинг 4/5 қисмининг ўсишига 1997-йилдан бошлаб қишлоқ хўжаллигида қўшилган қийматнинг ошиши хизмат кўрсатишда ва соф эгри солиқларнинг ошиши ҳисобига тўғри келади. Иқтисодий ўсиш динамикасига фойдаланилган ресурслар таркибидаги силжишлар ўз таъсирини кўрсатди. Республиканинг ЯИМда энергия сиғими қисқарди Иқтисодиётни самарали ишлашини баҳолашда иқтисодий ўсишни ҳаракатга келтирувчи куч бу техника прогрессидир. Самарадорлик омили Ўзбекистон иқтисодиёти ривожланишида асосий ролни эгаллай бошлади.
Прогнозланаётган даврда аҳолини реал даромадларини ўсиши истеъмол қилинаётган тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришга асос бўлади, бу эса таҳлил этилаётган тармоқларда саноат маҳсулотини ўсишини таъминлаб, жамғармага бўлган ички талабни қаноатлантиришни ўсишини прогнозлашга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1.Е.Г.Ясин.Перспективў российской экономики: проблемў, факторў роста,- «Экономический журнал ВШЭ» Т.6.№2. Москва.
2.А.Р.Белоусов.Уроки посткризисного роста России (1999-2002).
«Вопросў статистики» №6. Москва.2002.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” Ўзбекистон овози 2005 йил 29 анвар.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг “2003 йилнинг 1-ярмида мамлакатимиз иқтисодиёти ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш якунлари ва бу соҳаларда энг муҳим устивор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган чора тадбирлар ҳақида”ги Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси “Ўзбекистон овози” газетаси, 19 июль, 2003 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика давлат бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 2003 й. 9 декабрдаги Фармони, “Солиқ ва божхона хабарлари” газетаси 2004 й. 9 январь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 22 декабр 2003 йилдаги фармони, “Солиқ ва божхона хабарлари”газетаси 2004 йил, 9 декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти “Кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш тўғрисида”ги 3367-сонли фармони, 2003 йил 23 декабрь.
6.Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги 2 сентябр 1993 й. даги қонуни “Халқ сўзи” газетаси, 1993 й. 2 декабр.
7.Ўзбекистон Республикасини “Фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида”ги 14 апрел 1994 й. даги қонуни (янги тахрири), “Халқ сўзи” газетаси 1999 й. 11 май.
8.Абдуллаев А. Муфтайдинов қ., Айбешов Х. Кичик бизнесни бошқариш. Тошкент, Молия, 2003 йил.
9. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналиши. Мулкдор. №11-12, 2004 йил, 3-б.
9. Ғуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. Тошкент.: Шарқ, 2002 йил
10. Жўрев М. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш кафолатлари. Ўзбекистон Иқтисодий Ахборотномаси №6, 2004 йил, 55 –б.
11. Қувватов М. Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш. БМИ. ЭКМ 55 2003 йил.
12.Эффективнўй экономический рост: Теория и практика. Учебное пособие для студентов экономических вузов Под. ред. Т.В. Чечеловой, М: Экзамен, 2003 г. 320 стр.
13.Грегори Менкью. “Макроэкономика М.:МГУ.2003 г.
14. Аҳмедов Д.қ., Ишмуҳамедов А.Э ва бошқалар “Макроиқтисодиёт” Ўқув қўлланма., Т.: ТДИУ. 2004 й.
15.Экономика Узбекистана: Статистика-аналитический обзор. Годовой вўпуск, 2002 г. http⁄www.bearingpoint.uz
16. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналишлари. Мулкдор. № 11-12, 2004 й.
17. К.Р. Макконнел С.Л. Брю “Экономикс” Москва, Инфра-М 2003 г.
18. “Макроиқтисодиёт” Экономикс дарслигига амалий қўлланма. Т.: 2001 й.
19. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг “Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий иқтисодий ривожланишининг 2000-2004 йиллар учун асосий кўрсаткичлари”. қисқача статистик тўплам. Т. 2004 й.
20. Экономика Узбекистана: Статистико-аналитический обзор. Годовой вўпуск, 2002 г. http⁄www.bearingpoint.uz
21. Кенжаев Д.С. Ўзбекистонда минтақавий иқтисодиётни тузилишини такомиллаштириш. БМИ. 2004 й.
22. Бекчанова Ф.Р. Минтақавий ижтимоий иқтисодий ривожлантириш муаммолари. МЭКМ 01. Магистрлик дис. 2005 й.

Интернет маълумотлари

1. http: // www. bank. ofengland. co. uk / markets / forexlindex. htm
2. http: // www. bank. Ofengland. Co. Uk / markets / forexlindex. Htm
3.http: // www. vqi. freenet. / trudy / dratiisviko. htm
2. http: // www boj. or. ip / en / siryo / stat / tumi 0106 htm
3. http: // www bibbio. rk / encazta / humanitarian / cicle. htm

Изохли луғат

Акселератор (accelerator) - И=тисодиётда истеъмолчилик сарф-харажатларнинг ҳажми ўзгариши билан юзага келадиган капитал =ўйилмалари ҳажмини ўзгаришини тавсиф этувчи кўрсатгич. Акселерация принципининг моҳияти шундан иборатки, и=тисодиётда истеъмолчилик харажатлари динамикаси инвестициялар ҳажмини динамикасига ўз таъсирини кўрсатади: истеъмолчилик ҳаражатларининг сезирарли ўсиши инвестицион фаоллигини юзага келтиради, ра\батлантиради ва аксинча.

Активлар (assets) - И=тисодий фаолият субъектларининг пул ва молиявий мабла\лари, асосий ва айланма фондларининг =иймати.

Амортизация (depreciation) - фойдаланиш жараёнида асМавзу-ускунлар =ийматининг эскирган сайин маҳсулот ҳисобига ўтказиш жараёни. Асосий жам\армалар истеъмол нархини тўла ёки =исман тиклаш учун амортизация ор=али амалга ошириладиган нархини тўлатиши зарур. Асосий жам\армалар сарфини =оплаш учун уларга кетган сарфларини тайёрланаётган маҳсулотга кетган сарфни тайёрланаётган маҳсулотга сингдириб бориш асосий жам\армаларнинг амортизациясини ташкил этади. Асосий жам\армаларнинг амортизацияси маҳсулот таннархини ўз ичига олади, бу корхона, ташкилотларга асосий жам\армаларнинг моддий ва маънавий сарфини =оплаш учун маҳсулотларни сотиш ор=али мабла\ тулашларга имкон беради.

Тижорат банк (Commercial bank) - =ўйилмалар шаклидаги пул капиталари ва жам\армалар ҳисобига барча тармо= корхоналари учун универсал банк ҳаракатларини амалга оширувчи кредит муассасаси. Тижорат банки кредит системасининг етакчи бў\инидир. Унинг ҳаракатларида саноат ва савдо корхоналарини кредитлаш асосий ўрнини эгаллайди. Банк, шунингдек, комиссион муомаларни ҳам олиб боради.

Марказий банк (Central bank) - Мамлакатларнинг жами кредит тизимига раҳбарлик =илади, давлат пул-кредит сиёсатини амалга оширади, пул ва =имматбаҳо =о\озлар эмиссиясини манопол ҳу=у=ида амалга оширади.

Тўлов баланси (balance of payment) - Бу шундай и=тисодий тушунчаки, у ор=али мамлакатларнинг таш=и и=тисодий муносабатларининг ҳолатини, хал=аро ми=ёсида тўловга =обиллигини билиши мумкин. Тўлов баланси - бу шундай ҳужжатки, бунда мамлакатларнинг хорижий давлатларга - улашган ва хорижий давлатлардан келган барча тўловларни ва тушумларининг ҳа=и=атдаги суммаси акс эттиради. Шартномаларда кўзда тутилган, аммо ҳали келиб тушмаган тўловлар ёки тушумлар суммаси ўз аксини топади.

Ишсизлик (unemloyment) - Аҳоли и=тисодий фаол =исмининг ўзига иш топа олмасдан =олиши, меҳнат резерв армиясига айланиши.

Ишсизликнинг даражаси (unemloyment rate) - Ишсизларнинг умумий сонинг ишчи кучига бўлган муносабати.

Ишсизликнинг табиий даражаси (natural rate of unemloyment)- реал ва потенциал ялпи миллий маҳсулотни ўсиши бир-бирига мос келадиган и=тисодий ривожланиш давр орали=ларига хос бўлган ишсизлик даражаси. У шунингдек и=тисодий ривожланишнинг ҳа=и=ий ва структуравий ишсизлик кўрсаткичларининг йи\индиси сифатида ҳисобланиши

мумкин. Шунингдек NARU (natural rate of unemloyment)-термини ишсизликнинг ўсмайдиган даражаси кўрсаткич ҳам =ўлланилади. Бу кўрсаткичи ижтимоий жиҳатдан нисбатан нейтрал бўлиб инфляцияни тур\ун, бар=арор даражалари ҳамда реал ва потенциал ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) мос тушиши ҳолатдаги ишсизлик даражасини акс эттиради.

Фрикцион ишсизлик (frictionfl unemloyment) - Бир ишдан бош=а бир ишга ўтиш билан бо\ли= бўлган ва=тинчалик ишсизлик. Яширин ишсизлик (hidden , latetnt, olisguised) - Ишлаб чи=ариш жараёнида объектив ҳолда ишчилар сонини ҳам талаб этадиган, лекин амалда ишлаб чи=аришда орти=ча бўлган ишчилар сони.

Таркибий ишсизлик (structural unemloyment) - И=тисодиётни таркибий =айта =уришни, эскирган тармо= ва касбларни бартараф этилиши, ишчи малакаси пастлиги ёки умуман йў=лиги натижасида юзага келадиган мажбурий ишсизликнинг кўриниши.

Давлат бюджети (state budget, local budget)-асосан давлат (вилоят, шаҳар, туман, муассаса, ташкилот ва бош=алар) нинг маълум муддатдаги (йил, квартал, ой) даромадлари ва харажатларининг пул ҳисоби.

Бюджет *та=чиллиги (budget difficit)* – Давлат бюджетида харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши бюджет та=чиллиги деб аталади.

Ялпи миллий маҳсулот - ЯПП (gross national product - GNP) - истеъмолчиларнинг йил давомида маҳсулот яратиш учун =илган харажатлари =ийматини жамлаш ор=али, яъни, маҳсулотни умумий пул =иймати ани=ланиши ор=али ҳисобланади. Ҳозирги ялпи миллий маҳсулотга давлатнинг товарлар ва хизматларни сотиб олишга =илган харажатлари ҳамда хусусий инвестициялар ҳам =ўшилади. Даромадларнинг, яъни, иш ҳа=и, фоиз, рента ва фойда жамият томонидан маҳсулотлар учун =илинган харажатлар сифатида =аралиб, уларни жамлаш ор=али ҳисобланади. Ҳозирги ва=тда ялпи маҳсулотни ҳисоблашда жамиятда и=тисодий ўсиши ани=ланади, ялпи ва хусусий инвестиция тушунчаларни =ўлланмо=даки, бунда улар йил давомида =урилган уйлар, фабрика, завод, машиналар ифода этади.

Номинал ЯММ (novinal GNP) - жорий нархларда акс эттирилган ялпи миллий маҳсулот.

Реал ЯММ (real GNP) - Солиштирма доимий нархлар ор=али акс эттирилган ЯММ. У жорий нархларда ҳисобланган ЯММни нархларнинг ўзгариши кўрсаткичи (инфляция даражаси) ҳисобига тў\рилаш йўли билан ҳисобланади.

Потенциал ЯММ (potential GNP) - мавжуд сармоя ресурслари ва ишчи кучи ҳисобига эришиши мумкин бўлган ишлаб чи=ариш ҳажми.

ЯММ даражалардаги фар=лар (GNP gap) - потенциал ва реал ЯММни даражалар орасидаги фар=.

Таш=и дунё - шу мамлакатни таш=и и=тисодий ало=алар олиб борувчи и=тисодий агентлар билан бирлаштирувчи институционал сектор.

Альтернатив вариантлардан танлов (tradeoff) - танлаб олинган вариантни альтернатив вариантдан воз кечиш эвазига амалга оширилишини та=озо этувчи =арорни =абул =илиш зарурати. Макрои=тисодий терминлар доирасида и=тисодий терминлар сиёсатни чора-тадбирларини ишлаб чи=иш жараёнида у ёки бу \ояларни танлов-муаммоларини белгилаш учун ишлатилади. Масалан, ишсизликнинг ўсиши ва инфляция жадаллиги, фойданинг ўсиши ёки иш ха=ининг олиши орасидаги танлов муаммоси.

Девальвация (devaluation) - мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта курсининг пасайиши билан бо\ли= ҳолда миллий пул бирлиги =ийматининг расмий тартибда пасайтирилиши.

Пул базаси - MO (monetary base) - Муомаладаги на=д пуллар, кассадаги корхоналарнинг пуллари ва миллий банкдаги тижорат банк резерви.

Муомаладаги пуллар (currency) - мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг типи (олтин, кумуш, =о\оз): пулга тенглаштирилган тўлов воситалари: пул ҳисоб- китобларини та=оза этадиган хал=аро и=тисодий айирбошлаш ва бош=а ало=аларда =атнашади.

Дефляция (deflation) - инфляция даврида чи=арилган муомаладаги =о\оз пулни камайтириш. Давлат томонидан муомаладаги пул ми=дорини камайтиришга =аратилган молия ва пул- кредит тадбирларини =ўллаш билан амалга оширилади.

Депозитлар (deposits) - омонат асраб =ўйилган: 1) банк ва омонат кассаларга =ўйилган омонатлар: 2) банк дафтардаги ёзувчилар: 3) кредит муассасаларига са=лаш учун топширилган =имматбаҳо =о\озлар (акция ва облигация).

Талаб этилугунга =адар са=ланадиган депозитлар (demand deposits) - банкдаги =ўйилмаларда талаб этилгунгина =адар са=ланадиган пул воситалари.

Дивиденд (dividend) - ҳиссадорлик жамиятлари фойдасини бир =исми бўлиб, акциянинг сони ва турига =араб ҳар йили ҳиссадорлар орасида та=симланади.

Дисконт (dicount) - марказий банк томонидан тижорат банкларга бериладиган =арзларга =ўйиладиган фоиз.

Даромад (income) - ишлаб чи=ариш натижасида тушган пул (фойда).

Шахсий даромад (personal income) - Жисмоний шахсларнинг соли= тўлагунга =адар даромади.

Миллий даромад (national income) - миллий ишлаб чи=аришда олинадиган даромад, ёки и=тисодиётнинг барча турдаги даромадининг баҳоси.

Даромаднинг мавжуд ми=дори (disposable income) - сарф харажатлар ва жам\армалар учун ишлатиш ма=садида и=тисодий секторларнинг =ўлида мавжуд бўлган даромадлар. Даромадлар ва тў\ри соли=лар орасида фар= билан ани=ланади.

Фактор даромад (factor incomte) - ишчи кучи капитал мулк, ишлаб чи=ариш омилларининг =ўлланиши натижасида юзага келадиган даромад.

+арзлар - "заёмлар" (borrowing) - маълум бир муддатга =айтариб олиш шарти билан берилган мабла\лар. +арзлар =уйидагича бўлиши мумкин: фоизсиз тижорат шаклидаги =арзлар, имтиёзли =арзлар ҳамда ички ва таш=и =арзлар. И=тисодий сиёсатда =арзлар =уйидаги ҳолатларда фойдаланилади: жисмоний: юридик шахслар =арзлари ички =арзларга киради.

Аҳолининг бандлиги (employees) - ижтимоий ишлаб чи=аришни фу=аролик секторида банд бўлган ва мамлакат =онунчилиги томонидан ани=ланган нормаларга мос равишда ҳисобга олинадиган меҳнатга лаё=атли ёшдаги аҳоли.

Жами банд аҳоли (employees) - банд бўлган аҳоли ва ҳарбий хизматчилар.

Бандлик даражаси (rate of empioyees) - бандларни умумий сонини меҳнатга лаё=атлаш ёшдаги аҳолига нисбати.

Иш ҳа=и (wage , nominal) - пул, =иймат шаклидаги иш ҳа=и.

Реал иш ҳа=и (real wage)- нархлар ўзгариши даражаси ҳисобига тузатиш киритилган номинал иш ха=и (ёки номинал иш ҳа=идан нархлар ўзгариши даражасини ҳисобга олингани).

Импорт (import) - мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини ва технологиясини олиб келиш. Импорт хал=аро меҳнат та=симоти натижасидир. У хал= хўжалиги, ва=тни тежаш, хал= эҳтиёжини =ондириш вазифаларини муваффа=ият билан ҳал =илишга кўмаклашади.

Инвестиция (investment) - ишлаб чи=аришни ривожлантириш ма=садида мамлакат ёки чет элларда и=тисодиётнинг турли тармо=ларига узо= муддатли капитал киритиш. Унинг молиявий ва реал турлари мавжуд.

Нархлар индекси (price index) - икки ҳар хил ва=т орали\ида товар ва хизматларга нархнинг мувозанатини ўзгаришини акс эттирувчи кўрсаткич.

Истеъмол нархлар индекси (cosumer price index) - ўртача оила томонидан одатда истеъмол =илинадиган товар ва хизматлар нархининг базис даврига нисбатан ўзгаришини ўртача даражасини акс эттирадиган кўрсаткич, инфляция кўрсаткичи сифатида ишлатилади.

Ишлаб чи=арувчилар нархларининг индекси (producer price index) - базис даври орали\ида хом ашё материаллар ва орали= товарлари нархини ўзгаришини ўртача

даражасини акс эттирувчи кўрсаткич. ЯММни максимал даражада деталлаштирилган компонентлари нархини солиштирма нархларга ўтказишда ишлатилади.

Индекслар- ЯММ дефляторлари (GNP deflators) - ЯММ кўрсаткиларини солиштирма нархларда акс эттириш учун ишлатиладиган индекслар гуруҳи, буларга нархларни агрегат индекси, ЯММ дефлятори нархлари индекси, истеъмолчи нархлар индекси, шунигдек, махсус ташкил =илинган индекслар киради.

ЯММни дефлятори нархлар индекси (GNP implicit price deflator) - жорий нархлардаги ЯММни солиштирма нархлардаги ЯММга нисбатан тафсифловчи кўрсаткич ёки бош=ача =илиб айтганда номинал ЯММни реал ЯММга нисбати.

Индексация (indexation) - и=тисодиётдаги нархларни ўртача даражасини ўзгаришига бо\ли= равишда иш ха=и ва бош=а даромадларни тузатиш, келиштириш тизими.

Инфляция (inflation) - пулнинг кадрсизланиши, муомиладаги пулнинг =адрсизланиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. Инфляция товар баҳосининг очи=часига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.

Инфляция даражаси (rate of inflation)- маълум ва=т ичида (ой йил) нарх даражаси фоиз ўзгариши.

Кутилаётган инфляция даражаси (expected rate of inflation) - мавжуд ижтимоий и=тисодий ахборотлар, маълумотлар асосида алоҳида шахс ва корхоналар томонидан кутиладиган бўл\уси даврдаги инфляция даражаси.

Гиперинфляция (hyper-inflation) - ҳаддан таш=ари инфляция, нархнинг шуддат билан ўсиши, пул =адрининг \оят тез пасайиши, пул топишга интилшнинг минимал даражага келиши билан характерланади.

Бартараф этилган инфляция - бош=ариладиган ёки табиий, =ўйилган нархларни бош=аришга бўлган и=тисодиёт доирасида инфляцион жараёнларнинг ўзига хос кўриниши. Директив тарзда белгиланган нархлар даражаси са=ланган ҳолда инфляция муомиладаги пул ми=дорини кўпайиши ва уни сотиб олиш =обилиятини =адрсизланиши ор=али намоён бўлади. Бундан таш=ари шуларнинг натижасида, таъсири остида кескин талабни ошиб бориши ҳамда товар ва хизматларнинг дефицитини ўсиб бориши, аҳолини ва=тинчалик =ондирилган талабини кўпайтириш ор=али намоён бўлади.

Доимий, давомий инфляция (cronic inflation) - нисбатан ю=ори ёки паст инфляция даражаси узо= муддат давомида ушлаб туриладиган и=тисодий вазият. Бар=арорликка эришгунга =адар давомли ю=ори инфляция даражасига хос бўлган мамлакатларга мисол =илиб, Бразилия, Исроил, Мексика, Перу Аргентинани келтириш мумкин.

Нархлар корректировкаси (price adjustment)- бозор вазияти ўзгаришига нархларнинг мослашув жараёни.

+арз бериш (crediting)- пул ёки товарларни =айтариш шарти билан маълум муддатга бериш (=арз ишлатилгани учун олдиндан келишилган фоизлар тушунилади).

Тижорат кредити (comercial credit) - =ис=а муддатли =арз (1 йил муддатгача берилади) сотиб олинадиган товарларига тўлаш учун пул =арзи кўринишда берилади.

Банк кредити (banking credit) - даромад (%) кўринишида олиш ма=садида банк томонидан =арзга пул бериш.

Истеъмол кредити (consumer credit) - марказий банк томонидан бар=арорлик даврида =ўлланиладиган пул сиёсатининг воситаси (инструменти). У банклар томонидан берилиши мумкин бўлган ички кредит максимал ми=дорининг расмий равишда белгиланиши та=озо этади.

Ликвидлик (lequidity) - турли корхоналар, бирлашмалар, фирмалар ва банкларнинг ўз =арзини тўлай олиш ёки бош=а мажбуриятларини бажара олиш имконияти.

Макрои=тисодиёт (macroeconomics) - бар=арорлаштириш, бир-бирлик миллий валютамизни мусаҳкамлаш, капитал =уриш дастури, и=тисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгилаш йўлини давом этириш режасини ёки мулкдорлар синфини янгилаш, =онунчилик ёки ҳу=у=ий таркибни мустаҳкамлаш.

Соли=лар (taxes) - миллий даромадни та=симлаш жараёнида унинг бир =исмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Соли= бюджет ва бюджетдан таш=ари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

+адирсизланиш (depreciation) - миллий валютанинг нархи чет эл валюталарининг баҳосидан камайиши.

Валюта курси - мамлакат пул бирлигининг бош=а мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси.

Номинал алмашув курси (nominal exchange rate) - миллий валюта ва чет эл валюталари бирликларини одатда мавжуд бўлган нисбати. Ушбу нисбат ҳам =атъий белгиланган, ҳам чай=алиб турувчи асосда амалга оширилиши мумкин.

Реал алмашув курси (real exchange rate) - иккала мамлакатдаги нархлар даражасининг ўзаро нисбати, муносабатини ҳисобга олувчи алмашув курси. Солиштиралаётган мамлакатлардаги номинал алмашув курсини нархлари индексларини ўзаро нисбатига бўлиши ор=али ҳосил бўлади.

Ўзгарувчан алмашув курси (flexible exchange rate) - ички мувозонатни тиклаш ма=садида мамлакат алмашув курсига эга бўладиган хал=аро ҳисоб-китоблар тизими.

Белгиланган алмашув курси (fixed exchange rate) - миллий валютанинг чет эл валюталарига нисбатан анъанавий тарзда белгиланадиган ва ўзгармас бўладиган тизим.

Асосий фондлар ва уларнинг баҳоси (capital stock) - молияси турли хўжалик субъектлари ва фу=ароларнинг пул мабла\ини ани= бир ма=сад йўлида биргалаштириш ва ишлатишни билдиради.

Бюджет соли= сиёсати (fiscal policy) - бюджет сиёсатида давлат ўз истаги билан бюджет харажатлари ва даромадларини шакиллантирган ҳолда 3 хил бюджет сиёсати юритади. Бюджет харажатлари, трансфер харажатлари шаклидаги харажатлар. Даромадлар эса уч манбадан келиши мумкин: соли=лардан, хазина томонидан, чи=арилмаган =имматбаҳо =о\озларнинг сотилишидан ва бюджет томонидан маълум =исми марказ томонидан банки эммиссияси ҳисобига ёпилишидан. Шунга кўра давлат харажатлар ва даромадларни бош=ариш ор=али бюджет сиёсати юритилади.

Соли= сиёсати - соли= сиёсати ривожлантириш учун капитал =ўйилмаларни молиялаштиришда “мажбурий жам\армалар” ташкил =илувчи асосий омиллардан биридир.

Паритет (parity) - тенглик, тенг ҳу=у=ли, тенг вакиллик асосларида бирон бир и=тисодий (сиёсий) ҳаракатда иштирок этиш.

Истеъмол (consumption) - кишиларнинг и=тисодий талабларини =ондириш жараёнида ижтимоий маҳсулотдан фойдаланиш, ижтимоий ишлаб- чи=ариш жараёнинг охирги фазаси.

Истъемол харажатлари - макрои=тисодиётда истеъмол харажалари уй хўжалик харажатлари, =урилиш харажатларини =амраб олади.

Давлат истеъмоли - маҳсулот ва хизматларга кетган давлат истеъмоли харажатлари, хусусий секторда ишлаб чи=илган.

Орали= истеъмол (intermediate consumption) - ишлаб чи=аришни бир бос=ичида ишлаб чи=арилган маҳсулотларини ишлаб чи=аришни бош=а бос=ичида меҳнат предметлари сифатида ишлатилиши.

Орти=ча таклиф (excess suply) - мавжуд нархларда товар ва хизматларин таклифи уларга бўлган талабдан устун бўладиган и=тисодий вазият. Шунигдек, орти=ча ишлаб чи=ариши деб ҳам аталади.

Жами таклиф (aggregate suply) - мамлакатда ишлаб чи=илган ҳамма товар ва хизматларни жами =иймати, шунингдек, миллий маҳсулот деб ҳам аталади.

Фойда (profit) - =ўшимча маҳсулотнинг пул шакли: корхона, тармо= ва бутун хал= хўжалиги ишлаб чи=ариш хўжалик фаолиятининг умумлаштирувчи кўрсаткич. Корхонанинг молиявий аҳволи, и=тисодий ра\батлантириш фондини шакиллантириш имкониятлари, бюджет ва ю=ори турувчи органлар бўйича мажбуриятларнинг бажарилиши фойда ҳажмига бо\ли=.

Хусусийлаштириш (privatization) - давлат мулкини, и=тисодиётдаги давлат секторини хусусийлаштириши. Хусусийлаштириш давлат мулки монополиясини тугатиш, эркин соҳибкорлик ташаббусига йўл очиш, бозор и=тисодиёти ра\батлантириш ма=садида амалга оширилади.

Меҳнат умумдорлиги (labour productivity) - меҳнатнинг маҳсулотлигини, ижтимоий ишлаб чи=ариш самарадорлигини ифодаловчи умумлашма кўрсаткичлардан бири.

Ишлаб чи=ариш функцияси (production function) - маҳсулот ишлаб чи=ариш учун мазкур корхонага зурур бўлган барча кишилар ва меҳнат =уроллари ҳаракатларининг мажмуи.

Фоиз (interest) - даромад, ўз мулкининг бош=а жисмоний ва ҳу=у=ий шахсларга фойдаланишга бериб ва шундан фойда олиш.

Фоиз ставкаси (interest rate) - кредит ёки =арз ставкаси капитали эвазига тўловни фоиз кўрсаткичи. Одатда, =арзга олинган пул белгисини бир- бирлигига тў\ри келадиган йиллик тўловни акс эттиради.

Номинал фоиз ставкаси (nominal interest rate) - маълум давр ичида (ой, йил) =арзга олинган пул бирлигига тўланган пул ми=дори. Депозит счётларда ва =имматли =о\озларда активларни номинал =иймати ўсимтаси белгиланишига фоиз ставкалари дейилади.

Реал фоиз ставкаси (real interest rate) - маълум давр ичида депозит счётларидаги ва =имматли =о\озларидаги активларни реал =иймати ўсиши юз берадиган фоиз ставкаси: номинал фоиз ставакасидан шу давр орали\ида кутилаётган номинал фоиз ставкаси.

Ишчи кучи (labour force) - одамларнинг меҳнат =обилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чи=ариш жараёнида у ишга соладиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.

Ишчи кучи ҳиссаси (labour force rate) – одамларнинг меҳнат =обилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чи=ариш жараёнида у ишга соладиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.

Иш ва=ти (hours of work) - ишлаб чи=аришда банд бўлган аҳолининг ишлаган ва=т ҳажми.

Иш ва=тининг умумий соатлар сони (total hours of work) - ўртача статистик ишловчи банд бўлган иш ва=тини ўртача соатлар сони.

Бозор муносабати (market clearing) - бозордаги талаб ва таклифларнинг ми=доран ва таркибий жиҳатдан бир-бирига мувофи= келиши. Агар шундай мувофи=лик бўлмаса, бозор мувозанати издан чи==ан бўлади.

Сарф-харажат баланси (spending balance) - макрои=тисодиётда ЯММ ни ишлаб чи=аришга кетган жами харажатлари ва яратилган ялпи миллий маҳсулоти охирги истеъмол ма=садида ишлатилиши орасидаги баланс.

Рационал кутишлар (rational expectations) - ишлаб чи=арувчилар ва истеъмолчилар ўзларида мавжуд бўлган барча ижтимоий-и=тисодий маълумотлар асосида энг рационал тарзда ўз и=тисодий хул= атворини режалаштирадилар деб таъкидловчи назария.

Банк резервлари (reservers) - банкда са=ланаётган на=д пулларни, марказий банкда са=ланаётган фоизсиз депозитларни ўз ичига олади.

Ревальвация (revaluation) - мамлакат пул бирлиги расмий курсини чет эл валюталарига нисбатан ошириш.

И=тисодий ўсиш - реал миллий даромаднинг ёки реал миллий даромадни (маҳсулотни) аҳоли жон бошига ўсиши сифатида ани=лаш мумкин.

Импорт =илишга мойилик (propensity to import) - даромадда импортга =аратилган харажатлар ҳиссаси.

Инвестицияларга бўлган мойиллик (propensity to invest) - истеъмол харажатларнинг даромаддаги ҳиссаси.

Истеъмол =илишга мойиллик (propensity to consume) **-** истеъмол харажатларининг даромаддаги ҳиссаси.

Жам\армага мойиллик (propensity to save) - даромадда жам\арма ҳиссаси =анчани ташкил этиши.

Мулк (property) - =ийматга эга бўлиб, бирон бир шахсга нарсасига =арашли бўлади.

Пасайиши (recession) - и=тисодий активликнинг пасайиши бўлиб ўсиши билан характерланади.

Пулга бўлган талаб (demand for money) - мамлакат аҳолиси жам\ариш ва истеъмол =илиш, олди-сотди ва ҳар хил и=тисодий битимлар тузиш учун эгалик =илмо=чи бўлган ми=дори. Истеъмол, фоиз ставкаси, операцион харажатлар ва бош=а функциялар билан ифодаланади.

Орти=ча талаб (excess demand) - мавжуд нархлар ҳолатида товарлар ва хизматларга бўлган талаб таклифлардан устун бўладиган и=тисодий вазият. Шунигдек дефицит деб ҳам аталади.

Жами талаб (aggregate demand) - мамлакатни реал сотиб олиш =обилиятини акс эттирувчи кўрсаткич. Жами харажатлар деб ҳам аталади. Унга давлатнинг истеъмол харажатлари, хусусий сектор истеъмоли, жами инвенстициялар ва экспорт-импорт харажатлар савдоси киради.

Солиштирма афзаллик (comparative advantages) - айрим и=тисодий агентларнинг товар ва хизматларни камро= харажатлар эвазига ишлаб чи=ариш хусусияти. Макродаражада солиштирма афзалликлар принципи ишлаб чи=ариш ва экспортни самарали структурасини шакллантириш учун =ўлланилади.

Субсидия (subsidy) - давлат бюджети ҳисобидан корхоналар, ташкилотлар ва хорижий давлатларга бериладиган мабла\. Субсидия бозор и=тисодиётини тартибга солиш воситаси ҳисобланади.

Узо= муддат давомида ишлатувчи товарлар (durable goods) - истеъмолчиларга узо= ва=т хизмат =иладиган (1 йилдан кам) товарлар. Узо= ва=т хизмат =иладиган товарларга автомобиль, холодилниклар ва бош=а маиший хизмат турлари киради.

Ички истеъмол учун мўлжаланган товарлар (nontraded goods) - таш=и бозорда сотишга мўлжалланмаган, ички истеъмол учун ишлаб чи=арилган товар ва хизматлар (кўчмас мулк, хизматларни айрим турлари.)

Савдо баланси (merchandise trade balance) - бунда экспорт ва импортдан келадиган тушумлар ва тўловлар ўз аксини топади. Савдо битимида кўзда тутилган, аммо жорий даврда амалга оширилмайдиган тўловлар ва тушумлар балансда ўз аксини топмайди.

Савдо балансининг дифицити (trade deficit) - ҳисоб даврини охирига келиб импорт бўйича =илинган жами харажатларни экспорт даромадлардан устун келиш вазиятигача и=тисодий темпларнинг ўсиши билан характерланади.

Савдо балансини ижобий сальдоси (trade surplus) - ҳисобот даврининг охирига келиб экспорт бўйича жами даромадлар импорт бўйича харажатлардан устун келиши вазияти.

Трансферт тўловлари (transfer payment) - ўт=азма тўловлар, яъни давлат бюджетидан аҳолига ва хусусий тадбирларга бериладиган тўловлар.

Филипс эгри чизи\и (phillips curve)- инфляция даражаси динамикаси ва ишсизлик даражаси динамикаси ёки реал ЯММни потенциалидан о\иши орасидаги ўзаро бо\ликликни тафсифлайди ва графикга ифодалаб беради.

Баҳо, нарх (price) - товар =ийматнинг пул ор=али ифодалаши. Маҳсулот ишлаб чи=ариш учун сарфланган харажатларни ва фойдани кўрсатади.

Асосий нарх (base price) - хал= хўжалигини ривожлантириш ва статистик ҳисоб олиб боришда, индексларни ҳисоблаш ва тўлашгача ҳисобланган нарх.

Ишлаб чи=арувчилар нархи (producers price) - ўз ичига товар ва хизматнинг базис нархини, соли=ларни =амраб олади ва субсидиялар олиб ташланади.

Бозор нархи (market price) - и=тисодиётда жами талабларнинг ўзгармас ҳолда =олувчи нархлар.

+иммат баҳо =о\озлар (securities) - унинг эгасига =андайдир капитал ёки мол-мулкка эгалик =илишининг ҳу=у=ини тасди=ловчи ва фоиз дивидент кўринишда даромад келтирувчи хужжатдир.

Саноат цикли (business cycle) - ҳозирги давр иборасида и=тисодиётни доимий бўлмаган ҳолда =айтариб турувчи и=исодиётни турли ривожланиш бос=ичлари. Умумий ишбилармонлик фаоллигини ошиши ва тушумларидан, пасайишларидан иборат.

Соф миллий маҳсулот (net product) - макрои=тисодий кўрсаткич бўлиб, у ЯММни ва амортизация ажратмаларни жами ми=дорини айирмаси ҳисобланади.

Ёпи= и=тисодиёт (closed economy) - таш=и и=тисодий бозорда кенг савдо- и=тисодий имкониятларга эга бўлмайдиган и=тисодиёт.

Очи= и=тисодиёт (open economy) - таш=и и=тисодий бозорда кенг савдо- и=тисодий ва молиявий ало=аларга эга бўлган и=тисод.

Капитал экспорти - тижорат ма=садда амалга ошириш.

Экспорт (export) - таш=и бозорда товарлар, хизматлар ва капиталларни реализация =илиш ма=садида четга чи=ариш.

Товар экспорт =илиш - ички ишлаб чи=арган маҳсулотларни четга сотиш ҳамда хориждаги шерикларга ишлаб чи=ариш ва талаб характерига эга бўлган хизматларни кўрсатиш.

Шахс сармояси - капитал сифатида ёндашув икки томонлама хусусиятга эга бўлади. Унинг салбий томони шундан иборатки, бундай =арашларни социал муаммолар ва меҳнатдан капитал томонидан эксплуатация =илиши ҳа=идаги фикрларга уланиб кетишига олиб келади. Бу ерда капитал меҳнатни экплуатация =илар экан, у ҳолда инсон капитали ҳам меҳнатни эксплуатация =иладими, ҳа=идаги фикрлар келтириб чи=аришга уриниб кетишади. Инсонга капитал сифатида ёндашувнинг ижобий томони шундан иборатки, бундай ёндашув ресурслардан самарали фойдаланишни ва уларнинг о=илона та=симланишини таъминлайди.